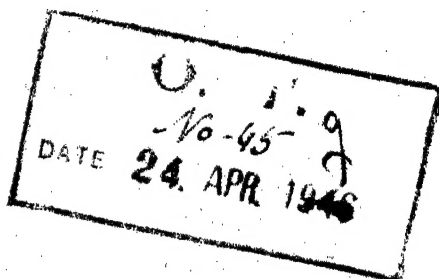

28/1

New Book

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીવું જીવનચરિત્ર

II
1946

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાંપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૬૪૫ કિંમત ૧-૦-૦

ગ્રંથનામ ઇંદ્રજીવ અવનયારિત્ર

વર્ગીક ભર : ૭૪૫૬ મ

પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું જીવનચરિત્ર

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક : જ્ઞાલાલ જવણલાલ ગાંધી : આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ
મુદ્રક : ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ : શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની હવેલી,
શાકબગર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૬૪૫

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૧૮૦૦

કીમત એક રૂપિયા

ઈ. સ. ૧૯૪૫
વિ. સં. ૨૦૦૧

પ્રકરણ સૂચિ

	પૃષ્ઠ
૧. અદિચત્ર જ્ઞાતિ	૧
૨. પૂર્વજ્ઞે અને પ્રથમાવસ્થા	૮
૩. ડૉ. ભાઉદાજી	૨૧
૪. ડૉ. ભાઉદાજી અને ભગવાનલાલ	૨૬
૫. જૂની શોધખોળ માટેના પ્રવાસો	૩૬
૬. *૫. ભગવાનલાલની સ્વતન્ત્ર સંશોધનપ્રવૃત્તિ	૬૨
૭. ભગવાનલાલનું વૈદ્યક	૮૭
૮. છેલ્લા દિવસો અને ચરિત્ર	૯૩

* પુસ્તકમાં પ્રકરણ ૫ છપાયું છે તે સધારી લેવું.

૨૫. કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ફંડનો

ઉપોદ્ધાત

તા. ૧૩મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સામાન્ય સભા મળી હતી, અને એમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ‘૨૫. કવિ દલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું’, અને એ ‘કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઈ. સ્મારક ફંડ’ તરીકે સોસાયટીએ જીદું રાખવું. એનું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છાપવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરી છાપવામાં વાપરવું. એ ઠરાવના અન્વયે નીચેના ગ્રંથો તૈયાર કરી છાપવામાં આવ્યા છે:—

નં. પુસ્તકનું નામ	કર્તા-સંપાદક	કીમત
૧ સુભદ્રાહરણ	શ્રી. અંબાલાલ બુ. જાની	૧-૦-૦
૨ પદ્યસંગ્રહ	શ્રી. હિમ્મતલાલ ગ. અંબરિયા	૧-૦-૦
૩ નરસિં મહેતાનું આખ્યાન	શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૦-૮-૦
૪ પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	૧-૦-૦
૫ રત્નદાસ કૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	„ „	૦-૮-૦
૬ બીમકૃત હરિલીલા પોટશકળા	શ્રી. અંબાલાલ બુ. જાની	૦-૧૨-૦
૭ „ „ ઉત્તરાર્ધ-નોટસ	„ „	૦-૧૨-૦
૮ „ „ ઉપોદ્ધાત	„ „	૦-૮-૦
૯ પ્રબોધપ્રકાશ	શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	૦-૮-૦
૧૦ ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી	„ „	૩-૦-૦
૧૧ પં. ભગવાનલાલ શ્રદ્ધાનું જીવનચરિત્ર	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૧-૦-૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
અમદાવાદ તા. ૨૪-૧૦-૪૫ }

જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી
આસિ. સેક્રેટરી

સ્વ. પં. ભગવાનશાસ્ત્રી ઇંદ્રજી

જન્મ : ૬ મી નવેમ્બર, ૧૮૩૬

સ્વર્ગવાસ : ૧૯મી માર્ચ ૧૮૮૧

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું જીવનચરિત્ર પ્રસ્તાવના

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના આ સંક્ષિપ્ત ચરિત્રની સાધનસામગ્રી વિશે બે શબ્દો અહીં લખવાના છે. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં શ્રી. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક^૧ અને રા. બ. ભીમભાઈ કિરપારામ વાલકેશ્વરમાં પંડિતજીને ઘેર એમને જોવા ગયા હતા. ત્યારે જ પંડિતજી થોડાં અઠવાડિયાંના મહેમાન છે તે એમણે જોઈ લીધું અને ત્યાંથી વળતાં પં. ભગવાનલાલના પુરાતત્ત્વીય જ્ઞાનનો વિશાળ ભંડાર એના દેહ સાથે નષ્ટ થવાના ભાવિનો બેયના મનમાં ખેદ થતો હતો; ત્યાં રા. બ. ભીમભાઈએ સૂચના કરી કે “બીજું તો કાંઈ ન બને પણ જો પંડિતજી આવી તબિયતમાં લખાવી શકે અને આપણામાંથી કોઈ લખી લે તો એમના અંત જીવનનાં સ્મરણો નોંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

પં. ભગવાનલાલે આ સૂચના કબૂલ કરી અને “જો હું (ઝવેરીલાલ) વારંવાર આવું તો પોતાનાં સ્મરણો લખાવવાનું સ્વીકાર્યું.” ઝવેરીલાલ લખે છે કે મેં “એ પ્રમાણે નોંધ લીધી. જો કે પંડિતજીની તબિયત વધારે બગડવાથી એ સંપૂર્ણ ન થઈ શકી.” આ કાચી નોંધને વ્યવસ્થિત કરી, અને ડૉ. ભાઉદાજીનાં તથા પં. ભ. નાં છપાયેલાં લખાણોની મદદથી એને સંસ્કારી એ સ્મરણોનો ઝવેરીલાલે ઇ. સ. ૧૮૮૮ની ૨૧મી એ મળેલી મુંબઈની રો. એ. સોસાયટીની ઓન વેસ્ટના પ્રમુખપદ નીચે મળેલી સભામાં નિબંધ વાંચ્યો, જે સોસાયટીના એ જ વર્ષના જર્નલમાં છપાયો છે.

ઝવેરીલાલનો આ સ્મરણનિબંધ^૨ એ પં. ભગવાનલાલના જીવન-

૧. શાકુંતલ નાટકના ભાષાંતરકાર તરીકે આ ઝવેરીલાલ હ. યાજ્ઞિકગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૨. જ. બો. ઔ. રો. એ. સો. માં છપાયેલ આ સ્મરણનિબંધનું છટું રિપ્રિન્ટ પણ બહાર પાડવામાં આવેલું. અને તેનું સારૂપ ભાષાન્તર તા. ૨૭-૫-૮૮ ના “ગુજરાતી” ના અંકોમાં પ્રકટ થયું હતું. એ છટું પણ છપાયું હતું.

ચરિત્રનું પ્રથમ અને મુખ્ય સાધન. (૨) ઝવેરીલાલનો નિબંધ વંચાયા પછી ડૉ. કેફ્રિંગ્ટનનો લંડનથી ૧૦મીનો લખેલો ભગવાનલાલ વિશે પત્ર એમને મળ્યો. અને એ પત્ર પણ જ. બો. એ. રો. એ. સો. માં ઉપલા નિબંધ સાથે છપાયો. (૩) ડૉ. પીટર્સને ૧૮૮૮ના માર્ચની ૨૩ મીએ મુંબઈથી લખેલાં ભગવાનલાલનાં સ્મરણો 'એડેડેમી'માં છપાયેલાં, જે જ. બો. એ. રો. સો.માં ઉપલા પત્ર પછી (૫. ૪૩ થી ૪૫ માં) છપાયાં છે. (૪) વળી ડૉ. બુહલરે વિયેનાથી પં. ભગવાનલાલનાં સ્મરણો લખી મોકલેલાં તે " ઇન્ડિયન એન્ટિકવેરી " ૧૮૮૮ના ઓક્ટોબર અંકમાં છપાયાં છે. ડૉ. બુહલરનાં આ સ્મરણોમાં એમનાં લખાણોના પૂરા ઉલ્લેખો સાથે ભગવાનલાલનાં જીવન વિશે સારી વિગતો આપી છે. (૫) પછી અનેક વર્ષો વહી ગયાં. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીએ પોરબંદરથી "વનસ્પતિશાસ્ત્ર" નામનો મોટો શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ બહાર પાડ્યો; ત્યારે એમણે એમાં પોતાના ગુરુ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર પણ લખ્યું. આમાં ભગવાનલાલના વૈદ્યકજીવન વિશે બીજનઓએ ન આપેલી વિગતો આપી છે. પણ એ ચરિત્ર અતિ સંક્ષિપ્ત તો છે જ. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ભગવાનલાલ પાસે ઈ. સ. ૧૮૭૭થી ૧૮૮૬ સુધી, પોતે કહે છે તેમ શિષ્ય તરીકે અને છોકરા તરીકે રહ્યા હતા, એટલે તેઓ ઘણી વીગતો આપી શકત. (૬) ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૦માં સ્વ. પ્રો. હરિલાલ

૩. ભગવાનલાલ અને જયકૃષ્ણ એયના પિતાનું નામ ઇન્દ્રજી હોવાથી એ બે ભાઈઓ હોવાની બ્રાન્તિ કેટલાકને થયેલી હોવાનું સાંભળ્યું છે તેથી ખુલાસો કરવાનો કે ભગવાનલાલ જૂનાગઢના પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ હતા અને જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી મૂળ કચ્છના ગિરનારા બ્રાહ્મણ હતા.

૪. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં પં. ભગવાનલાલનાં વિગતવાર સ્મરણો લખવાની મેં પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈને વિનંતિ કરેલી. પણ તેઓ ત્યારે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને લખી ન શક્યા. પછી ૧૯૧૬-૨૦માં એવાર હું એમની પાસે વનસ્પતિ જોવા રહ્યો હતો. એ વખતે મને એમણે બ. નાં નાશિકના લેખોવાળાં પુસ્તકની એક નકલ ન્યારે ભેટ આપી ત્યારે અમે એ સદ્ગત પૂજ્ય વિદ્વાનનું સ્મરણ કર્યું હતું. પણ

માધવજી ભટ્ટ જૂનાગઢમાં હતા. ત્યારે એમણે ખાસ પરિશ્રમ કરીને ભગવાનલાલના રિપોર્ટોવાળા “સૌરાષ્ટ્રદર્પણ”ના જૂના અંકો તથા એમના ફેટલાક પત્રો મેળવ્યા અને એમાંથી જેટલું છપાવવા જેવું લાગ્યું તેટલું એમણે “પુરાતત્ત્વ” વર્ષ ૧, ૨ ના અંકોમાં પ્રકટ કર્યું. છેવટ ઈ. સ. ૧૯૩૯ માં ભગવાનલાલ શતાબ્દી જીવવવામાં આવી અને એ નિમિત્તે ભગવાનલાલ વિશે જુદાં જુદાં સામયિકોમાં ફેટલાંક લખાણો પ્રકટ થયાં. આમાં મોટેભાગે પહેલાં કહેલી સામગ્રીનો જ ઉપયોગ થયો છે. પણ નીચેનાં બેમાં મને વિશેષ વિગતનો લાભ મળ્યો છે. (૭) એક તો કાર્ગિસ સભા ત્રિમાસિકમાં રા. રા. મુહમ્મદ ઉમ્મર કોકિલનું ભગવાનલાલ વિશેનું વ્યાખ્યાન છપાયું છે, જેમાં ભાઈ કોકિલે ઉપર કહેલાં સર્વ સાધનોનો લાભ લઈને ચરિત્રને અને તેટલું સંપૂર્ણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ઇ. એ. વગેરેમાં છપાયેલાં ભગવાનલાલનાં લખાણોની ઝવેરીલાલે આપેલી યાદીમાં કયા વર્ષમાં કયા અંકમાં છપાયેલ તે નહોતું તે મહેનતથી મેળવીને પૂરી યાદી આપી છે. અને એમના શ્રમનો મને લાભ મળ્યો છે. (૮) બીજું જૂનાગઢની આર્કિયોલોજિકલ સોસાયટીએ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી નંબર કાઢ્યો તેમાં ભગવાનલાલના ગિરિનશંકર શામળજી ઉપરના ૧૯ પત્રો અને ભગવાનલાલનાં પત્નીનો એમના પિતા ઉપરનો એક લાંબો પત્ર એ પહેલાં અનુપલબ્ધ સાધન^૫ છપાયેલ છે. (૯) ભગવાનલાલે પોતાની મુસાફરીઓમાંથી જેમ ડૉ. બાઉદાજીને અને જૂનાગઢ સરકારને પત્રો લખેલા તેમ જ શેઠ કરસનદાસ વલ્લભદાસ

એ વખતે આ જીવનચરિત્ર મારે હાથે લખાવાની મને કલ્પના જ નહોતી અને મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું પ્રમાદમાં રહ્યો, નહિ તો પૂછી પૂછીને રમરણો કઢાવી મેં લખી લીધાં હોત.

૫. ભગવાનલાલના આ પત્રો એ વિદ્વાનની પત્નીના કાકાના દીકરાભાઈ ગિરિનશંકર શામળજીના પુત્ર વૈદ્યરાજ કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિનશંકર પાસેથી તેના પુત્ર ચિ. ભાઈ ડોલર કૃષ્ણપ્રસાદ એમ. એ. મારફત જૂનાગઢના પ્રો. શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ મેળવેલા. મેં એ છપાયેલા પત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. જો કે ભગવાનલાલનાં પત્નીનો તો એના હાથનો લખેલો મૂળ પત્ર ચિ. ભાઈ ડોલર પાસેથી મેળવી છપાયેલ નહલ સાથે સરખાવીને વાપર્યો છે.

જેને છેવટ પોતાના વિલના એકિઝક્યુટર નીમ્યા હતા તેઓને લખેલા આ પત્રો મળ્યા હોત તો એમના પ્રવાસોની ધણી વિગતો મળી આવત. વળી ભગવાનલાલ ઉપર આવેલા યુરોપીય મિત્રોના પત્રો સારી સંખ્યામાં હોવા જોઈએ. એ પત્રો પણ એમના વિલના એકિઝક્યુટરને સોંપાયા હશે. પણ એ કશાનો પત્તો નથી લાગતો. વળી બુહલર અને જ્યકુબ્સ ધન્દ્રજી કહે છે તેમ એમના હાથે લખાયેલી ચોવીશ જેટલી ગુજરાતી નોંધપોથીઓ હતી, જે એમનાં મુદ્રિત પુસ્તકો સાથે નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરીને સોંપાઈ હશે એમ જ. ઈ. ધારે છે. એ ૨૪માંથી ચાર ફોર્મસ ગુજરાતી સભા પાસે કોઈક રીતે આવી છે.^૬ અને એક અજન્તાની છેક ઈ. સ. ૧૮૬૨ ની નોંધપોથી એ વખતના સંસ્કૃત-પુસ્તકપ્રેમી બુક્સેલર જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજી પાસે, ત્યાંથી શ્રી. તનસુખરામ મં. ત્રિપાઠી પાસે અને એમની પાસેથી મારી પાસે આવેલી.^૭ અજન્તા સિવાયની નોંધપોથીઓમાં ધણાં પાનાં તો કોરાં છે. પણ કેટલાંકમાં ભગવાનલાલે કરેલી પ્રવાસોની તથા બીજી નોંધો તેમજ ઉતારેલા લેખોની નકલો પણ છે.^૮ આ નોંધપોથીઓનો મેં યથાસંભવ ઉપયોગ કર્યો છે.

આ બધી મદદ માટે ફો. ગુ. સ. નો તથા પૂર્વલેખકોનો હું ઉપકૃત છું.

ઉપર નોંધેલાં અપૂર્ણ સાધનોમાંથી જે માહિતી મળી તે અહીં સંગ્રહવામાં દષ્ટિ પ્રશસ્તિની નહિ પણ ચરિત્રના યથાર્થ નિરૂપણની રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જે કે કદ ધાર્યા કરતાં થોડું વધી ગયું છે છતાં ગુ. વ. સો. એ જાહેર કરેલી કદની મર્યાદા તરફ નજર રાખીને તથા સામાન્ય વાંચનારને એમાં બાગ્યે જ રસ આવે એવું માનીને ભગવાનલાલનાં લખાણોમાંથી સવિસ્તર ઉતારા કરવાનો લોભ નથી રાખ્યો.

૬. જુઓ શ્રી ફો. ગુ. સ. નાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ પૃ. ૩૨૫ અં. ૪૭, ૫-૬-૭-૮

૭. એ વર્ષ ઉપર મેં મારી પાસેની નોંધપોથી ફો. ગુ. સ.ને આપી દીધી છે.

૮. ભગવાનલાલની નોંધોમાંથી કોઈક મારા મતે પ્રકટ કરવા યોગ્ય છે.

ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજનાં છપાયેલાં લખાણોની પ્રાપ્ત યાદી નીચે આપી છે.
તા. ૨૯ એગસ્ટ ૧૯૪૧ દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજનાં લખાણોની યાદી

[પં. ભગવાનલાલના અવસાન પછી તરતમાં 'એકડેમી'માં લખેલાં સ્મરણોમાં પીટર્સને નોંધ્યું હતું કે " પંડિતના શેઠ અને મિત્ર ડૉ. બાઉદાજના તથા પં. ભગવાનલાલના પોતાના બધા છપાયેલા લેખોનું એક પુસ્તક અમે, મમે તેમ પણ, પ્રકટ કરી શકીશું એવી હું આશા રાખું છું. હું જાણું છું કે ભગવાનલાલે આવું સ્મારક જ ઇચ્છ્યું હોત. " પીટર્સનની આ આશા ક્ષણી નહિ. પં. ના સ્મારક માટે સારી રકમ વશે અને એમાંથી આ પુસ્તક છપાશે એમ પીટર્સને ધાર્યું હશે. ^૧ પણ એ ન બન્યું. પછી પં. ની શતાબ્દી પ્રસંગે એમનાં લખાણો બધાં કે અમુક ફરી છપાવવાનો વિચાર થયેલો પણ તેને કાર્યમાં ન પરિણમ્યો.]

JOURNAL B. B. R. A. S. માં છપાયેલાં.

- 1 Gadhia Coins of Gujarat and Malwa Vol. XII P. 325
- 2 Revised Facsimile, Transcript and Translation of Inscription. Vol. XII P. 329
- 3 On Ancient Nagari Numeration from an inscription at Nanaghat. Vol. XII P. 404.
- 4 A New Andhrabhritya King from a Kanheri Cave Inscription. Vol. XII P. 407
- 5 Copper-plate of the Silahara Dynasty. Vol. XIII P. 1.

૧. પં. ના સ્મારક માટે મળેલી જહોરસભામાં પીટર્સને પં. નાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો છાપવાના અર્થ માટે જોઈતાં નાણાં ઊભાં કરી તે રીતે પં. ની યાદગીરી રાખવા વિનયશંકર ગૌરીશંકરે ગોઠવણ કરી છે એમ કહ્યું હતું, પણ એ કાર્ય થયું નથી લાગતું.

- 6 Coins of the Andhrabhritya Kings of Southern India. Vol. XIII P. 503
- 7 Antiquarian Remains at Sopara and Padana Vol. XV P. 273
- 8 A new Copper-plate Grant of the Chalukya Dynasty found at Navsari. Vol. XVI P. 1.
- 9 A Copper-plate grant of the Rashtrakuta Dynasty. Vol. XVI P. 88, 105
- 10 A Copper-plate grant of the Traikutaka King Dahrasena. Vol. XVI P. 346
- 11 Transcript and Translation of the Bhitari Lat Inscription. Vol. XVI P. 349
- 12 An Inscription of King Asokawalla. Vol. XVI P. 351

INDIAN ANTIQUARY ની ઉપાયે

- 13 Ancient Nagari Numerals, with a note by Dr. Buhler. Vol. VI P. 42
- 14 The Inscription of Rudradaman at Jnna-ghadba. Vol. VI P. 257
- 15 The Shaiva Parikrama. Vol. IX P. 144
- 16 Inscription from Nepal. Val. IX P. 163
- 17 Inscription from Kam of Kamvan. Vol. X P. 125
- 18 Inscriptions of Asoka. Vol. X. P. 106
- 19 The Kahaum Inscription of Skandagupta X P. 125
- 20 An Inscription at Gaya, Dated in the year

- 1813 of Buddha-Nirvan, with two others of the same period. Vol. X P. 341
- 21 A Bectro-Pali Inscription of Silahar. Vol. XI
- 22 A New Yadav Dynasty. Vol. XII 119
- 23 A New Gujarat Copper-plate Grant. Vol. XIII P. 70
- 24 Some Considerations on the History of Nepal edited by Dr. Buhler. Vol. XIII P. 411
- 25 International Congress of Orientalists held at Leyden 1883-The Hathigumpha and three other Inscriptions in the Udayagiri Caves
- 26 I. C. O. Viena 1887-Two New Chalukya Inscriptions.

BOMBAY GAZETEER માં

- 27 Early History of Gujarat. (Vol. I Part I)
- 28 Thana Places of Interest. (Vol. XIV)
- 29 Early History of Thana. Bombay Gazeteer Vol. XIII
- (આમાં મૌલિક વસ્તુ ભગવાનલાલને આભારી છે એમ કૃત્ત્યભેલ કહે છે)
- 30 Pandu Lena Caves, Nasik in B. G. Vol. XVI.
- 31 Archaeological Survey of Western India. Vol. IV.
- 32 Western Kshatrapas. J. R. A. S. 1890
- 33 Mathura Lion-Pillar Inscription. J. R. A. S. 1894.

નોંધ—આ ઉપરાંત આ સ. વે. ઇ. ના કોઈ ગ્રન્થોમાં તથા મું. ગ્રે. ના કોઈ ગ્રન્થમાં પં. ભગવાનલાલે ઉત્કૃષ્ટ લેખો સંબંધી કાર્યમાં કેટલીક મદદ કરી હોવાનો સંભવ છે.

શુદ્ધિપત્રક

પૃ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	૧૬૨૯	૧૬૯૨
૫	ટિ. ૧૭, ૨	અહિચ્છત્રાકલ્પ	અહિચ્છત્રાકલ્પ.
,,	ટિ. ૧૭, ૩	હવાલો.	હવાલો
૧૬	૧૦	વધારે	વધારે
૧૮	૨૦	આખ્યું	આખ્યું
૨૦	૧	સ્કન્દગુપ્ત	સ્કન્દગુપ્ત
૨૩	૧૬	પ્રેક્ષિટસ	પ્રેક્ષિટસ
૩૨	૧૬	”	”
૩૮	ટિ. ૪, ૧	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર
૫૫	૧૭	ભીછાખેરી	ભીંછાખેરી
,,	૨૨	ઉચ્ચી	જોંચી
૬૧	૬	પહોંચ્યા	પહોંચ્યા
,,	૧૬	બરાબરનો	બારાબારનો
૬૩	૮	હતો.	હતો ૪
૬૫	ટિ. ૧૦, ૨	સ્મરણો	સ્મરણો
૬૬	૨૧	અઢી	સાડાત્રણ
૬૮	ટિ. ૧૮, ૨	કોફ્રિંગ્ટન	કોફ્રિંગ્ટન
૭૧	ટિ. ૨૧, ૧	૧૯૭૪	૧૮૭૪
૭૨	૩	હોય.”૨	હોય ”૨૫
૭૫	ટિ. ૩૨, ૩	સિક્કાઓ	સિક્કાઓ
૭૭	૨૩	હતું હતું;	હતું ખરું;
૭૮	૧૯	ત્રટિત	ત્રુટિત
૭૯	૧૩	હયાતી	હયાતી ૪૯
૮૬	૨	હતી	હતી ૯
૮૬	૩	દવેને ૯	દવેને ૧૦
૧૦૩	ટિ. ૯૧, ૧	જયકૃષ્ણભાઈ	જયકૃષ્ણભાઈ

અનુપૂર્તિ

પૃ. ૮૦ છેલ્લી પંક્તિમાં જેકસન ઈશ્વરદત્તની સ્થાપનાવાળી કલ્પના નથી સ્વીકારતા એમ લખ્યું છે. ત્યાં ઉમેરવાનું કે “પણ આટલાં વર્ષો પછી શ્રી. મીરાંશી સ્વીકારે છે.” (જુઓ એ ભાં. ઓ. રી. ઇ. ગ્ર. ૨૫ ભા. ૪ પૃ. ૧૬૪)

વંશવૃક્ષ

૧ બાપા (પારાશર ગોત્રી)

૨ કીકા

૩ માધવજી

૪ હરજી (પોરબંદર)

૫ આ મોરારામ

૬ રત્નેશ્વર (સં. ૧૮૦૩ માં
પોરબંદરમાં પુસ્તક લખ્યું છે)

૭ મીઠા બદ (સં. ૧૭૮૭માં જન્મ)

હરિ

વાસુદેવ

નાગેશ્વર

રામદેવ (જમનગર)

રૂઝનાથ

નારણજી

વેળનાથ (મોરબી)

નાનો બદ

શિવશંકર

નયુ બદ

હરિરામ

ગોવિંદરામ

જેઠા

ગોકળ બદ

દલપતરામ

કાનજી

કેશવલાલ
(જન્મ સં. ૧૬૦૭)

જીવનરામ

પ્રભા-શંકર-પ્રાણુ-લક્ષ્મી-
શંકર લાલ શંકર શંકર

પ્રેમશંકર
(જન્મ સં. ૧૮૮૮)

પ્રભાશંકર
(જન્મ સં. ૧૬૧૮)

વિદ્યાશંકર

શંકરપ્રસાદ

વજેશંકર

ચંપકરાય

ચંદ્રશંકર

કૃષ્ણશંકર

દયશંકર

પ્રાણુશંકર

અનંતરાય

બટુક નરસિંહ

વિનોદ

મુકુન્દ વસુકુમાર

મન્નુ શરદ ચાટા

પ્રવીણ

અમૃતલાલ ગણુપત

ગુણુદેવ

રસેશ

મહેશ

શશિકાન્ત

જયકાન્ત

કૃષ્ણકાન્ત

સુમન

કૃષ્ણકાન્ત

અરવિંદ

ચંદ્રકાન્ત

બીખાભાઈ

મુકુન્દ મેહાસુખ

યશવંત

બાવો

મુરેશ

પ્રકાશ

(ચાલુ પાછળ)

‘પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી’

૧. અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રાજપૂતાનામાં જે જ્ઞાતિની અઢી હજારને આશરે વસ્તી છે તે અહિચ્છત્ર ઉર્ફે પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. આ જ્ઞાતિ છ નાગર જ્ઞાતિઓમાંની એક ગણાય છે. અને મૂળ એક નાગર જ્ઞાતિના આહ્વાણેને ઈ. સ. ૧૧ મા શતકમાં ચૌહાણ રાજા વીશલદેવે^૧ વીશલનગર વગેરે ગામો દાનમાં આપ્યાં ત્યારથી વડનગરા, વીશનગરા, સાઠોદરા, પ્રશ્નોરા, વગેરે નાગર જ્ઞાતિઓ જુદી પડી એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. પણ આ મતને શ્રુતપરં-પરાથી વિશેષ આધાર નથી. વળી વડનગર, વીશનગર વગેરે નામનાં ગામો મળે છે ત્યારે પ્રશ્નોરા નામનું મૂળ કહી શકાય એવા કોઈ નામનો પત્તો લાગતો નથી. પણ ગુજરાતના સોલંકી રાજા બીમદેવના સં. ૯૩ (ઘણું કરી વિ. સં. ૧૦૯૩)ના એક તામ્રપત્રમાં પ્રસન્નપુરસ્થાનમાંથી નીકળેલા વત્સગોત્રના દામોદરના પુત્ર ગોવિંદને દાન આપવામાં આવ્યું છે.^૨ આ

૧. આ સંવતની ખાળતમાં યે મતભેદ છે. ‘ મારી હકીકત ’ (પૃ. ૫) માં કવિ નર્મદાશંકરે સંવત્ ૯૩૬ માં વીશલદેવે વીશલનગર વસાવ્યું એમ આધાર ટાંક્યા વગર લખ્યું છે. વીશલદેવ રાજા કયો એ વિશે પણ મતભેદ છે. ગુજરાતનો વીશલદેવ વાઘેલો (સં. ૧૨૯૪ થી ૧૩૧૮) એવી માન્યતા પહેલાં હતી (જુઓ મણિલાલ નભુભાઈ કૃત ગુજરાતના આહ્વાણો પૃ. ૯), પણ ઉપર નોંધેલો મત સ્વ. માનશંકર પી. મહેતાનો છે (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૯૪ અને પૃ. ૧૫૪ ટિ. ૧૧). વીશલનગર ૧૧મા શતકના ચૌહાણ વીશલદેવ ત્રીજાએ વસાવેલું છે એવો તો ઇતિહાસકારોનો સામાન્ય મત છે (ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૩૫).

૨. ગુ. ઐ. લે. ભા. ૨ પૃ. ૮૩

દાનપત્રના પ્રસન્નપુરના બ્રાહ્મણો તે ગુજરાતના પ્રશ્નોરા નાગરો (જેઓમાં વત્સગોત્રીઓનો મોટો જથ્થો છે) કદાચ હોય, એ રીતે પ્રસન્નપુર સાથે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિનો કાંઈક સંબંધ હોવાની કલ્પના શ્રી. રસિકલાલ પરીખે કરી છે.^૩ અને પ્રસન્નપુરમાંથી પ્રશ્નોરા શબ્દ કેટલાક વ્યુત્પત્તિવિદોના કહેવા પ્રમાણે કદાચ નીકળી શકે;^૪ છતાં પ્રશ્નોરા તરીકે હાલમાં જે જ્ઞાતિ ઓળખાય છે તેનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે અને એ નામમાં જ મૂળ શોધવું જોઈએ, એવો મારો મત છે. અત્યારે પણ પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિચ્છત્ર કહેવરાવે છે. વિવાદનાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં ગવાતાં ગીતોમાં પણ અહિચ્છત્ર નામ મળે છે.^૫ પ્રશ્નોરાઓનાં જૂનાં લખાણોમાં તો ‘પ્રશ્નોરા-જ્ઞાતિ’નો ઉલ્લેખ જ મારા જોવામાં નથી આવ્યો. ગુજરાતીમાં ગરબો લખનાર સંવત્ ૧૭૬૬માં જન્મેલા ભાલના પ્રશ્નોરા લાલજી શુક્લે પોતાને વિશે “અહિચ્છત્રની ઊજળી નાતે લીધો છે અવતાર” એમ લખ્યું છે.^૬ એ જ અરસામાં સં. ૧૭૯૧માં જમનગરના મુકુંદજી ભટ્ટે સડીક ભાગવતના એક ભાગની હાથપ્રત ઉતારી એની સમાપ્તિમાં પોતે અહિચ્છત્ર કુળમાં જન્મ લીધો હોવાનું કહ્યું છે.^૭ અને એના જ પુત્ર ગોવર્ધન ભટ્ટે સં. ૧૭૮૫માં એક હાથપ્રતની સમાપ્તિમાં પોતાને ‘અહિચ્છત્ર નાગર-જ્ઞાતીય’ કહેલ છે.^૮ આ ગોવર્ધન ભટ્ટના વંશજો પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં હાલ

૩. કાવ્યાનુશાસનની નવી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૩૫

૪. ફા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક પુ. ૫ અં. ૧ પૃ. ૬૦

૫. જુઓ ‘ચડયો રે અહિચ્છત્રો રાણો રાજિયો’ વગેરે પ્રશ્નોરાનાં ગીતો પૃ. ૭૯.

૬. અહિચ્છત્રકાવ્યકલાપ પૃ. ૬

૭. જુઓ મારું લખેલું ઝંડુ ભટ્ટજીનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૪ તથા ગુ. રિ. સો. ના ગ્રં. ૧ નં. ૪માં મારો અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ નામનો લેખ, જે ભેયમાં સમાપ્તિનો આખો શ્લોક ઉતાર્યો છે. મૂળ ગ્રંથ મોરળીમાં ૨૫. મ મ. શંકરલાલ શાસ્ત્રીના ઘરમાં છે.

૮. એજન

વિદ્યમાન છે. સં. ૧૭૮૨માં જામનગર (કાઠિયાવાડ)માં લખાયેલ એક હાથપ્રતમાં પણ અહિચ્છત્ર નામરજ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ છે.^૯ આથી જૂના કાળના અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિના બે ઉલ્લેખો મળે છે: (૧) સં. ૧૬૪૫નો મંત્રમહોદધિના કર્તા મહીધરભટ્ટનો^{૧૦} અને બીજો સં. ૧૬૩૦નો નાનીબોરના હાટકેશ્વર મંદિરના શિલાલેખનો.^{૧૧} પણ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ વિશેનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ તો સં. ૧૬૨૬ માં સારસ્વત વ્યાકરણ ઉપર માધવી ટીકા લખનાર માધવભટ્ટનો છે. આ ટીકાની સં. ૧૭૦૨ માં લખાયેલી હાથપ્રત પાટણના ભંડારમાં છે એમ શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા મને જણાવે છે.

આ બધા ઉલ્લેખોથી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ હોવાનું તથા લગભગ ચારસો વર્ષથી ગુજરાતમાં અહિચ્છત્ર નામરજ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનાં જુદાં જુદાં કુળોનાં જે વંશવૃક્ષો મળે છે તે પણ ત્રણસોથી ચારસો વર્ષ સુધી પહોંચે છે. ભોળાદના એક વત્સગોત્રી કુળના આંખામાં તો ૩૨-૩૪ પેઢીનાં નામો છે. એમાંથી જૂનાં નામો જે જૂની સંવતવાળા હાથપ્રતોમાં મળતાં હોત તો એ આંખો ઘણો કીમતી ગણાત; પણ કેવળ નામો જ મળે છે. એટલે અત્યારે એટલું કહી શકાય કે ચારસો વર્ષથી ચોક્કસ અને કદાચ છસો સાતસો વર્ષથી અહિચ્છત્ર નામરજ્ઞાતિ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વસે છે.

૯. ગુ. રિ. સો. ગ્રં. ૧ નં ૪માં મારો ઉપર કહેલો લેખ. એ હાથપ્રત સ્વ. વિ. પ્ર. વૈદ્ય પાસે હતી.

૧૦. મંત્રમહોદધિ તરંગ રપ શ્લોક ૧૨૧ આ મહીધર ભટ્ટનું કુટુંબ સાક્ષર હતું. એના દાદા રત્નાકર કારી જઈને રહેલા. આ મહીધર ભટ્ટના પુત્ર કલ્યાણ ભટ્ટે બાલતંત્ર નામનો વૈદ્યક ગ્રંથ વિ. સંવત ૧૬૪૪ માં રચ્યો છે. મહીધરનો તથા કલ્યાણનો બેય ગ્રંથો છપાઈ ગયા છે અને બેયમાં પોતાને ગ્રંથ કર્તાઓએ ‘અહિચ્છત્રાન્વય’ કહેલ છે. મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ કવિ વેણીદત્તે રસતરંગિણીની રસિકરંજની નામની ટીકા અને અલંકારચન્દ્રોદય નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

૧૧. જુઓ અહિચ્છત્ર ત્રિમાસિક પુ. ૩ અં. ૩ પૃ. ૮૪

અહિચ્છત્રમાંથી આવેલા માટે અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિના, જેમ વડનગરમાંથી નીકળેલા તે વડનગરા, એ તો અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ નામ પડવાનો સાદો ખુલાસો છે; પણ આ અહિચ્છત્ર નગરનો પત્તો લખાડવો જોઈએ. અહિચ્છત્ર નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થાનો જૂના વખતમાં હતાં એમ હવે ઇતિહાસસંશોધકોએ નક્કી કર્યું છે.^{૧૨} પણ આ શોધખોળની જ્યારે માદિતી નહોતી ત્યારે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના સંસ્કૃત જ્ઞાનવાળા પંડિતો દ્રોણાચાર્યના વંશજ પ્રશ્નોરાઓ છે એવું માનતા હતા, કારણ કે દ્રોણાચાર્ય અહિચ્છત્રદેશ અને તેની રાજધાની અહિચ્છત્રાપુરીના રાજ થયા હોવાનો મહાભારતમાં આપેલો વૃત્તાન્ત તેઓએ વાંચ્યો હતો. મહાભારતમાં ગંગાના ઉત્તર કાંઠાના પ્રદેશને અહિચ્છત્ર દેશ કહ્યો છે.^{૧૩} આ અહિચ્છત્ર દેશની રાજધાનીરૂપ અહિચ્છત્ર નગરનું ખંડેર હાલમાં રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં જે રામનગર છે ત્યાં હોવાનું તદ્દિદો કહે છે.^{૧૪} આ અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની રાજધાની અહિચ્છત્રાપુરીનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રાંથો સાહિત્યમાં તથા ઔદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથાથી ઇ. સ. સાતમા શતક સુધી અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની અહિચ્છત્ર નગરી ખૂબ આખાદ હતાં. એ આખા દેશના વતનીઓ એ વખતની રૂઢિ પ્રમાણે અહિચ્છત્ર કહેવાતા. કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન (ઇ. સ. ૩૦૦) એ દેશના વતનીઓને શિષ્ટ અને સારા આચરણવાળા ગણે છે.^{૧૫} ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન ચુઆંગ પણ એ દેશના વતનીઓને સત્યપ્રિય અને પવિત્ર સ્વભાવવાળા કહે છે.^{૧૬} બીજી તરફથી ગાદાસત્તસર્પમાં અહિચ્છત્ર

૧૨. અહિચ્છત્ર એક કરતાં વધારે હોવાની નોંધ માટે જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૩ પૃ. ૩૨૬ ની ટીપ ૩.

૧૩. દ્રોણ કેવી રીતે અહિચ્છત્રના રાજ થયા તેની કથા માટે જુઓ મહાભારત આદિપર્વ અ. ૧૪૦. અહિચ્છત્ર દેશની સીમાદર્શક વચન માટે જુઓ એજન શ્લો. ૬૯ તથા ૭૨ થી ૭૬.

૧૪. વિન્સેન્ટ સ્મિથની 'મલી' હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૭

૧૫. કામસૂત્ર ૨-૭-૨૧

૧૬. બીલ્સ બુક્કિસ્ટ રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ૧ પૃ. ૨૦૦

સ્ત્રીઓ મલ્લપાન કરતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ભારતકાલીન અહિચ્છત્રના બ્રાહ્મણ વતનીઓમાંના કેઈ એક જગ્યાએ પોતાનું અસલ નામ જાળવી રાખ્યું હશે એમ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના અહિચ્છત્ર નામનો એક ખુલાસો થઈ શકે. પણ જૂના વખતમાં અહિચ્છત્ર નામનાં એક કરતાં વધારે શહેરો હતાં. વિવિધ તીર્થકલ્પમાં જાંગલ દેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૭} આ જાંગલ દેશનું અહિચ્છત્રપુર તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું હાલનું નાગૌર એમ પં. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે.^{૧૮} એમણે નાગૌરને અહિચ્છત્ર ઠરાવવા માટે જે દલીલો કરી છે તે જો કે મને ગળે ઊતરતી નથી છતાં જાંગલ દેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હતું એ ચોક્કસ. એ સાંભરથી બહુ દૂર નહિ હોય. જે અહિચ્છત્રપુરના વતસગોત્રી વિષ્ણુ સામંતને બીજોલ્યાના લેખમાં અજમેરના ચોહાણ રાજાઓનો મૂળ પુરુષ કહ્યો છે^{૧૯} તે આ જાંગલ દેશનું અહિચ્છત્ર હોવું જોઈએ, એવું મારું ધારવું છે; જો કે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ પાંચાલનું અહિચ્છત્ર માને છે.^{૨૦}

અહિચ્છત્રમાંથી નીકળેલા બ્રાહ્મણનો એક બીજો ઉલ્લેખ ધારાનગરીના રાજા મુંજના વિ. સં. ૧૦૪૧ના દાનપત્રમાં મળે છે. એમાં શ્રી ધનિક પંડિતના પુત્ર વસંતાચાર્યને અહિચ્છત્રવિનિર્ગત કહેલ છે.^{૨૧} આ

૧૭. જુઓ ના. પ્ર. પ. ભા. ૨ પૃ. ૩૨૬ ટી. ૩ તથા વિવિધતીર્થકલ્પમાં અહિચ્છત્રાકલ્પ ના. પ્ર. પ. માં ભૈરવમતિના શિલાલેખ (એ. ઈ. ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૩૫) નો હવાલો. સિંધમાં પણ એક અહિચ્છત્રપુર હોવા વિશે આપ્યો છે. ચીનાબ અને સતલજ વચ્ચે કાંગડા જિલ્લામાં પણ એક અહિચ્છત્ર હોવાનું શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે નોંધ્યું છે (ઈ. એ. ૧૯૧૧ જન્યુઆરી).

૧૮. ના. પ્ર. પ. ભા. ૨ પૃ. ૩૨૬ ટી. ૪

૧૯. બીજોલ્યાના લેખ માટે જુઓ જ. જ. એ. સો. ગ્ર. ૫૫ પૃ. ૪૧ આ સામંતને ચોહાણ વંશના ચાહમાનનો પૌત્ર પૃથ્વીરાજવિજયમાં કહ્યો છે.

૨૦. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૨૭

૨૧. ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી ગ્રં. ૬ પૃ. ૫૧, ૫૨

વસંતાચાર્યનું અહિચ્છત્ર તે પાંચાલનું કે જાંગલનું, એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ પાંચાલનું અહિચ્છત્ર ઇ. સ. સાતમા શતક પછી ભાંગી પડ્યું હતું એ જોતાં ૧૧ મા શતકનું આ અહિચ્છત્ર જાંગલનું અહિચ્છત્ર હોવાનો સંભવ મને લાગે છે. વળી જેમાંથી અહિચ્છત્ર કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના મૂળ પુરુષો ગુજરાત તરફ આવ્યા તે ક્યું અહિચ્છત્ર ? શ્રી મા. પી. મહેતા તો પાંચાલનું અહિચ્છત્ર માને છે. દે. રા. ભાંડારકર કાંગડા પાસેનું માને છે.^{૨૨} જાંગલનું હોવાનો પક્ષ પણ અવિચારણીય નથી. હવે ઉપર કહેલા માળવાના વસંતાચાર્યને અહિચ્છત્રવિનિર્ગત કહેલ છે અને ચોદાણના મૂળ પુરુષને અહિચ્છત્રનો વત્સગોત્રી વિષ્ણુ કહેલ છે^{૨૩} એટલા જ ઉપરથી એ બેય પ્રશ્નોરા દત્તા એવું સિદ્ધ નથી થતું. અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનો પહેલો ઉલ્લેખ તો ઉપર કહ્યું છે તેમ વસંતાચાર્યના લેખ પછી છસો વર્ષે મળે છે. પણ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં વત્સગોત્ર મોટી સંખ્યામાં છે એ જોતાં અહિચ્છત્ર બ્રાહ્મણોના જે જ્ઞથામાંથી જ્ઞાતિઓ જુદી પડ્યા પડેલાં ઉપર કહેલા બેય બ્રાહ્મણો નીકળેલા તે જ્ઞથામાંથી પાછળથી અહિચ્છત્રજ્ઞાતિ નીકળી હોય એ સંભવિત છે.

અહિચ્છત્ર કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ છ નાગર જ્ઞાતિઓમાંની એક શા માટે કહેવાય છે એ પ્રશ્નનો હવે ટૂંકામાં વિચાર કરી લઈએ. નાગરખંડમાં કથા છે કે હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમાં વત્સગોત્રનો ચિત્રશર્મા નામનો એક બ્રાહ્મણ વસતો હતો. એના મનમાં ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરની સ્થાપના કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે શંકર ઉપર તપ કરીને વરદાન મેળવી, ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી. ચમત્કારપુરના બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઈર્ષ્યા થવાથી તેઓએ પણ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરી અને

૨૨. જુઓ નાગરોત્પત્તિ.

૨૩. વડનગરના વેંજવાપ ગોત્રના બ્રાહ્મણ ગુહિલક બપ્પકથી મેવાડના ગુહિલ રાજાઓનો વંશ ચાલ્યો હોવાનો દાખલો ઐતિહાસિકોમાં ખૂબ ચર્ચાયા છે. (જુઓ મા. પી. મહેતાકૃત મેવાડના ગુહિલો.)

શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકએક શિવલિંગની સ્થાપના કરી. આ રીતે ૬૮ ગોત્રના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાંધ્યાં. ૨૪

ઉપર કહેલું ચમત્કારપુર તે જ વડનગર. અને વડનગરમાં હાટકેશ્વર-પૂજનો, ઉપલી કથા પ્રમાણે પ્રચાર કરનાર, વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. હવે વત્સગોત્ર વડનગરા નાગરોમાં નથી અને પ્રશ્નોરામાં છે એ હકીકત ઉપર ભાર દેવામાં આવે તો બ્રાહ્મણોના જે જગ્યામાંથી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ પાછળથી નીકળી તે જગ્યામાંનો એ ચિત્રશર્મા હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય. અહિચ્છત્રથી આવેલા બ્રાહ્મણો પણ વડનગરમાં વસ્યા હતા એમ માનવા માટે તો કારણો છે જ^{૨૫}. અલખત એ કાળે વડનગરના બધા હાટકેશ્વરપૂજક બ્રાહ્મણોનો એક જ અવિભક્ત જથ્થો હશે. પછી એ જગ્યાના બ્રાહ્મણોમાંથી પહેલાં કહ્યું તેમ વડનગરા વગેરે જુદી જુદી નાગર જ્ઞાતિઓ થઈ. નાગર જ્ઞાતિનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ સં. ૧૦૦૫ ના તામ્ર-પત્રમાં મળે છે,^{૨૬} એ જોતાં વડનગરા નાગર જ્ઞાતિ દશમા શતકથી જુદી પડી હોવાનો સંભવ છે. અહિચ્છત્રના નાગર જ્ઞાતિ તે પછી બસો ત્રણસો વર્ષે જુદી પડી હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી. ચારસો વર્ષથી અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનું ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અસ્તિત્વ ચોક્કસ છે.

૨૪. નાગરખંડ અ. ૧૦૭

૨૫. માનશંકર પી. મહેતા તો આ ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રથી વડનગર આવ્યો હતો એમ ધારે છે. (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૨૧, ૩૮, ૪૮ અને ૫૫)

૨૬. પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૪-૪

૨. પૂર્વજો અને પ્રથમાવસ્થા

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા, એ આગલા પ્રકરણમાં કહ્યું જ છે. એમના કુળનું ને વંશવૃક્ષ મળ્યું છે, તેમાં મૂળ પુરુષનું નામ ‘બાબા’ છે. પણ તેઓ કયા ગામમાં રહેતા હતા અથવા કયારે થઈ ગયા એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. સાધારણ રીતે પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના ને આંબાઓ મળે છે તે એકાદ અપવાદ સિવાય આની પેઠે દશબાર પેઢીથી દૂર, ભૂતકાળમાં જતા નથી. અને જુદા જુદા આંબાઓના અભ્યાસ ઉપરથી પેઢીદીઠ ને સરેરાશ મેં નક્કી કરી છે તે પ્રમાણે આ મૂળ પુરુષ ને એ વંશનાં વર્તમાન શિશુઓથી ૧૪ મો છે તે સાડાત્રણસો વર્ષ પહેલાં થઈ મયો હશે એવું માનવામાં વાંધો નથી. મૂળપુરુષ પછી ચોથી પેઢીએ બે ભાઈઓની બે શાખાઓ જુદી પડી છે, જેમાંથી એકના અમુક વંશજો જામનગર અને ખીજા મોરબી ગયા હોય અને ખીજી શાખા પોરબંદર તરફ ગઈ હોય એમ લાગે છે. મોરબીવાળા કાંટામાં પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિ કેશવલાલ હરિરામ અને ભાવનગર રાજ્યમાં દીવાનના તથા એડમિનિસ્ટ્રેટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખના હોદ્દા સુધી પહોંચીને સમસ્ત ભારતીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર સ્વ. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી થઈ ગયા. જામનગરવાળી શાખામાં પણ સ્વ. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીએ આયુર્વેદના એક ઉત્તમ કોટિના ગુજરાતી વિદ્વાન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

આ કુળની પોરબંદરવાળી ને શાખામાં પં. ભગવાનલાલનો જન્મ થયો હતો તે શાખાના ભગવાનલાલથી ચોથી પેઢીના પુરુષ મીઠાભટ્ટ પોરબંદરમાં રહેતા હતા અને તેઓએ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં પટેલ તરીકે નામના મેળવી હતી. આ મીઠાભટ્ટના પૌત્ર અને ભગવાનલાલના દાદા મુરારજી ભટ્ટ

પણ પોરબંદરમાં રહેતા હતા અને જ્યોતિષવિદ્યા તથા કર્મકાંડના સારા વિદ્વાન હતા, એમ એમના પૌત્ર રૂગનાથજી ભટ્ટે પોતાના વંશવર્ણનમાં લખ્યું છે. આ મુરારજી ભટ્ટને ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં સૌથી મોટા ઇન્દ્રજી જૂનાગઢ જઈને રહ્યા અને ત્યાં જ્યોતિષનો ધંધો કરવા લાગ્યા. તેઓનું નાગરોમાં જોશી તરીકે સારું માન હતું.

આ ઇન્દ્રજી ભટ્ટને પણ ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાંથી મોટા કરુણાશંકર વ્યાકરણ અને વેદાંતશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન હતા અને જૂનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી હતા, અને એના પુત્ર સ્વ. હરિદત્ત કરુણાશંકર પણ જૂનાગઢમાં શાસ્ત્રી હતા.^૧ બીજા પુત્ર રઘુનાથ કે રૂગનાથજી વૈદ્ય હતા.^૨ અને એમણે એ જમાનામાં જ્યારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવા માટે ગુજરાતીમાં કે સંસ્કૃતમાં કાંઈ સાધન ન હતું,^૩ ભણેલા વૈદ્યો પણ દેશી વૈદ્યકમાં વપરાતી વનસ્પતિઓને ઓળખતા નહોતા ત્યારે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો મદદ વગર કેવળ પરિશ્રમથી વનસ્પતિનો પરિચય મેળવીને તથા પાછળથી સ્વ. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી જેવા પ્રખર વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીની થોડી મદદ લઈને પણ પ્રાન્તીય ભાષાઓનાં નામો તથા શાસ્ત્રીય (બોટેનિકલ) નામોવાળો વૈદ્યકીય ઔષધોની ઓળખાણુ આપતો એ વખતે અપૂર્વ કહેવાય એવો નિઘંટુસંગ્રહ નામનો ગ્રન્થ સં. ૧૮૯૩ માં પ્રકટ કર્યો છે.

૧. જમનગર, રાજકોટ, ગોંડલ અને મોરબીની સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં સં. ૧૯૧૦ થી ૧૯૫૦ ના ગાળામાં પ્રમોદરા શાસ્ત્રીઓ અધ્યાપક હતા.

૨. એ રૂગનાથજી ઉદ્દે' કતાભટ્ટના નિઘંટુસંગ્રહને અન્તે આપેલા વંશ વર્ણન-માંથી ઉપરનું મુરારજી ભટ્ટના વંશજો સંબંધી વર્ણન ઉતાર્યું છે.

૩. પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પાસે શિષ્ય ભાવે રહીને એમની ગ્રેરણાથી અને પોતાનાં બુદ્ધિ અને પરિશ્રમથી અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાન અતિ અલ્પ હોવા છતાં, વનસ્પતિશાસ્ત્રનું આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન મેળવનાર અને ગ્રન્થોદ્ધાર તથા શિક્ષણુદ્ધાર વનસ્પતિવિદ્યાનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર જયકૃષ્ણભાઈ બહાર આવ્યા પહેલાંની સ્થિતિ ઉપર દર્શાવી છે.

આપણા ભગવાનલાલ એ ઇન્દ્રજી ભટ્ટના સૌથી નાના પુત્ર. તેઓ સં. ૧૮૯૬ ની કાર્તિક સુદ ત્રીજે (ઇ. સ. ૧૮૩૬ ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે) જૂનાગઢમાં જન્મ્યા હતા.૪

એમની કેળવણી વિશે કશી વિગતવાર માહિતી મળતી નથી. ખરી રીતે ભગવાનલાલના આલ્પકાળમાં રાજ્ય તરફથી ચાલતી અંગ્રેજી કે ગુજરાતી નિશાળો કાઠિયાવાડમાં હતી જ નહિ. મુંબઈમાં અને ગુજરાતનાં ભરૂચ સૂરત વગેરે મોટાં શહેરોમાં વિ. સં. ૧૮૮૧-૮૨ માં સરકારી ગુજરાતી નિશાળો ઉઘાડવામાં આવી હતી,^૫ પણ કાઠિયાવાડમાં તો જૂનાગઢ જામનગર જેવાં મોટાં રાજધાનીનાં નગરોમાં યે તે પછી ૨૭ વર્ષે વિ. સં. ૧૯૦૯ માં રાજ્ય તરફથી ગુજરાતી અંગ્રેજી નિશાળો શરૂ કરવામાં આવી.^૬ એટલે ભગવાનલાલે યજ્ઞોપવીત પછી જૂનાગઢની ગામઠી નિશાળમાં પ્રવેશ કર્યો હશે.

સો વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતની ગામઠી નિશાળોમાં દેવનામરી તથા ગુજરાતી મૂળાક્ષરો, આંક, લેખાં, કેટલુંક ગણિત એટલું મુખ્યત્વે

૪. ભગવાનલાલની જન્મ તારીખ જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીએ સં. ૧૮૯૯ લખી છે પણ એ ભૂલ છે. મરણ વખતે પોતાને ૪૯મું વર્ષ હતું એવું બુહારને ભગવાનલાલે જ લખેલું છે.

૫. ઈ. સ. ૧૮૧૩ (વિ. સં. ૧૮૬૯) માં હિંદુસ્તાનમાં આધુનિક વ્યવસ્થિત શિક્ષણ આપવાનો ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયો પણ ગુજરાતનાં મોટાં શહેરોમાં સરકારી ગુજરાતી નિશાળો ઊઘડી તો તે પછી બારતેર વર્ષે. (જુઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ વિભાગ પહેલો પૃ. ૪૩ થી ૪૭, અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન પૃ. ૧૭, અન્ય અને અન્યકાર વર્ષ ૪ થામાં રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈનું જન્મચરિત્ર પૃ. ૧૩ તથા રણછોડભાઈ ઉદયરામ શતાબ્દી રમારક અન્ય પૃ. ૧૭૩.)

૬. જુઓ કાઠિયાવાડ ગેઝીટિયર પૃ. ૩૪૫.

શીખવાતું.^૭ વાણિયાના છોકરા આ નિશાળ છોડ્યા પછી વેપારીની દુકાને બેસી હિસાબ નામું વગેરે શીખે અને બ્રાહ્મણના છોકરા ઘેર પિતા, કાકા, મોટાભાઈ, મામા વગેરેમાંથી કોઈ ભણેલું હોય તો તેની પાસે નહિ તો પોતાના ગામના કે પરગામના ખાનગી શાળા જેવી સંસ્થા ચલાવતા અથવા સંસ્થા જેવું રાખ્યા વગર ભણાવવા તત્પર પંડિત પાસે કર્મકાંડ, વેદપાઠ, પુરાણ, વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, જ્યોતિષ વગેરે સંસ્કૃત વિદ્યાઓ-માંથી પોતાને ઇષ્ટ વિદ્યા ભણે; કોઈક વિરલ અભ્યાસી અભ્યાસ આગળ વધારવા માટે કાશી-નવદ્વીપ સુધી પણ જાય એવી પ્રથા હતી.^૮ આ પ્રથા ઉપનિષતકાળથી થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે ચાલી આવે છે.

ભગવાનલાલ બ્રાહ્મણ ખાળક હોઈને તેણે ગામઠી નિશાળ તો ખાળ-બોધ તથા ગુજરાતી મૂળાક્ષરો અને આંક શીખીને છોડી દીધી હશે. સાધારણ રીતે પ્રશ્નોરા બટુઓનું વક્ષણ સંસ્કૃત ભણવા તરફ હોવાથી તેઓ ગુજરાતી ત્રિપિ તરફ ઓછું ધ્યાન આપતા.

વિ. સં. ૧૯૦૦ પહેલાં કે તે પછીનાં બે ચાર વર્ષમાં જન્મેલા કાઠિયાવાડના પ્રશ્નોરાઓમાંના ઘણાખરા મોટી ઉંમરે પણ દેવનાગરી

૭. ગામઠી નિશાળના શિક્ષણનું સરસ વર્ણન કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ ૧ લો પૃ. ૭, ૮ વગેરેમાં છે; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ વિભાગ પહેલો પૃ. ૩ થી ૬ પણ જોવા યોગ્ય છે.

૮. બંગાળામાં આવી ખાનગી પાઠશાળાઓ ‘ટોલ’ કહેવાતી અને એ સંસ્થા અઢારમા શતક સુધી ત્યાં ઠીક વ્યાપક હતી. પણ ગુજરાતમાં એ સંસ્થા વિરલ રહી છે. મધ્ય યુગના એક દાખલા માટે જુઓ મારો ગુ. મ. રા. ઇ. વિ. ૨ પૃ. ૪૦૮. સો વર્ષ પહેલાંની સંસ્કૃત શિક્ષણની સગવડો માટે જુઓ કવિ નર્મદા-શંકરનું મારી હકીકત વિભાગ બીજો તથા ખાસ પૃ. ૧૩, ૨૬, ૪૮, ૫૧, ૫૪, ૬૭ વગેરે અને કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ પહેલો પૃ. ૮.

લિપિમાં ગુજરાતી કાગળો લખતા એમ જોયું છે.^૯ ભગવાનલાલનું તો ગુજરાતી અક્ષરોમાં લખાણ મળે છે, પણ તેઓ સાધારણ રીતે ગુજરાતી કાગળો દેવનાગરીમાં લખતા હતા.

વળી નરસિંહ મહેતા આદિ ગુજરાતી કવિઓનું રચેલું પુષ્કળ ગુજરાતી સાહિત્ય હતું અને ગુજરાતીમાં તથા વ્રજભાષામાં કાવ્યરચના કરવાનો પ્રવાહ એ વખતે ચે ચાલુ હતો. ભગવાનલાલના જન્મ વખતે કવિ દયારામ, ભોળો ભગત, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ વગેરેની ધણી કૃતિઓ રચાતી તથા ગવાતી હતી, પણ ગુજરાતનાં આળોકીની કેળવણીમાં એ સાહિત્યને વ્યવસ્થિત સ્થાન ન હતું.

અલખત, જેને એ તરફ રુચિ હોય તેઓ સાંભળીને કે વાંચીને ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા. પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં પણ આ ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યને વાંચનાર તથા જાતે એવી અનુવાદાત્મક કે સ્વતંત્ર પદ્યરચના કરનાર કોઈ કોઈ નીકળતા.^{૧૦} પણ વિશેષ વક્ષણ સંસ્કૃત તરફ રહેતું અને સંસ્કૃતનો સામાન્ય અભ્યાસ કરનાર ભાગવતની કથા વાંચીને સંતોષ માનતા કથા સાથે ધણાખરા સામાન્ય જ્યોતિષનું કામ પણ કરતા હશે, કોઈકે સારા જ્યોતિષી તરીકે પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હશે, પણ વિ. સં. ૧૯૦૦ પછીની પહેલી વીણીમાં કાઠિયાવાડના દેશી રાગજોઓએ નવી

૯. સારું સંસ્કૃત શિક્ષણ લેનાર પંડિતો વ્યવહારમાં અકુશળ હોય અને પોતાની માતૃભાષામાં કાગળ પણ ન લખી શકે એવો તેઓના ઉપર એ વખતે આરોપ હતો. (જુઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ વિભાગ પહેલો પૃ. ૫.) શાસ્ત્રીઓને સંસ્કૃતભાષામાં કાગળ લખતાં જોયા છે પણ તે કદાચ પાંડિત્ય-પ્રદર્શન હોય.

૧૦. જુઓ વિઠ્ઠલભટ્ટ (સં. ૧૮૫૨ થી ૧૯૧૮) નાં રાસ પંચાધ્યાયીનાં જોડકણાં, લાલજી શુક્લ (જન્મ સંવત ૧૭૬૩) નો ગરબો, મહાનંદ મહેતા, રધુનન્દન ભટ્ટ મુકુન્દભટ્ટ (સં. ૧૮૫૨ થી ૧૯૨૨), માહેશ્વરભટ્ટ (સં. ૧૮૪૬ થી ૧૯૨૯) વગેરે પ્રશ્નોરા કવિઓની રચનાઓ (અહિચ્છત્ર કાવ્ય કલાપમાં).

સ્થાપેલી^{૧૧} પાઠશાળાઓમાં શાસ્ત્રી-પદ મેળવવાનું આકર્ષણ થતાં એ વખતના કેટલાક પ્રશ્નોરાઓએ સંસ્કૃત વિદ્યાનું રીતસર સારું અધ્યયન કર્યું.

ભગવાનલાલે એના પિતા પાસે સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો કે મોટાભાઈ પાસે એ નોંધાયેલું નથી, પણ ઇન્દ્રજી ભટ્ટ મુખ્યત્વે ન્યોતિષી હતા ત્યારે મોટાભાઈ કરુણાશંકર વ્યાકરણશાસ્ત્રી અને વેદાંતી હતા^{૧૨} એ જોતાં મોટાભાઈ પાસે જ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હોવાનો સંભવ છે. ક્યાં ક્યાં શાસ્ત્રોનો કેટલો અભ્યાસ કરેલો એ પણ નોંધાયું નથી. પણ એ જમાનામાં કાઠિયાવાડના પ્રશ્નોરાઓમાં સારસ્વત વ્યાકરણનો વિશેષ પ્રચાર હતો^{૧૩} એટલે એ ભણ્યા હોવાનો સંભવ છે. એ ગમે તેમ હોય પણ સંસ્કૃત સમજવાની સારી શક્તિ ભગવાનલાલે મેળવી હતી; જે કે ખુદહરને એમણે કહેલું કે પોતે કોઈ એક શાસ્ત્રમાં પારંગત શાસ્ત્રી થવાનો લોભ રાખ્યો ન હતો--અને પછી પણ સંસ્કૃત વિદ્યાનો ચાલુ વ્યાસંગ રાખ્યો હશે એમ એનાં લખાણોથી દેખાય છે. ખરી રીતે સંસ્કૃત વિદ્યાનો જ એમની પ્રતિભાને પ્રાચીન શોધખોળમાં મોટો આધાર હતો.

શોધખોળ સંબંધી પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર રહેવા માટે તથા પોતાની શોધખોળથી એમાં રસ લેનાર લોકોને માહિતગાર કરવા માટે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની ભગવાનલાલને પાછળથી ભારે જરૂર લાગતી હતી, પણ જૂનાગઢ કાઠિયાવાડમાં ભગવાનલાલના આસ્થકાળમાં અંગ્રેજ

૧૧. ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી આપવાનો ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયા પછી વિલ્સન જેવા સંસ્કૃતજ્ઞના પ્રયાસથી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ પણ આ દેશમાં નીકળેલી અને કાઠિયાવાડના કેટલાક રાજાઓએ સ્વકીય ભાવથી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ પણ ગુજરાતી અંગ્રેજી નિશાળો સાથે સ્થાપી હતી.

૧૨. જુઓ નિધંદુસંગ્રહનું વંશવર્ણન.

૧૩. આ લેખકના પિતાજી તથા એના પિત્રાઈ જામનગરના મહીધર શાસ્ત્રી સારસ્વત ભણ્યા હતા.

કેળવણી લેવા માટે કશું સાધન નહોતું એ ઉપર જોયું છે. ખરી રીતે ભગવાનલાલના સમયથી પ્રશ્નોરામાંથી કોઇને અંગ્રેજી જ્ઞાન ન હતું. એમના પછી વીસ વર્ષ આદિ જન્મેલાથી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ થઈ છે.

ભગવાનલાલે ઘણું કરી ઇ. સ. ૧૮૫૪ થી ૬૧ વચ્ચેનાં વર્ષોમાં પોતાના કામ પૂરતું અંગ્રેજી વાંચી તથા સમજી શકાય એટલું એ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને મુંબઈમાં શોધખોળના કામને અંગે મિત્રોની મદદથી કાંઈક પાકું કર્યું, છતાં છેવટ સુધી ઝવેરીલાલ, ડૉ. ફ્રેડરિક્સન અને બુલ્હર કહે છે^{૧૪} તેમ ગુજરાતી સિવાય કોઈપણ ભાષામાં પોતાના વિચારો વિશદ રીતે દર્શાવવાની પોતાની અશક્તિ એમને સાલ્યા કરતી.

વળી ડૉ. ભાકે દાજી પાસે રહ્યા પછી અશોકના તથા ખીમ્મ પ્રાચીન લેખોની ભાષા સમજવામાં જરૂર જણાતા પાલિ અને પ્રાકૃતનો અભ્યાસ પણ ભગવાનલાલે ડૉ. ભાકે દાજી આદિ તદ્વિદો પાસેથી કરી લીધો લાગે છે. પ્રાકૃતનો અભ્યાસ તેઓ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં ગોરજી પાસે કરતા હોવાનું બુલ્હરે નોંધ્યું છે.^{૧૫}

વળી ભગવાનલાલ મુંબઈમાં સ્થાયી રહેવા લાગ્યા ત્યારપછી મોટે ભાગે ધર્માર્થ વૈદ્ય પણ કરતા એ ચોક્કસ છે. આ વૈદ્યક શીખવા માટે એમને મુંબઈમાં તો સમય ન હતો, એટલે મુંબઈ આવ્યા પહેલાં જ તેઓ વૈદ્યક શીખ્યા હોવા જોઈએ. હવે જૂની પ્રણાલિકા એવી હતી કે જ્યોતિષ કે વૈદ્યકનો સારો અભ્યાસ કરવા માટે સામાન્ય શાસ્ત્રી પાસે નહિ પણ કોઈ જ્યોતિષી કે વૈદ્ય પાસે જવું પડતું. ભગવાનલાલના મોટા ભાઈ રઘુનાથજી હિરે કતા બદ્દ જમનજરના પ્રશ્નોરા વૈદ્ય વિઠ્ઠલ ભટ્ટજી (ઝંડુ ભટ્ટજીના પિતા) પાસે વૈદ્યક શીખેલા.^{૧૬} ભગવાનલાલ કોની પાસે શીખ્યા હતા એ

૧૪. જુઓ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનાં તથા બુલ્હરનાં સ્મરણો.

૧૫. જુઓ બુલ્હરનાં સ્મરણો (ઇ. એ. ગ્ર. ૧૭ પૃ. ૨૬૪).

૧૬. જુઓ ઝંડુભટ્ટજીનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૧૨.

જાણવામાં નથી. કદાચ એમણે રઘુનાથજી પાસે જ થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય અને પાછળથી પોતાની મેળે આયુર્વેદના ગ્રન્થો વાંચીને વધાર્યો હોય.

પં. ભગવાનલાલની ફેળવણી વિશે આપણે જે જાણીએ છીએ તે ઉપર નોંધેલી અટકળો જ છે, પણ જેણે ભગવાનલાલની ખુદ્દિને જગત-ભરના પ્રાચ્યવિદોમાં શોભાભર્યું સ્થાન મેળવવાને માર્ગે ચડાવી તે તો જૂનાગઢથી ગિરનાર જવાના રસ્તા ઉપર પડેલી એક મહાશિલા છે.^{૧૭} આ શિલા જૂનાગઢ શહેરથી પૂર્વમાં આશરે એક માઈલ છેટે ગિરનારના રસ્તાની બાજુમાં પડેલી છે. જમીનની સપાટીથી બાર ફીટ ઊંચાઈવાળા અને નીચેના ભાગમાં પંચોતેર ફીટના પરિઘવાળા વિશાળ, ગોળ કરેલા અને લગભગ શંકુ આકૃતિના ઝેનાઈટ પથ્થરની આ શિલા છે. આ શિલા ઉપર જુદા જુદા સમયના અને આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના ત્રણ અભિલેખો^{૧૮} કોતરેલા છે. તેમાંનો સૌથી જૂનો અભિલેખ અશોકનો પાલિભાષામાં બ્રાહ્મીલિપિમાં શિલાની ઈશાન બાજુ ઉપર સો ચોરસ ફીટથી પણ વધારે સપાટીમાં કોતરેલો છે. બીજો અભિલેખ મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાનો ઈ. સ. ૧૫૦ માં કોતરાયેલો શિલાની પશ્ચિમ બાજુએ મથાળાના ભાગમાં છે. એની ભાષા સંસ્કૃત છે અને લિપિ ગુપ્ત લિપિના પૂર્વરૂપ જેવી છે. ત્રીજો સ્કંદગુપ્તનો ઈ. સ. ૪૫૬-૫૦૬નો ગુપ્ત લિપિમાં અને સંસ્કૃત ભાષામાં શિલાના વાયવ્ય ખૂણામાં લગભગ ૭૨ ચોરસ ઇંચ જગામાં કોતરેલ છે.

આ મોટો ખડક જેવો પથ્થર એ જ સ્થળે બાવીશ સૈકાઓથી પડ્યો છે. એ ઉપર પ્રાચીનકાળમાં ત્રણ અત્યંત મોટા અભિલેખો કોતરાયેલા

૧૭. આ શિલાલેખની વિગતો માટે જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ નં. ૧, ૬ અને ૧૫.

૧૮. Inscriptions માટે હિંદી પ્રધાને અનુસરી 'અભિલેખ' શબ્દ આ પુસ્તકમાં વાપર્યો છે.

છે એ જોતાં સ્થળ મહત્વનું હોવું જોઈએ. હાલના જૂનાગઢને ઠેકાણે ગિરિનગર નામનું પ્રાચીન શહેર હતું એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે ઉપલા અભિલેખો કાતરાયા ત્યારે તો લોકોમાં વંચાય એ હેતુથી કાતરાયેલા. એ ત્યારે વાંચી શકાતા હશે, પણ લિપિમાં કાળક્રમે ફેરફારો થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ પથ્થર ઉપરના જ ત્રણ અભિલેખોની લિપિમાં મોટા ફેરફાર જોવામાં આવે છે અને હેલ્થો અભિલેખ લખાયા પછી બરસો અઢીસો વર્ષમાં જ એની લિપિમાં ફેરફાર થઈ ગયો. આ અને આવા જુદે જુદે સ્થળે કાતરાયેલા હજારો અભિલેખો મધ્યકાળમાં વંચાતા બંધ થઈ ગયા. પરિણામે જે શિક્ષા મોટા ધર્મગ્રન્થરૂપ હતી તે સામાન્ય પથ્થર થઈ ગઈ.

આ અંધકારપૂર્ણ સ્થિતિ એક હજાર કે તેથી થોડાં વધારે વર્ષો સુધી ચાલ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં કર્નલ જેમ્સ ટોડે ગિરનાર પાસેના શિલાલેખ જોયા, પણ એમને અક્ષરો ઊકલ્યા નહિ. એમણે તથા બીજા ઇતિહાસરસિક અંગ્રેજોએ એ જૂના અક્ષરો વાંચનાર પંડિત માટે પૂછ-પરછ કરવા માંડી એટલે કેટલાકે ડોળ કર્યો, કોઈએ ઠગાઈ કરી પણ જૂના અક્ષરો કોઈથી ઊકલ્યા તો નહિ જ. હેવટ જેમ્સ પ્રિન્સેપ નામના એક પ્રતિભાશાળી અંગ્રેજે ખૂબ માનસિક પરિશ્રમ કરીને અશોકની બ્રાહ્મી લિપિ ઈ. સ. ૧૮૩૪ થી ૧૮૩૭ સુધીમાં ઉકેલી.^{૧૯}

પણ ભગવાનલાલના જન્મ વખતે તો કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં તો શું મુંબઈ ઇલાકામાં કે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં કોઈ દેશી ગૃહસ્થને હજી આ પ્રાચીન લેખોનું મહત્વ ધ્યાનમાં આવ્યું નહોતું તો એને ઉકેલવાનો વિચાર તો ક્યાંથી જ આવે? ઊલટું ૧૮૨૨માં જે શિક્ષાને આખી જોયેલી તેને

૧૯. આ દેશની પ્રાચીન લિપિને ઉકેલવાના જેમ્સ પ્રિન્સેપના પ્રયત્નના રસિક ઇતિહાસ માટે જુઓ એશિયાટિક સોસાયટીના સેન્ટેનરી રિવ્યૂમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો ડૉ. હર્નલ્ડનો ‘એન્ડ્રયન્ટ ઈન્ડિયન આલ્ફાબેટ’, નિબંધ, તથા આર્યવિદ્યા બ્યાખ્યાનમાળામાં મુનિ જિનવિજયજીનું ‘પુરાતત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ’ એ બ્યાખ્યાન.

ભગવાનલાલ કહે છે તેમ કોઈ દ્રવ્યલોભીએ લેખ નીચેથી ખળનો કાઢવાના લોભથી સુરંગથી ઉડાડતાં તે ઉપરના અશોકના અભિલેખવાળા અસુક કટકા છૂટા પડી ગયા હતા.^{૨૦}

વળી જૂનાગઢના જ શ્રી પદ્મનાભ શાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે ભગવાનલાલ જે વર્ષોમાં ગિરનારના શિલાલેખને વારંવાર જોવા જતા તે વર્ષોમાં જૂનાગઢના લોકોમાં એવો વહેમ પ્રચલિત હતો કે એ પથ્થરમાં તો ભૂત રહે છે અને એ ત્યાં દટાયેલા ખળનાનું રક્ષણ કરે છે અને શિલા ઉપરના લેખમાં એ ભૂતને વશ કરવાનો મંત્ર છે. અને એ મંત્ર જાણીને એ ખળનો મેળવવાનો ભગવાનલાલ યત્ન કરે છે.^{૨૧}

હવે જૂનાગઢથી ગિરનાર જતાંઆવતાં આગલી ચાળીશ પિસ્તાળીશ પેઢીનાં માણસોએ જેમ કાંઈક કુતૂહલથી આ અક્ષરોવાળા મોટી શિલા જોઈ હશે તેમ ભગવાનલાલે પણ બાળકપણમાં વારંવાર જોયેલી, પણ એનામાં વારંવાર જોવાયાથી અક્ષરો વાંચવાની જિજ્ઞાસા ધટવાને બદલે વધી; એ વાંચવાની આ બાળકને રહ લાગી. જૂનાગઢમાં જોકે એ વખતે એ અક્ષરો ઉકેલે એવું કોઈ હતું નહિ, પણ દૈવ ભગવાનલાલને અનુકૂળ હતું. કાઠિયાવાડના એ વખતના પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ લેંગને પણ ગિરનારના આ અભિલેખોનું ધણું આકર્ષણ હતું. એમણે જ જેમ્સ પ્રિન્સેપને અશોકના અભિલેખની નકલ ઉતારાવી મોકલી હતી. આ કર્નલ લેંગને જૂનાગઢના એક

૨૦. જીએ પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૨ પૃ. ૨૮૬ માં પં. ભગવાનલાલની કાલસીની નોંધ તથા ગુ. એ. લે. ભા. ૧ નં. ૧ નું પુરોવચન તથા ડા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક પુ. ૪ અં. ૪ માં ‘ પૂર્વના મહાન પુરાવિદ ડા. ભગવાનલાલ ’ એ શ્રી. મહમુદ ઉમ્મરનો લેખ પૃ. ૪૭૪ ટી. ૧૦. શ્રી કોકિલ ગિરનારનાં પગથિયાં બંધાવવા માટે સુંદરજી નામના ધનાઢય શ્રાવકે સુરંગથી ઉડાડ્યાનું કહે છે. હવે તો એ શિલા ઉપર છાપડું બંધાયું છે અને ગૂંમ થયેલા લેખવાળા બે કટકાઓ જૂનાગઢના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. (ગુ. એ. લે. ભા. ૧ નં. ૧)

૨૧. જૂનાગઢની આર્કિયોલોજિકલ સોસાયટીના એન્યુઅલનો ભગવાનલાલ નંબર-સંપાદકીય નોંધ.

સુશિક્ષિત નાગર બ્રાહ્મણ મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી^{૨૨} સાથે સારો પરિચય હતો. અને સ્વાભાવિક રીતે એ બે વચ્ચે ઉપર કહેલા શિલાલેખના અક્ષરો વિશે વાતચીત થતી હોવાથી, ભગભગ ઈ. સ. ૧૮૫૪માં એક દિવસ કર્નલ લેંગે, ઈ. સ. ૧૮૩૮માં બે. એ. સો. ના જર્નલમાં પ્રિન્સેપે છપાવેલા પાલિમૂળાક્ષરોવાળું એક પાનું મણિશંકર કીકાણીને આપીને કહ્યું કે “આ તમારા ગિરનારના લેખના અક્ષરો છે.” મણિશંકર કીકાણીએ એ કાગળ ભગવાનલાલને બતાવ્યો અને ભગવાનલાલે નકલ કરી લેવા માગી લઈ, ઘેર આતી તેલમાં બોળેલા પાતળા કાગળને મૂળ છાપેલા કાગળ ઉપર દબાવી નકલ લઈ લીધી. આ રીતે બે કાગળ ઉપર નકલ લઈ બન્નેને જોડા ફૂલરોપ કાગળ સાથે જુદા જુદા સાંધી લઈ અક્ષરોની નિશાનીઓમાં શાહી ભરી લીધી. અને પછી એક નકલ કીકાણીને આપી અને એક પોતે રાખી.

આ મૂળાક્ષરોની મદદથી ભગવાનલાલે ગિરનારનો રુદ્રામનનો શિલાલેખ વાંચવાની મહેનત કરવા માંડી પણ થોડા પ્રયત્ન પછી એમણે જોયું કે લેખમાં જોડાક્ષરો તથા માત્રાઓ પણ છે અને એની તો પોતાને ખબર નથી. પણ આ વિદ્યનથી નિરાશ ન થતાં એમણે મુંબઈ પોતાના મિત્રને^{૨૩} લખી ગિરનારના શિલાલેખ સંબંધી કાંઈ પુસ્તકો કે માસિકો ડોચ તો ખરીદીને જૂનાગઢ મોકલવા લખ્યું અને એ મિત્રે એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ ટ્રેસ્ટ્રિટન અને આયર્લેન્ડ તથા બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં જર્નલો મોકલ્યાં. આ ‘જર્નલો’એ ભગવાનલાલને નવું જોર આપ્યું. પછીતો છપાવેલા અભિલેખમાંથી જૂના અક્ષરની એક પંક્તિ કાગળમાં ઉતારી લે અને તેના પ્રત્યેક અક્ષર નીચે એનું દેવનાગરી રૂપાન્તર લખી લે અને એ રીતે જુદા જુદા અભિલેખોના અક્ષરોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ

૨૨. આ મણિશંકર કીકાણીનું શ્રી. જયસુખરાય જ્ઞેશીપુરાએ લખેલું ચરિત્ર સયાજી સાહિત્યમાળામાં ઈ. સ. ૧૯૨૦માં છપાયું છે.

૨૩. આ મિત્રનું નામ આ ચરિત્રમાં અગત્યનું હોવા છતાં એનું નામ કે એમણે જે જે જર્નલો મોકલ્યાં તેની વિગતો કશું શ્રી. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકે નોંધ્યું નથી.

કરવાને લીધે જૂના પાત્રિ અક્ષરોનાં રૂપોમાં કાળક્રમે થયેલા ફેરફારો એમના ધ્યાનમાં આવી ગયા. આ રીતે કોઈની પણ દોરવણી વગર માત્ર છપાયેલા ઉત્કર્ણ અભિલેખોની મદદ વડે જનતમહેનતથી પ્રાચીન લિપિનો પરિચય મેળવવાનો ભગવાનજ્ઞાને જે પ્રયાસ કર્યો તેથી જાણે એમના હૃદયકાશમાં એ વસ્તુને પ્રકાશ આપનાર દીવો પ્રગટી ગયો. અને આ દીવાના પ્રકાશથી કોઈ નવો કે અપરિચિત અક્ષર નજરે પડે તો એને પોતે પકડી શકતા તથા ઉકેલી શકતા. ઉપર પ્રમાણે તૈયારી કર્યા પછી ગિરનારના રુદ્રદામનના શિલાલેખને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન એમણે આરંભ્યો. તેઓએ ઝવેરીલાલને લખાવ્યું છે કે “ સંજના ચાર વાગે એ લેખવાળી શિલા પાસે પહોંચી જઈ એમ જૂનાગઢથી નીકળું અને સૂર્યાસ્તને જરાકવાર હોય ત્યાં સુધી એ લેખ ઉપર કામ કરું અને લગભગ દીવા ટાણે પાછો ઘેર પહોંચી જઈ. આ રીતે રુદ્રદામનના આખા લેખનો અક્ષરે અક્ષર હું વાંચી શક્યો એટલું જ નહિ પણ પ્રીન્સેપની નકલમાં જે અક્ષરો પડી ગયેલા તે તથા પ્રીન્સેપના અક્ષરાન્તરમાં જે ખોટા અક્ષરો ધુસી ગયેલા તે પણ હું પકડી શક્યો. એટલે મેં રુદ્રદામનના લેખનું એક નવું જ અક્ષરાન્તર તૈયાર કર્યું ”

આહીં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ભગવાનજ્ઞાને પહેલાં પ્રયાસ રુદ્રદામનના અભિલેખના અક્ષરો ઉકેલવાનો કર્યો, એનું સારું કારણ એ છે કે એ અભિલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે અને પોતે સંસ્કૃત તો સારું જાણતા હતા એટલે અક્ષરો વાંચતાં આવડ્યા પછી અભિલેખ સમજવામાં મુશ્કેલી ન રહી. વળી ભાષાનું જ્ઞાન અક્ષરોને ઉકેલવામાં મદદ કરે. ત્રણ અક્ષરોવાળા શબ્દના જે અક્ષરો ઉકેલે તો કયો શબ્દ હોવો જોઈએ એની અટકળ થતાં ત્રીજો અક્ષર ઊકેલી જાય અને એ રીતે અક્ષરજ્ઞાનનું ભંડોળ વધતું જાય. ભારતીય પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રના આદ્ય દ્રષ્ટા પ્રિન્સેપે આ રીતે સાંચીના અનેક ટૂંકા અભિલેખોને છેડે આવતા દ્વાનમ્ શબ્દને પહેલાં પકડ્યો એટલે તે પહેલાંનો સ પણ ઊકલ્યો અને એ ટૂંચીથી મહેનત કરતાં આખી વર્ણમાળા હાથ આવી ગઈ. ૨૪

૨૪. જુઓ આર્ય વિદ્યાવ્યાખ્યાન માળામાં મુનિ નિનવિજયજીનું વ્યાખ્યાન.

રુદ્રદામનનો અભિલેખ ગિકલ્યા પછી રકંદ્યુમ અને અશોકના એ જ પથરા ઉપરના અભિલેખો ભગવાનલાલે વાંચ્યા હશે. પછી તો “ જેમજેમ વધારે સંખ્યામાં લેખો જોવામાં આવતા ગયા તેમતેમ એને ઉકેલવાની ભગવાનલાલની કુશળતા વધતી ગઈ ” એમ ઝવેરીલાલ લખે છે. પણ કયા અભિલેખો એ વિગત નોંધી નથી. પણ ૧૮૫૪—૫૫ માં ભગવાનલાલને મૂળાક્ષરોનો કાગળ મળ્યા પછી એ ઉપરથી રુદ્રદામનનો લેખ ઉકેલતાં એકાદ વર્ષ જરૂર લાગ્યું હશે. પણ એકવાર આ જૂના અક્ષરો ગિકલવા માંડ્યા અને એ ઉકેલવાના કાર્યમાં રસ પડવા માંડ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે ભગવાનલાલને એનો નાદ લાગ્યો. અલગત એ વખતે આ જીવાનને આ વિદ્યાની કીમતની પૂરી ખબર નહોતી. એને તો એક પ્રકારની ધૂન લાગી હતી. એટલે એને મળેલાં એશિયાટિક સોસાયટીઓનાં જર્નલોમાં છપાતા અભિલેખોના અક્ષરો ભેસારવાનો પ્રયાસ તેઓ કર્યા કરતા હશે એ ઉપરાંત જૂનામઢની બજારમાંથી મળી આવેલા સિક્કાઓ પણ હવે ભગવાનલાલે જોવા તથા એકઠા કરવા માંડ્યા હતા. આ વિષયમાં ભગવાનલાલની પ્રતિભાની ખ્યાતિ કર્નલ લેંગના કાન સુધી પહોંચતાં એણે ભગવાનલાલને “ નાનો પુરાવિદ ” કહીને ઓળખાવવાનું શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં કામચલાઉ પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્પ્સ કાઠિયાવાડમાં ગયા અને રાસમાળાના આ લેખકને જૂની શોધખોળનો શોખ હોવાથી ભગવાનલાલ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચાયું. અને ૧૮૬૦ માં મુંબઈ ગયા પછી એમણે જ ડૉ. ભાઉદાજીનું લક્ષ કાઠિયાવાડના આ ભગતા પુરાવિદ જીવાન તરફ ખેંચ્યું.

૩. ડૉ. ભાઉદાજી

ઈ. સ. ૧૮૬૧ થી ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં ડૉ. ભાઉદાજીનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી ડૉ. ભાઉદાજી સાથે ભગવાનલાલનો સંબંધ અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહ્યો છે. ઝવેરીલાલ કહે છે તેમ તેર વર્ષ સુધી એ એની પુરાવિદ્યાની પેઢી ભાગીદારીમાં ચાલી હતી. અને આ પેઢીના કાર્યનું સ્વરૂપ સમજવા માટે એ પેઢીના મોટા ભાગીદાર ડૉ. ભાઉદાજીના જીવન^૧ ઉપર નજર નાખી લેવાની જરૂર છે.

ડૉ. રામકૃષ્ણ વિકલ્પ ઉર્ફે ભાઉદાજી લાડ એ ઈ. સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૭૪ સુધી મુંબઈના એક અગ્રગણ્ય શહેરી હતા. તેઓ મોટા પરોપકારી દાકતર, સારા સમાજસેવક, એક વિદ્યાપ્રેમી અને ભારતીય પુરાવિદ્યાના એ વખતના વિરલ અભ્યાસીઓમાંના એક હતા.

ડૉ. ભાઉદાજીનો ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં ગોવા પ્રાન્તના એક નાના ગામડામાં જન્મ થયો હતો. તેઓના વડીલ એ બાળકને ‘ભાઉ’ કહીને બોલાવતા અને પાછળથી એ નામથીજ તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા.

ડૉ. ભાઉદાજીના જન્મ પછી એક વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં “બોમ્બે મેડીકલ એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી” એ નામની શિક્ષણસંસ્થાની સ્થાપના થઈ અને તેમાં શિક્ષણ આપવા માટે મુંબઈના ગવર્નર માઉન્ટ રુટલેન્ડ એલ્ફિન્સ્ટને વિભાગતથી એક પ્રોફેસરને ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં બોલાવ્યો અને એ સંસ્થાને કોલેજનું રૂપ આપ્યું; અને ૧૮૪૦ માં એમાંથી એલ્ફિન્સ્ટન

૧. ડૉ. ભાઉદાજીના ચરિત્રને લખતી જે વિગતો અહીં આપી છે તે ભરત ગૌરવ ગ્રંથમાળાના ૯૫મા પુષ્પ તરીકે ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ડૉ. ભાઉદાજીના મરાઠી ચરિત્રમાંથી લીધેલી છે.

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ થયું. આ સંસ્થામાંથી જે પહેલા જ ત્રણ પદવીધરો નીકળ્યા તેમાંના એક ભાઉદાજી હતા.

ભાઉદાજીએ પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થયા પછી એ જ સંસ્થામાં રૂ. ચાળીશના પમારની સહાયક શિક્ષકની નોકરી ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સ્વીકારી, કારણ કે એના પિતા તો વાનપ્રસ્થ થઈને એલીફન્ટાના ડુંગર ઉપર જઈને રહ્યા હતા.

આ અરસામાં જ એટલે ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં એ વખતના મુંબઈના મવર્નર સર રોબર્ટ આન્ટને મુંબઈમાં દાકતરી શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા લાગી અને તેણે સરકારી અધિકારીઓમાં ચર્ચા પણ શરૂ કરી; પણ ૧૮૩૮ માં એનું અવસાન થતાં સુધી કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. પણ તેની પાછળ મુંબઈના શહેરીઓની જે શોકસભા થઈ તેમાં મુંબઈમાં એક દાકતરી કોલેજ કાઢવી અને તેને આન્ટ મેડિકલ કોલેજ નામ આપવું એવો ઠરાવ થયો; અને ફાળો થઈને ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં એ કોલેજ બિંધડી પણ ખરી. પણ જે શિક્ષણમાં મડદાં ચીરવાં પડે એમાં ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ પડે શી રીતે એ મોટો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. છતાં નવાઈની વાત છે કે એ માન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં જે પહેલા આર વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા તેમાં ત્રણ હિંદુ—ત્રણેય મહાગણ્ટ્રી ભાઈઓ હતા અને એ ત્રણમાંના એક ભાઉદાજી હતા. પણ ભાઉદાજીને નોકરી કરતાં કરતાં દાકતરી ભણવાનો વિચાર કેમ સૂઝ્યો? ગિબ્સ તો ધારે છે કે ‘દાકતરી ભણવાથી પોતાની શોધકબુદ્ધિનો વિકાસ થશે અને પોતાના દેશને જેની ધણી જરૂર છે તે સેવા કરવાનો માર્ગ મળશે’ એમ ભાઉદાજીએ ધાર્યું હશે. મમે તેમ પણ મેડિકલ કોલેજમાં જ અમુક વખતની નોકરી કરતાં કરતાં ભાઉદાજીએ ભણવાનું ચાલુ કર્યું. અને ૧૮૫૧ માં જે પહેલા આઠ દાકતરો (ત્રણ હિંદુ, ત્રણ ખ્રિસ્તી અને બે પારસી) પાસ થઈને નીકળ્યા તેમાં ભાઉદાજી પણ એક હતા. ત્યારે પદવીઓ આપનારી મુંબઈ યુનિવર્સિટી હતી જન્મી નહોતી પણ ‘બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન’ હતું અને દાકતર માટે જી. જી. એમ. સી. ની પદવી હતી.

વળી સરકારે આ નવા દાકતરો માટે સખ આસિસ્ટન્ટ સર્જનની નવી જગ્યાઓ કાઢી અને પહેલા સાત પદવીધરોની એ જગ્યાએ નિમણૂક કરી. ડૉ. ભાઉદાજી પણ સખ આસિસ્ટન્ટ સર્જન થયા. પણ થોડા દિવસમાં જ વિદસને કહ્યું છે તેમ વૈદ્યક ધંધામાં તથા વિદ્યાકાર્યમાં યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ અને ઉન્નતિ સાધી શકાય એ હેતુથી ડૉ ભાઉદાજીએ નોકરી છોડી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો અને બેચાર વર્ષમાં જ પોતાની અપ્રતિમ કુશળતા, મનની મોટાઈ, ભૂતદયાની વૃત્તિ અને સદાચારને લીધે દાકતર તરીકે એટલી ખ્યાતિ મેળવી કે વિદાયતનાં લેન્સેટ જેવાં દાકતરી વિષયમાં અત્યંત પ્રમાણુ-ભૂત સામયિકમાં ઈ. સ. ૧૮૫૫ (જાનેવારી)માં જ ડૉ. ભાઉદાજી વિશે નીચેની મતવજ્ઞનાં પ્રશંસાવચનો લખવામાં આવ્યાં : “એનો (ડૉ. ભાઉદાજીનો) ધંધો હમણાં એટલો સફળ અને સમૃદ્ધ થાય છે કે આપણા પહેલા વર્ગના અંગ્રેજ ચિકિત્સકોમાંથી પણ કોઈ, ધંધાનાં પહેલાં દશ વર્ષમાં એટલી સિદ્ધિ માટે ગર્વ લઈ શકે એમ નથી.

વળી એ દેશમાં આ દાકતરી ધંધાની નવીનતા તથા કોઈપણ જાતના ઔદિક શ્રમ માટે આર્થિક બદલો આપવા તરફ લોકોનો અણુમતો હોવા છતાં એની પ્રેક્ટિસ એટલી યાવે છે કે એની ઉમરનો કોઈ પણ અંગ્રેજ ચિકિત્સક એથી અભિમાન લે. તેઓ વિદ્વાન અને કુશળ ચિકિત્સક છે અને લગભગ એકધારી સફળતાથી અનેક અવરો શસ્ત્રકર્મો પણ તેણે કર્યાં છે.”

દાકતર થયે ચાર જ વર્ષ પછીની આ પ્રશંસા છે. વખત જતાં ખ્યાતિ અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ વખતના અતિ-પ્રખ્યાત દાકતર તેઓ હતા. પણ ભૂત દયા માટે વૈદ્યક કરવાનો ચરકે આપેલો ઉપદેશ એમના લોહીમાં ઝીતરી આવ્યો હતો અને તેઓ પોતાની સારસ્વત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના લોકોને ઘેર મક્કત જેવા જતા અને સારસ્વત નાતનાં કે કોઈપણ નાત જાતનાં અતિશય ગરીબોને તો દવા સાથે ખોરાક પણ પહોંચાડતા. ડૉ. ભાઉદાજી અતિશય ઉદાર સજ્જન હતા. એના આશ્રિત શાસ્ત્રીઓ—જેની સંખ્યા નાની નહોતી—એને અશંતીનો ભોજ કહેતા.

પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેનારા મુંબઈના પહેલા હિંદી જીવાનોમાંના અગ્રણી હોઈને ડૉ. ભાઉદાજીના ચિત્તમાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વડે જેટલા વિષયોમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેટલા વિષયોમાં પ્રયત્ન કરવો એવી ઉત્કંઠા જાગી. ખીજી તરફથી એ પહેલા સુશિક્ષિતોના ચિત્તમાં દેશહિતની પણ પ્રબળ વાસના જાગી હતી, એટલે જે જે જ્ઞાન કે ઉપાયથી લોકહિત થવામાં મદદ થાય એ બધું શક્તિશાળી માણસે ગ્રહણ કરવું જોઈએ એવું તેઓ માનતા હતા. એ જ કારણથી દાદાભાઈ નવરોજીથી પણ ત્રણ વર્ષ ઉંમરમાં મોટા અને સર ફિરોજશાહ મહેતાના દાક્તર^૨ ભાઉદાજીએ રાજકીય ચળવળ માટે કલકત્તાની “ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોશિયેશન ”ને મળતી મુંબઈમાં જે ‘ બોમ્બે એસોશિયેશન ’ની ઇ. સ. ૧૮૫૨માં સ્થાપના થઈ તેનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું. તેવું વર્ષ પહેલાંની, મુખ્યત્વે અરજીરૂપ, રાજકીય ચળવળનું આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના ઇતિહાસમાં સ્થાન નક્કી કરવાનો અહીં પ્રસંગ નથી, પણ ડૉ. ભાઉદાજીની ધગશ સાધારણ નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૫૪માં અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટને હાથે જેને અન્યાય થયેલો એવા એક ગરીબ દરજીને ન્યાય અપાવવા માટે એ વખતની સુપ્રીમ કોર્ટમાં પોતાના ખીસાના રૂ. દશ હજાર ખર્ચીને લડીને ડૉ. ભાઉદાજીએ ન્યાય અપાવ્યો હતો^૩

જેમ રાજકીય ચળવળમાં તેમ સામાજિક સુધારણાની ચળવળમાં પણ ડૉ. ભાઉદાજી ભાગ લેતા. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં મુંબઈમાં રુડુડન્ટ્સ લિટરરી સોસાયટીદ્વારા પહેલી કન્યાશાળા ઉઘાડવામાં આવી અને આ એસોશિયેશનના ડૉ. ભાઉદાજી પહેલાં સભાસદ હતા અને પાછળથી અધ્યક્ષ હતા.

૨. સર ફિરોજશાહ મહેતા સાત વર્ષની ઉંમરે સખત માંદા પડેલા અને કેટલાક દિવસ સુધી તાવમાં ખેલાન રહ્યા હતા. એ વખતે ડૉ. ભાઉદાજીએ એની તબિયત જોઈને કહેલું કે આ રોગ મગજની અતિ ચંચળતાનું પરિણામ છે અને જે આ છોકરો સાને થશે તો મોટો માણસ થશે. (એચ. વી. મોદીએ લખેલું સર પી. એમ. મહેતાનું ચરિત્ર-ડૉ. ભાઉદાજીનું ચરિત્ર પૃ. ૧૫)

૩. જીઓ ડૉ. ભાઉદાજીનું મરાઠી ચરિત્ર પૃ. ૮૨ થી ૮૪. આ દરજીના અન્યાયનો પ્રસંગ ત્યાં સવિસ્તર વર્ણવેલો છે.

અને એ મુદત દરમિયાન એમણે લુહારયાણની એક કન્યાશાળા પોતાને ખર્ચે ચલાવી હતી.

હિંદુ સોશિયલ રિફોર્મ એસોશિયેશનના તેમ જ પુનર્વિવાહોત્તેજક મંડળીના પણ ડો. બાઉદાજી સભાસદ હતા, અને ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં વિષ્ણુપંત કરમરકરનો પ્રથમ પુનર્વિવાહ થયો ત્યારે ડો. બાંડારકર, રા. સા. મંડલિક, વગેરે સાથે ડો. બાઉદાજી પણ હાજર હતા.^૪

આ સામાજિક સુધારાના પ્રસંગમાં કહેવું જોઈએ કે કવિ નર્મદાશંકર અને કરસનદાસ મૂળજી જેવા ગુજરાતી સુધારક વીરનરો સાથે ડો. બાઉદાજીને સારો સંબંધ હતો. ખરી રીતે ડો. બાઉદાજી નર્મદાશંકરના પહેલાં શિક્ષક હતા^૫ અને પાછળથી મિત્ર^૬ હતા, અને મહારાજ લાયબલ કેસમાં યદુનાથ મહારાજના રોગ વિશે^૭ દાકતર તરીકે પોતે જે જાણુતા હતા તે સાક્ષી તરીકે સ્પષ્ટ કહીને સમાજસુધારક તરીકે દિમિત બતાવી હતી.

એ વખતના સુશિક્ષિત અને પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ અગ્રેસર તરીકે ડો. બાઉદાજી, ઉપર કહ્યું તેમ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા પણ, તેમણે મોટું નામ કાઢ્યું તે તો વિદ્યાવિષયક પ્રવૃત્તિથી; અને અહીં પ્રસ્તુત પણ એ જ છે.

જ્ઞાન મેળવવાની ડો. બાઉદાજીને બારે ઉત્કંઠા રહેતી અને મેડિકલ કોલેજમાં ગયા પછી વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ વધારવા સાથે માત્ર તે તે વિષયનાં પાઠ્ય પુસ્તકોથી સંતોષ ન માનતાં ડો. બાઉદાજીએ આ દેશની વનસ્પતિનો પરિચય મેળવવાનો પણ પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. વળી

૪. એક દિવાળી નામની ગુજરાતી બાર્ડએ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં પુનર્વિવાહ કરેલો અને એ કરાવી આપવામાં કવિ નર્મદાશંકર આદિ બુદ્ધિવર્ધક સભાના સભાસદો હતા (જુઓ મારી હકીકત ૭૩-૭૪).

૫. મારી હકીકત પૃ. ૨૮

૬. એજન પૃ. ૫૨ અને ૬૪

૭. જુઓ મહારાજ લાયબલ કેસ.

સંસ્કૃત જાણનાર એ દાકતરે આયુર્વેદિક દવાઓની આધુનિક વૈજ્ઞાનિક રીતે શોધખોળ કરી જોવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

પણ વિશેષ પ્રવૃત્તિ ડૉ. ભાઉદાજીએ પુરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કરી છે અને નામના પણ એમાં જ મેળવી છે. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં સર વિલિયમ જોન્સને હાથે સ્થપાયેલી એશિયાટિક સોસાયટીથી આ દેશમાં આધુનિક પ્રાચ્ય વિદ્યાનો આરંભ થયો. અને ચાલ્સ' વિલ્કિન્સ, હેનરી કોલબ્રુક વગેરે અંગ્રેજ વિદ્વાનો દ્વારા સંસ્કૃત વિદ્યા જગતમાં જાણીતી થવા માંડી હતી તથા ભારતીય ઇતિહાસનાં સાધનોની શોધખોળ શરૂ થઈ હતી.^૮

કલકત્તામાં સ્થપાયેલી સોસાયટીનો દાખલો જોઈને વિભાવતમાં તથા મુંબઈમાં પણ એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના થઈ અને સોસાયટીઓનાં જર્નલોમાં ભારતીય શોધખોળ વિષયક હેવાલો છપાવા માંડ્યા.

મુંબઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી 'સિટરરી સોસાયટી ઓફ બોમ્બે' નામથી સ્થપાઈ હતી ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં, પણ એનું સ્વતંત્ર જર્નલ તો ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં શરૂ થયું. આ સોસાયટીમાં પહેલાં તો એકલા યુરોપિયન સભ્યોને જ દાખલ કરવામાં આવતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં દેશી ગૃહસ્થો માટે સભાસદ થવાની છૂટ થઈ, જેનો પહેલો લાભ એ જ વર્ષમાં માણેકજી ખર્સેદજીએ લીધો.

મુંબઈમાં આ પુરાવિદ્યાની શોધખોળમાં સૌથી પ્રથમ રસ લેનાર દેશી ગૃહસ્થ તો બાલશાસ્ત્રી જાંબેકર હતા.^૯ પછી ડૉ. ભાઉદાજી જેને પણ આ પુરાવિદ્યા તરફ આકર્ષણ થયું, તેઓ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં આ સોસાયટીના સભાસદ થયા. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધખોળનું કાર્ય ડૉ. વિલ્સન

૮. જુઓ આર્ય વિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં મુનિ જિનવિજયજીનું વ્યાખ્યાન.

૯. મુંબઈ રે. એ. સો. નાં ૧૮૪૨ થી ૪૭ સુધીનાં જર્નલોમાં આ શાસ્ત્રીના ૫-૭ નિબંધો છપાયા છે.

કરતા હતા. જનરલ કનિંગહામ ખોદકામ દ્વારા મળેલા તથા જૂનાં ખડે-
રોમાંથી મળેલા જૂના અભિલેખો ઉઠેલવાનું કામ કરતા હતા. મોંઘન તામ્ર-
પત્રો ઉઠેલતા હતા. મેડોઝટેલર સિક્કાઓ વાંચવાના પ્રયાસમાં ગૂંથાઈ મથા
હતા. પોતાના વખતમાં ચાલતી આ બધી તથા પહેલાં થઈ ગયેલી શોધ-
ખોળથી માહિતગાર રહેવાનું ડૉ. ભાઉદાજીએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ થી શરૂ કર્યું
અને ધીમે ધીમે પુરાવિદ્યામાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો. શરૂઆત એમણે
સંસ્કૃત ગ્રંથકારોના સમયની ચર્ચાથી કરી. આ પ્રકારનો સંશોધનાત્મક
પહેલો લેખ ડૉ. ભાઉદાજીએ કાલિદાસ વિશે લખ્યો છે.^{૧૦} પણ પ્રાચીન
ઉત્કૃષ્ટ અભિલેખો, જૂનાં મકાનો, જૂનાં તામ્રપત્રો, જૂના સિક્કાઓ વગેરેની
શોધખોળ ક્યાં વગર આ દેશના ભૂતકાળને યથાર્થ ઉઠેલી શકાય એમ
નથી એ ડૉ. ભાઉદાજી જાણતા હતા અને પ્રિન્સેપ આદિનાં લખાણોની
મદદથી જૂના અભિલેખો ઉઠેલવાના પ્રયત્નમાં હતા જ. આ અરસામાં જ
દાર્જિલિંગ સાહેબે એમને જૂનાગઢના બ્રાહ્મણ જીવાન ભગવાનલાલની વાત કરી.

ડૉ. ભાઉદાજીએ ઇ. સ. ૧૮૬૧ ના ઓક્ટોબરમાં ભગવાનલાલને
મુંબઈ તેડાવ્યા અને ભગવાનલાલ એ નિમંત્રણને કબૂલ રાખી સાડ ક્ષત્રપ
સિક્કાઓ સાથે લઈ મુંબઈ જવા નીકળ્યા. એ વખતે કાઠિયાવાડમાં રેલવે
નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મુંબઈથી થાણાની પહેલી રેલવે ચાલુ થઈ
હતી અને ૧૮૬૦ માં ખી. ખી. સી. આઈ. નો પહેલો કટકો ચાલુ થયો
હતો; પણ ભગવાનલાલ મુંબઈ આવવા નીકળ્યા ત્યારે હજી અમદાવાદથી
વડસાડ સુધી જ રેલવે હતી. આ રેલવે થયા પહેલાં કાઠિયાવાડ કચ્છનાં
પોરબંદર, જામનગર, ભાવનગર, માંડવી વગેરે બંદરેથી કાઠિયાવાડીઓ
તથા કચ્છીઓ મોટે ભાગે વહાણ રસ્તે અને કવચિત્ પગ રસ્તે, જ્યારે
અમદાવાદ વગેરે મધ્ય ભાગના લોકો મોટે ભાગે પગ રસ્તે ધંધાઅર્થે

૧૦. જર્નલ ઓફ ઓ. એ. રો. એ. સો. ના છઠ્ઠા ગ્રંથમાં આ લેખ
છપાયો છે.

મુંબઈ જતા હતા.^{૧૧} પ્રશ્નોરામાંથી પણ કોઈ કોઈ મુંબઈ જવા માંડ્યા હતા પોરબંદરના બાટિયાઓ મુંબઈમાં વેપારથી પૈસાવાળા થયા હોવાથી ત્યાંના પ્રશ્નોરાઓ પણ મુંબઈ તરફ આકર્ષાયા. ભગવાનલાલના પિતા વિ. સં. ૧૯૧૩ મુંબઈ ગયા હોવાની નોંધ મળે છે. ભગવાનલાલ પોતે કેવી રીતે મુંબઈ ગયેલા તેની નોંધ એમણે પોતે જ કરી છે. અમદાવાદ સુધી બળદ ગાડીમાં ગયા, અમદાવાદથી વલસાડ નવી જ થયેલી રેલગાડીમાં ગયા, અને વલસાડથી પગરરતે સામાન પોઠિયા ઉપર ચડાવી પગે ચાલતા ધરમ-પુર સુધી ગયા, અને ત્યાંથી વીશ માણસ વચ્ચે ત્રણ ગાડાં, ૧૩ મજૂર અને એક સિપાઈ લઈ નાશિક ગયા; અને પાછા ઇમતપુરીથી રેલવેમાં બેસી મુંબઈ પહોંચ્યા. વઢવાણથી જેઠ વદ બીજે નીકળેલા તે સોળ દિવસે આપાઠ સુદ ત્રીજે મુંબઈ પહોંચ્યા.

૧૧. કવિ નર્મદાશંકરની બાલ્યાવસ્થામાં સૂરતથી મુંબઈ વહાણનો તથા ગાડાનો એમ બે રસ્તા હતા અને નર્મદાશંકર પોતાની મા સાથે મોટા ભાગે ગાડારસ્તે જતા આવતા એવું એમણે પોતે જ નોંધ્યું છે. (જુઓ મારી હકીકત પૃ. ૨૫).

૪. ડૉ. ભાઉદાજી અને ભગવાનલાલ

મુંબઈ પહોંચીને ડૉ. ભાઉદાજીને ભગવાનલાલ મળ્યા. ડૉ. ભાઉદાજી જેવા પાકટ ઉમરના, અનુભવી અને ચઢેર માણસને ભગવાનલાલની કીમત સમજતાં તથા એ જીવાનની શક્તિઓને ઠેવી રીતે ખીલવી શકાય તથા ઉપયોગમાં લઈ શકાય એનો વિચાર બાંધતાં વાર ન લાગી, અને યોજનાપૂર્વક કાર્ય કરતા હોય તેમ તેઓએ તરત જ મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુખ ન્યૂટન સાથે ભગવાનલાલનો પરિચય કરાવ્યો. એ વખતે ન્યૂટન ક્ષત્રપ સિક્કાઓ ઉપર એક લેખ લખતા હતા. ભગવાનલાલે પોતે જૂનાગઢથી સાથે લીધેલા સાઠ ક્ષત્રપ સિક્કાઓ ન્યૂટન સાહેબને બતાવ્યા, એટલું જ નહિ, પણ એમાંના એક સિક્કા ઉપર નહપાનનું નામ હતું તે તથા ખીજ સિક્કાઓ ઉપરનું લખાણ પણ રપ૪ વાંચી સંભળાવ્યું; આથી ન્યૂટન સાહેબ બહુ ખુશી થયા.

ભગવાનલાલે વળી પોતાની સાથે આણેલ ગિરનારના અભિલેખોનાં શુદ્ધ અક્ષરાન્તરોની નકલો ડૉ. ભાઉદાજીને આપી અને ગિરનારના ત્રણેય અભિલેખોને ઉકેલવાનું સમગ્ર કાર્ય નવેસરથી કરવાની જરૂરિયાત દર્શાવી. ડૉ. ભાઉદાજીએ જોયું કે પ્રિન્સેપના પુરાવિદ્યાના નિબંધોની થોમસની આવૃત્તિ^૧માં છપાયેલ રુદ્રદામનના ગિરનારના અભિલેખનું વિદ્સનનું ભાષાન્તર ઘણું અશુદ્ધ છે; એટલે ડૉ. ભાઉદાજીએ ભગવાનલાલને આ કામ માટે પાછા જૂનાગઢ મોકલ્યા.

જૂનાગઢ જતાં ભગવાનલાલને પિતાના મરણના ખબર પડ્યા^૨

૧. એસેસ એન ઇન્ડિયન એન્ટિક્વિટીઝ બાઈ જેમ્સ પ્રિન્સેપ. થોમસની આ. ૧૮૫૮.

૨. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકે આમ લખ્યું છે, પણ ભગવાનલાલ જૂનાગઢ પહોં-

એટલે પિતાનું શ્રદ્ધ તથા એના અંગનું જ્ઞાતિ ભોજનાદિ કાર્ય પૂરું કર્યા પછી તેઓએ ગિરનાર જઈ રુદ્રદામનના તથા રક્ષ્મણસના અભિષેખોની કામળ ઉપર તેમ જ કપડાં ઉપર પ્રતિકૃતિઓ લીધી. વળી હાથથી પણ લેખની નકલ ઉતારી. અને એ બધું ડૉ. ભાઉદાજીને મુંબઈ મોકલ્યું. આ વખતે ભગવાનલાલને આ કાર્યમાં જૂનાગઢમાં મદદ કરવા માટે એમના સમવચરક શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને ડૉ. ભાઉદાજીએ મહિને ૩. દશના પગારથી રોક્યા હતા^૩ ડૉ. ભાઉદાજી આ કામથી ઘણા ખુશ થયા. તેઓએ ઈ. સ. ૧૮૬૨ના ઓગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે મુંબઈની રા. એ. સોસાયટી આગળ જૂનાગઢના ખડક ઉપરના “શાહ અથવા રુદ્રદામનના તથા રક્ષ્મણસના અભિષેખનાં પ્રતિકૃતિ, અક્ષરોન્તર અને ભાષાન્તર,” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો,^૪ જેમાં ભગવાનલાલ વિશે કહ્યું કે “શાહલેખનું વિલ્લસનનું ભાષાન્તર શુદ્ધ નથી. અને મેં એક બ્રાહ્મણ જીવાન જેને સંસ્કૃતનું અને ગુજરાતીના અક્ષરોનું સામાન્ય જ્ઞાન છે તેને મારી પાસે રાખ્યો છે. મેં જૂના અક્ષરોનો અભ્યાસ વધારવામાં એને ઉત્તેજન આપ્યું. અને ગયે વર્ષે જૂનાગઢના પથ્થર ઉપરના ત્રણેય મોટા અભિષેખોની નકલો, ઉતાવળ કર્યા વગર અને અત્યંત સંભાળથી લેવા માટે એને રોક્યો. એ પથ્થર ઉપર ત્રીજો અભિષેખ અશોકના પ્રખ્યાત શાસનોનો છે. તેણે લીધેલી નકલો મુંબઈ મગાવી ધ્યાનથી તપાસતાં મને પૂરો સંતોષ ન થવાથી જીવાન પંડિતને પાછો જૂનાગઢ મોકલ્યો, જ્યાં તેણે અને એક બીજા માણસે^૫ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે નકલ ઉતારી અને પછી કાગળ ઉપર તથા કપડાં ઉપર પ્રતિકૃતિ લીધી. વળી હાથથી ત્રીણા અક્ષરમાં ઉતારેલી અભિષેખની નકલ મને મુંબઈ મોકલી અને એ આ પછી પિતાનું અવસાન થયું કે પહેલાં થયું હતું એ સમજતું નથી. બેમાંથી એકેય બનાવની તારીખ પણ નથી મળતી.

૩. જીઓ ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર પુ. ૭ માં વ. ૬. આચાર્યનું ચરિત્ર.

૪. જીઓ જ. ભા. બ્ર. રા. એ. સો. ગ્ર. ૭ પૃ. ૧૧૩.

૫. આ બીજા માણસ તે શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય.

નક્કલ કરનારા જૂનાગઢ રહ્યા, જેથી હું યોગ્ય સૂચનાઓ મોકલી શકું. અને મારા વિદ્વાન પંડિત પાંડુરંગ ગોપાલ પાધ્યે સાથે બધાં પાઠાન્તરો સંભાળ-પૂર્વક વિચારી લીધા પછી એ સર્વનું પરિપક્વ ફળ સોસાયટી આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે. વેસ્ટરગાર્ડ અને જેકબની નકલો માર્ગદર્શક તરીકે મને ઘણી ઉપયોગી થઈ છે, પણ લેખ ઉકેલવા માટે અપૂર્ણ માલૂમ પડી છે.”

પ્રિન્સેપના ભાષાન્તરથી ઘણા અગત્યના મુદ્દાઓની ખાતરમાં આ ભાષાન્તર જુદું પડતું હતું, કારણ કે પ્રિન્સેપની પ્રતિકૃતિ અશુદ્ધ હતી. સરોવરનું નામ ‘સુદર્શન’ જે અભિલેખના આરંભમાં જ આવે છે તે જ પ્રિન્સેપને ઊકલ્યું નહોતું. અને અભિલેખના રુદ્રદામનને બદલે પ્રિન્સેપે અરિ-દામ વાંચ્યું હતું. વળી ડૉ. ભાઉદાજીના ભાષાન્તરથી રુદ્રદામન સ્વામી અષ્ટનનો પુત્ર નહિ પણ પૌત્ર હતો એ અગત્યની ઐતિહાસિક હકીકત પ્રકટ થઈ હતી. અભિલેખમાં રુદ્રદામનના પિતાનું નામ જે પંક્તિમાં હતું તે પંક્તિ પથ્થર તૂટી જવાથી નષ્ટ થઈ છે. ડૉ. ભાઉદાજીના ભાષાન્તરે વળી એ પણ ખતાવ્યું કે પ્રિન્સેપે કહ્યું હતું તેમ સરોવર બાંધનાર કોઈ કંટ્રાક્ટરનું નામ પદ્મવમાચ્ય ન હતું, પણ રુદ્રદામનના આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રના સુવિશાખ નામના પદ્મવ સૂત્રાએ સરોવરને સમરાચ્યું હતું. આ સુવિશાખ એ દારસી શીઅબક્ષનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે,^૬ એમ ડૉ. ભાઉદાજીનું માનવું હતું.

જૂનાગઢના આ અભિલેખોના કામે ડૉ. ભાઉદાજીને સમગ્ર રીતે લેતાં એટલે બધા સંતોષ આપ્યો કે ભગવાનલાલને કાયમ માટે પોતાની નોકરી-માં રાખી લેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને ભગવાનલાલને સુંબઈ આવવા લખ્યું, અને સાથે પોતે બધી ગતની મદદ કરશે તથા અત્યાર સુધીના કામથી પ્રાચીન શોધખોળના ક્ષેત્રમાં જે શક્તિ ભગવાનલાલે ખતાવી હતી

૬. શીઅબક્ષ કરતાં સુબક્ષ (પાણી આપનાર) કે સીબક્ષ (ત્રીશ આપનાર) જેવો ઈલકાળ આ હોય એવો તર્ક શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ કર્યો છે.

(બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૭ અં. ૧ પૃ. ૨૦ની ટીપ.)

તેના વિકાસમાં દરેક જાતની અનુકૂળતા પોતે કરી આપશે એમ પણ જણાવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે ડૉ. ભાઉદાજીએ તેડાવવાથી ઇ. સ. ૧૮૬૨ના એપ્રિલની ૨૪મી એ ભગવાનલાલ મુંબઈ આવ્યા. ડૉ. ભાઉદાજીએ એને ખૂબ આદરથી પોતાની પાસે રાખ્યા. ભગવાનલાલ માટે સ્વતંત્ર ઘરની સગવડ ન થઈ શકે ત્યાંસુધી પોતાના ઘરના આંગણમાં ડૉ. ભાઉદાજીએ એક તંખૂ બિંબો કરાવી એમાં એને રાખ્યા. આ રીતે આ બે પંડિતો વચ્ચે જે સાહિત્ય-સંબંધ બંધાયો તે ડૉ. ભાઉદાજીના કૈલાસવાસ પર્યંત ચાલ્યો. ખરી રીતે ભગવાનલાલ ડૉ. ભાઉદાજીના નોકર હતા અને શિષ્ય પણ હતા. ભગવાનલાલ પણ ડૉ. ભાઉદાજી તરફ હમેશાં શેઠ અને ગુરુ તરીકે માન ભરેલું વર્તન રાખતા; પણ ઝવેરીલાલ કહે છે તેમ આ બે પંડિતો વચ્ચે સાચા સંબંધ એક પ્રકારની ભાગીદારીનો હતો, અને આ દેશના પ્રાચીન અવશેષોની શોધખોળ કરવી અને ભારતના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ સંબંધી જ્ઞાનની મર્યાદાઓને વિસ્તારવી એ આ બે પંડિતોની ભાગીદારીવાળી પેઢીનો ઉદ્દેશ હતો.

ડૉ. ભાઉદાજી એ વખતે મુંબઈના અતિશય બહોળી ‘પ્રેક્ષિટસ’-વાળા દાકતર હતા અને આપણે પહેલાં જોયું તેમ ખીજી પણ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં કાયમ ભાગ લેતા હતા. એમને પ્રાચીન શોધખોળનો શોખ ધણો હતો, શોધખોળની બુદ્ધિ પણ હતી અને નવી શોધ કરવાની વાસના હતી; પણ શોધખોળ કરવા માટે આ દેશના દૂરદૂરના ભાગોમાં જઈને પ્રાચીન રથાનોનો અભ્યાસ કરવો અને જૂના અભિલેખો ન્યાં મળે ત્યાંથી ઉતારી લેવા વગેરે કાર્ય ધણું જરૂરનું હતું અને એ કાર્ય માટે લાંબા કાળસુધી બંધો છોડી મુંબઈથી દૂર રહેવું પડે જે ડૉ. ભાઉદાજીથી અને એમ ન હતું.

ઈ. સ. ૧૮૫૪માં મુંબઈ હાઇકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ સર અર્ચિબલ્ડ પેરી સાથે અજન્તાની યુદ્ધાઓ જોવા ડૉ. ભાઉદાજી ગયા હતા ત્યારથી

એના અભિલેખોએ એમને આકર્ષ્યા હતા. આ સિવાય બીજા પણ એત્રણ ઝાંખી પ્રવાસો એમણે કરી જોયા હતા. એથી જૂની શોધખોળનું ક્ષેત્ર કેટલું વિસ્તૃત છે એ જેમ ડૉ. ભાઉદાજીને સમજાયું હતું તેમ એ માટે આવશ્યક અવકાશ કે નિરાંત પોતાને લભ્ય નથી એ પણ સમજાયું હતું. મતલબ કે મુંબઈની બદાર રહીને આ શોધખોળનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરી શકે એવા માણસની એમને જરૂર હતી અને ભગવાનલાલમાં એમને પોતાના ચિત્તને અનુકૂળ માણસ મળી ગયો. ભગવાનલાલમાં જીવાનનો જીરસો હતો, દૂર ગમે ત્યાં દિવસો અને મહિનાઓ સુધી કળેટા વેડીને કામ કરવાની અથાગ શક્તિ હતી અને આ બધું કાર્ય કેવળ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન અર્થે કરવાની નિરપૂઢ વૃત્તિ હતી.

આ મંશોધક પેઢીમાંના દરેક ભાગીદારે પોતાનો ખાસ ફાળો સંયુક્ત કાર્યમાં આપવાનો હતો. ડૉ. ભાઉદાજીએ, એ વખતે અંગ્રેજીમાં ભારતીય પુરાવિદ્યાવિષયક જેટલું સાહિત્ય પ્રકટ થયું હતું તે પૂરેપૂરું પકડી લીધું હતું વળી જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષામાં જે કંઈ પ્રકટ થયેલું તેના પણ અંગ્રેજી અનુવાદો કરાવી લીધેલા અને આ રીતે યુરોપ અને અમેરિકાએ એ વખતે સુધીમાં ભારતીય પુરાવિદ્યામાં જેટલી પ્રગતિ કરી હતી તેનાથી પોતે પૂરા માહિતગાર રહેતા અથવા રહી શકે એમ હતા. અને આવી માહિતી એ ડૉ. ભાઉદાજીનો ફાળો, ત્યારે બીજી તરફથી આ દેશનાં જીદાં જીદાં રથજોની ગુફાઓ, મંદિરો, સ્તૂપો, ખંડેરો વગેરે ન્યાં ન્યાં જૂના અભિલેખો મળી આવે ત્યાં જઈ ખૂબ જીણવટથી જ્ઞાન એકઠું કરી આપવું એ જૂના અક્ષરોને પૂરી રીતે ઓળખનાર ભગવાનલાલનો ફાળો. હવે આ પેઢીનું કામકાજ કેવી રીતે ચાલ્યું તે ટૂંકમાં જોઈએ.

ડૉ. ભાઉદાજીને અજન્તાના અભિલેખોએ આકર્ષ્યા જ હતા, પણ પ્રિન્સેપની નકલો એમને અશુદ્ધ લાગી. ડૉ. બર્ડની નકલો જેતાં શુદ્ધિ માટે વિશેષ યત્ન કરવામાં આવ્યો હોય એમ ન લાગ્યું. મુંબઈ સરકારે લે. બ્રેટને ગુફાના અભિલેખોની નકલ કરવા મોકલ્યા હતા અને એણે લીધેલી નકલો વિલાયત મોકલવામાં આવી હતી. પણ મુંબઈની રા. એ. સો. પાસે

એની જે નકલો હતી તે જોતાં એ પણ બેદરકારીથી લેવાયેલ અને અશુદ્ધ હતી. “ ગુફાના અક્ષરો ન જાણનાર માણસથી જૂના અભિલેખોની સાચી નકલ લઈ જ ન શકાય ”^૭ એમ હવે ડૉ. ભાઉદાજીને ખાતરી થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ડૉ. એચ. કાર્ટર સાથે ડૉ. ભાઉદાજીએ ફરી અજન્તાની મુસાફરી કરી. સવારથી સાંજ સુધી લેખોની નકલ લેવાનું કામ કર્યું; પણ એ કાર્ય સહેલું-કષ્ટ રહિત ન હોતું, કારણ કે કેટલાક લેખો ઘણી જિંચી જગા ઉપર છે. ડૉ. ભાઉદાજી કામ પૂરું કર્યા વગર પાછા આવ્યા. પણ ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના એપ્રિલમાં ભગવાનલાલ મુંબઈ આવી ગયા હતા, એટલે ડૉ. ભાઉદાજીએ ભગવાનલાલને અજન્તા મોકલ્યા. તેઓ કહે છે કે “ ખૂબ સંભાળ અને મહેનત લીધા છતાં બધા અભિલેખો ફરી તપાસવા માટે મારી પાસે પૂરતો વખત ન હતો. એ ગુફાના અભિલેખોમાંથી અગત્યની હકીકતો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હતો. પણ એ અભિલેખોની શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ નકલો હજી સુધી લેવામાં નથી આવી એ જોઈને મારી નોકરીમાં રહેલા એક પંડિત (ભગવાનલાલ) જેણે ગુફાના અક્ષરોના જ્ઞાનમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે તેને મારા ડ્રાઈટસમેન સાથે મે માસમાં અજન્તા મોકલ્યા.”^૮

ભગવાનલાલ પોતે નોંધપોથીમાં કહે છે તેમ ૧૮૬૨ ના મેની ૧૯મી તારીખે^૯ મુંબઈથી નીકળ્યા અને ચાળીસગામ રાત રહી સવારના સાડા સાત વાગતે ગાડી ભાડે કરી પીતલખરાની ચનકાઈ દેવીના દેવળમાંના

૭. જ. બો. એ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૭ પૃ. ૫૬ માંથી ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકે મેલો હતારો.

૮. જ. બો. એ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૭ પૃ. ૫૩

૯. ઝવેરીલાલની નોંધમાં ૧૮૬૩ના ફેબ્રુઆરીમાં ડૉ. ભાઉદાજી અને મેમાં ભગવાનલાલ અજન્તા ગયેલા એમ છે; પણ એ શરતચૂક લાગે છે, કારણ કે ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની એ વખતે જ લખાયેલી નોંધપોથીમાં સ્પષ્ટ ૧૮૬૨ નો મે: છે અને એ જ સાચું લાગે છે. અલખત ડૉ. ભાઉદાજીએ અજન્તાના લેખો ઉપર નિબંધ ૧૮૬૩ના જુલાઈમાં વાંચેલા.

પૃથ્વરનો લેખ લખવા સારુ ચાલ્યા. પીતલખરા ૧૧૩ વાગતે પહોંચી ચાળીસ-
ગામથી નાસ્તો આપ્યો હતો તે કરી, પોણાપારે અભિવેખ લખવા બેઠા
અને તે જ દિવસે પીતલખરાનું કામ પૂરું કરી ત્યાંથી ૨૨ મીએ નીકળી
૨૪ મી એ ફરદાપુર પહોંચ્યા અને તે જ દિવસે અજન્તા પહોંચી મજૂર-
ની તળવીજ કરી તેઓ પાસે લેખ આગળ આસન બંધાવી ૧૦ વાગ્યે
૧૬ માં વિહારનો લેખ લખવા બેઠા. આ રીતે રોજ સવારે નાસ્તાનો ડાબરો
સાથે લઈ ગુફામાં જાય, ત્યાં જ બપોરે નાસ્તો કરે અને સવારથી સાંજ સુધી
માંચડા ઉપર બેસી લેખ ઉતારવાનું કામ કરે. ચિત્રોનું વર્ણન પણ વિગતવાર
લખી લે. સવારે અને સાંજે ગુફાની અંદર આવતા પ્રકાશની મદદથી બરાબર
ન દેખાતા અક્ષરો વાંચી લે. એ રીતે ધીરજ અને ખંતથી અજન્તાની
ગુફાના ત્રેવીસ અભિલેખોની નકલ લીધી, ડૉ. ભાઉદાજીવાળી નકલોના સંદિગ્ધ
અક્ષરો ખાસ તપાસ્યા, અને પછી પોતે લીધેલી શુદ્ધ નકલો ડૉ. ભાઉ-
દાજીને મુંબઈ મોકલી, અને એમની સૂચનાઓની રાહ જોતા પોતે ત્યાં જ
રહ્યા. ડૉ. ભાઉદાજીના જવાબ પછી લેખોનું વળી પુનરાવર્તન થયું. છેવટ
જૂનમાં ભગવાનલાલ મુંબઈ પાછા આવ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના
જુલાઈની દશમી તારીખે ડૉ. ભાઉદાજીએ સોસાયટી આગળ
નિબંધ વાંચ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં નાશિક, કાર્લા, ભાજ, ભેંડાર, જુમર અને નાના
ઘાટના અભિલેખોની નકલો ભગવાનલાલે લીધી. પછી ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના
ડિસેમ્બરમાં ડૉ. ભાઉદાજી, ખરસેદજી નસરવાનજી કામા, અર્દેશર ફરામજી-
મૂસ અને ખીજ અનેક મિત્રો દક્ષિણ હિંદની, હિંદના વાયવ્ય પ્રાન્તની,
બંગાળાની તથા ઉત્તર હિંદની ઝડપી મુસાફરી કરવા ગયા હતા.^{૧૦} અને
મુંબઈથી નીકળ્યા પહેલાં ગવર્નર સર બાર્ટોલ ફ્રીઅરની ભલામણ સાથે ભગવાન-

૧૦. આ મુસાફરીનું વર્ણન ટ્રાવેલ્સ ઈન ઇન્ડિયા નામથી મૂસે ૧૮૭૧માં
પ્રકટ કર્યું છે. કવિ નર્મદાશંકરે આ બધાની સાથે પ્રવાસમાં જવાનો વિચાર કર્યો
હતો પણ પૈસાની મુશ્કેલીથી જઈ શકેલા નહિ (મારી હકીકત પૃ. ૮૮).

લાલને તથા શ્રી. પાંદુરંગ ગોપાલ પાધ્યેને જેસલમેરના ગ્રન્થભંડારો તપાસવા તથા કીમતી હાથપ્રતોની નકલ કરી લેવા મોકલ્યા. તેઓ જેસલમેર કરાંચી અને સિંધ રસ્તે ખરા શિયળામાં ગયા અને ત્યાંના દરબારની રજા મેળવી ભંડારો તપાસવાનું શરૂ કર્યું; પણ જગા ખરાબ ભંગવાળી અને આખો દિવસ ખેસી રહેલું તેમાં તાવ આવ્યો. ભગવાનલાલને ટાઇફોઇડ અને પાંદુરંગ પાધ્યેને મેલેરિયા થયો. બાવીસ દિવસ બેય પડિતો તાવથી પિડાયા; પણ ગમે તેમ ત્રણ મહિના ત્યાં રહી ઇ. સ. ૧૮૬૪ ના મે માસમાં ડીસા રસ્તે મુંબઇ પાછા આવ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં મુંબઇમાં રૂના ભાવમાં ઉછાળો આવીને મુંબઇમાં પૈસાની રેલમછેલ ચાલી અને એ પછવાડે કંઇક લોકો ગાંડા થઇ ગયા, બ્યારે ૧૮૬૬માં મોટાં દિવાળાં નીકળ્યાં અને ઘણાં લોકો રોયાં. ભગવાનલાલ જે આ વંટોળિયાથી અરુપ્પટ હતા તેઓએ આ વખતે શોધખોળના કામ માટે પ્રવાસનો વિચાર કર્યો. ડૉ. ભાઉદાજીએ તાજેતરમાં કરેલી મુસાફરીથી આવા પ્રવાસની અગત્ય એમને ઘણી લાગી હતી. તેઓ કહે છે કે “હિંદુસ્તાન તા જુદા જુદા ભાગોમાં મેં કરેલી મુસાફરીઓથી મને નિશ્ચય થયો છે કે પ્રત્યેક શિલાલેખની અને વર્ષો પહેલાં છપાયેલ પ્રત્યેક તામ્રપત્રની ફરી તપાસાઇને શુદ્ધ નકલ થવાની જરૂર છે. અને જૂનાં મંદિરો વગેરેમાં હજારો નદિ તો સેંકડો અભિલેખો હજી ન વંચાયેલા પડ્યા છે, જે ભગવાનલાલ જેવા નિષ્ણાતદ્વારા સંભાળથી તપાસાય તો ઇતિહાસ અને પુરાવિદ્યા ઉપર આશાતીત પ્રકાશ નાખે એવી મને ખાતરી છે.”^{૧૧} જૂના અભિલેખોના શુદ્ધ પાઠની આવશ્યકતા ઉપર વિદ્વાનો યોગ્ય રીતે ઘણો ભાર મૂકતા હતા. એ વગર પ્રાચીન શોધખોળની પ્રગતિ અશક્ય છે.^{૧૨}

૧૧. જ. ખો. અ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૯ પૃ. ૧૯૭.

૧૨. શુદ્ધ પાઠની આવશ્યકતા દર્શાવવા માટે નીચેની દંતકથા રમૂજ દાખલો પૂરો પાડે છે. ગુજરાતમાં એક મારવાડીના સગાને એક કાગળ મળ્યો જેમાં બોડિયા અક્ષરે ‘કક અજ મર ગય છ કક કટ છ’ એવા શબ્દો હતા. એક માણસે એનો અર્થ “કાકા આજ મરી ગયા છે અને કાકી કૂટે છે” એવા કહ્યો, પણ બીજાએ સાચો અર્થ બેસાર્યો કે “કાકા અજમેર ગયા છે અને કાકી કોટે છે.”

૫. જૂની શોધખોળ માટેના પ્રવાસો

ભગવાનલાલ ઘણું કરી ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં ઉત્તર હિંદના પ્રવાસે નીકળ્યા હોય એમ લાગે છે, કારણ કે શ્રી. કવિ કોકિલે ધ્યાન ખેંચ્યું છે^૧ તેમ હાથીગુફાના અભિલેખોની નકલ ડૉ. ભાઉદાજી માટે પોતે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં નજરે વાંચીને લીધી હોવાનું ભગવાનલાલે જ લીડનની ૧૮૮૩ની ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસ આગળ વાંચેલા નિબંધમાં કહ્યું છે.^૨ એટલે જવેરીલાલે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ભગવાનલાલે ઉત્તર હિંદના પ્રવાસો માટે એક વર્ષની રજા માગી એમ લખ્યું છે તે ખીજી વારના પ્રવાસ માટે હશે. ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં હાથી-ગુફા (કટક) કેવી રીતે ગયેલા તેની નોંધ મળતી નથી. પણ ૧૮૬૭ માં ક્યાં ગયેલા તેનીયે નોંધ નથી. પણ ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જખલપુર રસ્તે અલાહાબાદ ગયા, ત્યાં સમુદ્રગુપ્તના સ્તંભ ઉપરના લેખની કપડાં ઉપર પ્રતિકૃતિ લેવા માટે સરકારી અધિકારીઓની પરવાનગી મેળવી પાલખ બંધાવી તે ઉપર ચડી પાંચ દિવસની મહેનત કરી સંપૂર્ણ અભિલેખની નકલ લીધી, અને આ નકલ અને તેનું અક્ષરાન્તર ડૉ. ભાઉદાજીને મુંબઈ મોકલી આપ્યું. એમને આ કાર્ય એટલું બધું જિંચું લાગ્યું કે તેના અંગ્રેજી ભાષાન્તર અને પોતાની નોંધ સાથે તેઓએએ અભિલેખ સોસાયટી આગળ તા. ૨૩-૪-૭૧ને રોજ રજૂ કર્યો. પોતાની નોંધમાં ડૉ. ભાઉદાજીએ કહ્યું કે “આ પૂર્વે પણ આ અભિલેખની નકલો રજૂ થઈ છે પરંતુ તેનો પાઠ શુદ્ધ નથી, પરંતુ પં. ભગવાનલાલે અતિશ્રમ લઈ કાળજીપૂર્વક એ અભિલેખની નકલ કરી છે, જેના ફળરૂપે સમુદ્રગુપ્તના યુગનાં કેટલાંક નવાં નામો

૧. જુઓ ફાર્બસ સભા ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૪૮૦.

૨. જુઓ લીડનની કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિયેન્ટલિસ્ટ્સ ૧૮૮૩ ભાગ ૩-વિભાગ ૨ પૃ. ૧૩૬.

જાણવાને આપણે શક્તિમાન થયા છીએ. ”^૩ અલાહાબાદથી ભગવાનલાલ બનારસ, ભિટારી, મથુરા અને દિલ્હી ગયા. ભિટારીમાં અને વિશેષ તો મથુરામાં જૂના અભિલેખોની નકલો લીધી. જનરલ કનિંગહામે કરેલા મથુરાના વર્ણન ઉપરથી મથુરામાં ઘણી જૂની વસ્તુઓ મળવાની ભગવાનલાલને આશા હતી. અને એ આશા સાચી પડી. જૂનાં મંદિરોની, વર્તમાન ધર્મસ્થાનોની અને બૌદ્ધ ટેકરાઓની સંપૂર્ણ તપાસ કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો. મથુરાની બજારમાંથી જૂના સિક્કાઓ અને જૂની મૂર્તિઓ વગેરે ખરીદવામાં પોતાની પાસેના પૈસા લમભગ ખરચી નાખ્યા, અને પોતાની સાથે ૩૫ ઉટ્ટીર્ણ લેખોની નકલો, પુષ્કળ સિક્કાઓ અને બીજી પણ પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિથી આકર્ષક વસ્તુઓ લઈને ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં તેઓ પાછા મુંબઈ આવ્યા. પછી ૧૮૬૯-૭૦ માં શું કર્યું એ નોંધાયું નથી પણ પ્રવાસમાંથી મેળવેલ પુરાવિદ્યાની વસ્તુઓના અભ્યાસમાં એ સમય ગાળ્યો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. પણ એ પ્રવાસે જ એ પ્રકારના પ્રવાસોની આવશ્યકતાની એવી સજ્જડ છાપ એમના મન ઉપર પાડી હતી કે ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના આરંભથી જ પુરાવિદ્યાની યાત્રા માટે ભગવાનલાલે નવા પ્રયાસો કરવા માંડ્યા. અને ડૉ. બાઉદાજીના પ્રયત્નોને પરિણામે જૂના-ગઢ રાજ્યે એ વરસ સુધી રૂ. ૨૦૦ નો માસિક પગાર આપવા પ્રચ્છા દર્શાવી^૪ અને ડૉ. બાઉદાજીએ એ વખતના હિંદી સરકારના અન્ડર સેક્રેટરી મિ. સી. જે. લાયલની સહીથી એક ‘ડેમી એઝિશિયલ’ સર્ક્યુલર પત્ર મથુરા, આગ્રા, બનારસ, ફરૂખાબાદ, ગોરખપુર, ગાઝીપુર અને અલાહાબાદના મેજિસ્ટ્રેટો ઉપર લખાવી દીધો, જેમાં પં. ભગવાનલાલના પ્રવાસનો હેતુ જણાવવા સાથે એ પંડિતને એના શોધખોળના કાર્યમાં દરેક પ્રકારની

૩. જ. બો. બ્રા. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૫૬ તથા ફા. સ. ત્રે. પુ. ૪ અ. ૪ પૃ. ૪૮૦.

૪. જુઓ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણના ઓગસ્ટ ૧૮૭૧ના અંકમાંથી પુરાતત્ત્વ વર્ષ. ૧ પૃ. ૪૩૬-૪૩૭માં કરેલો ઉત્તારો.

મદદ કરવાની તથા જૂના લેખોની નકલો લેવાના કામ કરતાં એને કોઈ હેરાન ન કરે એ જોવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. વળી ડૉ. ભાઉદાજીએ ૧૧-૨-૧૮૭૧ને રોજ મુંબઈ સરકાર ઉપર એક પત્ર લખી પુરાતત્ત્વના શોધ અને સંગ્રહ માટે પોતે તે વખત સુધીમાં કરેલું કાર્ય જણાવી તથા પ્રિન્સેપ આદિએ આ દિશામાં કરેલાં કાર્યનું સૂચન કરી તે દિશામાં હજી વાળું કરવાનું બાકી છે એ દર્શાવવા સાથે એ કાર્ય માટે ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને મોકલવાની સરકારને વિનંતિ કરવાનો પોતાનો વિચાર હતો, પણ જૂનાગઢ દરબારે આ કામની અગત્ય જોઈ તે ખર્ચ કરવાનું માથે લેવાથી હવે ઇન્દોર, ગ્વાલિયર અને અજમેરના પોલિટિકલ એજન્ટો ઉપર તથા દિલ્હી અને પંજાબના કમિશનરો ઉપર ભલામણપત્રો લખી આપવાની વિનંતિ કરી હતી. અને ૧૮-૨-૭૧ના કાગળથી મુંબઈ સરકારે ડૉ. ભાઉદાજીએ માગેલી મદદ આપવાનો ઠરાવ જણાવ્યો તથા જૂનાગઢ દરબારને તેમની ઉદારતા માટે અભિનંદન આપ્યું.^૫

૫. ભગવાનલાલ ઉપર પ્રમાણે બધી પ્રાથમિક વ્યવસ્થા થઈ રહેતાં ઇ. સ. ૧૮૭૧ના માર્ચની સાતમી તારીખે બધા ભલામણપત્રો અને પાસો સાથે પ્રવાસ ઉપર નીકળ્યા. આ મુસાફરીમાં ભગવાનલાલનાં પત્ની એમની સાથે હતાં. એ બાઈએ કેવા ખુશમિજાજીથી પહાડ ઉપર અને જંગલોમાં, જૂની ગુફાઓમાં, મંદિરોનાં ખંડેરોમાં અને તંબૂમાં વસવાનાં તથા મહિનાઓ સુધી બેઠગાડીમાં મુસાફરીનાં કષ્ટો સહન કર્યાં તે નીચે છાપેલો એમનો પત્ર જ કહેશે.

૫. ભગવાનલાલનું ચિત્ત પોતાના પુરાવિદ્યાના કાર્યમાં એટલું એકાગ્ર હતું કે ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકને પોતાના જીવન સંબંધે જે માહિતી એમણે પૂરી પાડેલી તેમાં પોતાનાં લગ્ન જેવી અંગત બાબતો વિશે કશું જ કહ્યું નથી અને આટલે લાંબે ગાળે વિશેષ માહિતી ક્યાંયથી મળે એમ નથી.

૫. ડૉ.ભાઉદાજીનો મુંબઈસરકાર ઉપરનો કાગળ તથા તેનો જવાબ પડિતજના પત્રોમાંથી સ્વ. હરિલાલ માધવજીને મળી આવતાં એમણે એનો ટૂંકો સાર પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૧ પૃ. ૪૩૬ ઉપર છપાવેલો. મૂળપત્રો અત્યારે મળતા નથી.

પણુ ભગવાનલાલ અમરેલીના ભાર્ગવગોત્રી પ્રશ્નોરા કેવળરામ ઇશ્વરની પુત્રી મંગાને પરણ્યા હતા. કયા વર્ષમાં લગ્ન થયેલાં એ જણાતું નથી, પણુ પચ્ચીશ વર્ષ પહેલાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં લગ્ન વખતે છોકરીની ઉંમર ૧૧-૧૨ વર્ષથી મોટી ન થતી. અને નીચેના કાગળની ભાષા વિચારસરણી વગેરે જોતાં એ કાગળ લખનારની ઉંમર વીશ-બાવીશથી ઓછી ભાગ્યે જ હોય ! આ તર્ક સાચો હોય તો ભગવાનલાલ કદાચ પિતાની હયાતીમાં ૧૮૬૦-૬૧માં પરણ્યા હોય, જોકે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. વળી લગ્ન પછી ભગવાનલાલ એનાં પત્ની સાથે જૂનાગઢ રહેલા કે નહિ, અને મુંબઈમાં ક્યારથી સકુટુંબ રહેવા માંડ્યું, એ પણુ ખબર નથી; પણુ ઈ. સ. ૧૮૭૧ના માર્ચ પહેલાં ભગવાનલાલનાં પત્ની પોતાને પિયરથી એટલે અમરેલીથી મુંબઈ આવીને રહેલાં એમ નીચેનો પત્ર જ કહે છે.

ભગવાનલાલનાં પત્નીનો પત્ર

“ સ્વરિત શ્રી અમરેલી મહા શુભસ્થાને સર્વ શુભોપમા યોગ્ય મુરખી શ્રી. પ. પિતાજી કેવળરામ ઇશ્વરજીની સેવામાં કાશીથી લી. આપની છોડ મંગાના દંડવત્ પ્રણામ. વિશેષ વિનંતિ ઈ છે જે આપનો પત્ર વળા દિવસથી નથી તે જીવ વણોજ લાગી રયો છે તે કપા કરી લખશો. મારી પાતીની કાંઈ ફકરચિંતા કરશે મા. હું વણીજ ખુશી છઉં. અમે મુંબઈથી હોળી કરીને પડવાને દિને રેત્રમાં બેશીને ચાલાં તે ખંડવા કરી એક ગામ છે ત્યાં આવ્યાં. ખંડવા નાનું સરખું શેર છે. ત્યાં અમે એક દિવસ રયાં. બે ગાડી ભાડે કરી લીધી. તે એક તો સુંદર બેસવાને ને એક સામાનની કરી. ત્યાંથી ચાલ્યાં તે અઢાર કોશ દૂર ઓંકારેશ્વરગયાં ને ત્યાં અમે દરશન કર્યાં તે મહાદેવ જેમ આપણા દેશમાં સોમનાથ ગણાય છે તેમ એ પણુ આ દેશમાં ગણાય છે. તે નાહાના કુંગર પર છે ને ત્યાં મોટો કિલ્લો છે. તેમાં કેટલાંયે જૂનાં દેરાં છે. ઓંકારેશ્વરનું દેઝ બે મોં વાળું છે. ઉપર ખીજા માદેવ ને નીચે ઓંકારેશ્વર. ત્યાંનો રાજ ભીલ છે. જે કાંઈ માદેવને ચડે છે તે ઈ રાજ રાખે છે. તેનો મેલ (મહેલ) માદેવના દેરા પાસે છે.

દેરાની નીચે ડુંગરના થડમાં નરમદા ઘણાં જ મોટાં છે. ને હોડીમાં બેશી સામે પાર જવાય છે. તેમાં મોટાં માછલાંઓ છે, તેને અમે હોડીમાં બેઠાં ચણા ખવરાવ્યા તેથી ફેટલાંય હોડી પાસે આવી ખાવા મંડી ગયાં. તે જોવામાં ઘણી મજા લાગે છે. તે રમાડતાં સામે પાર આવ્યાં. ઓંકારેશ્વર-માં ત્રણ દિવસ રહી એથે દિવસે ચાલાં તે ઈંદોર આવ્યાં. ઈંદોર શેર સાઈ છે, મોટું છે. તેમાં મોટી છાવણી છે. ઈંદોરમાં ચાર દિવસ રહી પાંચમે દિવસે ચાલાં તે ઉજેણુ આવ્યાં. તે પણ મોટું શેર છે. તેની પાસે શીપરા નદી છે. તે મોટું તીરથ ગણાય છે. ત્યાં અમે નાવા ગયાંતાં. ઉજેણુમાં મહાકાળેશ્વરનું મોટું દેરું છે. મહાકાળેશ્વર માદેવ દેરાની નીચે સોમનાથની પેઠે ગુફામાં છે. તેનાં દરશન કરવા અંધારામાં થઈને જવાય છે. દેરાની પાસે બાંધેલ કુંડ છે તે પણ તીરથ છે. માદેવથી થોડે દૂર એક તળાવ છે. તેને સામે કાંઠે હરસત માતાનું મોટું દેરું છે. એટલે દેકાણે અમે દરશન કર્યાં. ઉજેણુમાં સાત દિવસ રહી આઠમે દિવસે ચાલાં તે ધાર થઈને સરદારપુરની છાવણીએ ગયાં. ત્યાં અમે બે દિવસ રયાં. તાંના શાખ પાસેથી શવારો અને ચોકી સાડ બીસો લઈ જંગલના મુલકમાં થઈ બાધ ગયાં. બાધમાં એક રાત્રિ રઈ બીજો દિવસે તાંથી દોઢ કોશ ઉપર ગુફા છે ત્યાં ગયાં. તે ગુફા ઘણા જંગલમાં છે. પણ અમને તો ચોકી સાડ સીપાઈ અને બીસો સરકાર તરફથી આવ્યા હતા. તેથી અમે તાંજ રયાં. તે ગુફા પાડમાં ટ્રારી કાઢેલ મેહુલ જેવી છે. તેની નીચે નદી છે. ગુફાથી થોડે દૂર બીલ લોકોનાં ગામડાં છે. સાંજના વખતના હરરોજ તેના ગામ સુધી ફરવા જતાં. એક બે વખત તેઓને ઘેર પણ ગયાંતાં. તે લોકો આપણને માન આપી બેસાડે છે. દેખતાં ડરિયે તેવા તે દેખાય છે. જો તેઓને રાત વખતનું ગરીબગરણું મળું તો તેઓને હુટી પણ લે છે. તેવી એ જાત છે. તે લોકો ખેતી કરી પોતાનું ગુજરાણુ ચલાવે છે. રાત્રિયે દીવો કરવો તો જાણતાં જ નથી. જનાવરના ડર સાડ પુર્ષ પોતાના આંગણમાં સળગાવી રાખે છે. અમારી ચોકીયે આઠ તેવાજ બીસો આવતા. રાત્રિયે બે તરફ પૂર્ષ સળગાવી રાત્રિ આખી બીસો શીપાયો વારતાડે કરતા તેથી અમે ત્યાં

નિરભયથી રયાંતાં. એક દિવસે ગુફાની ઉપર બીજા સાથે લહી ફરવા ગયાંતાં. તે ગુફા હારોહાર નવ છે. તેને લોકો પાંડવ ગુફા કે છે. ત્યાં અમે એક-વીશ દિવસ રહી પાછાં બાઘ આવ્યાં. બાઘમાં એક દિવસ રહી બીજે દિવસે ચાલાં ને ટાંડે થઈ પાછાં સરદારપુરની છાવણીમાં આવ્યાં. છાવણીમાં એક દિવસ રહી બીજે દિવસે ચાલાં તે ધાર આવ્યાં. ધારમાં ધારેશર કરી માદેવ છે. તે જગામાં અમને રાજ્ય તરફથી ઉતારો આપ્યોતો. ધાર નાનું શેર છે. ત્યાં અમે ચાર દિવસ રહી પાંચમે દિવસ ચાલાં તે માંડવગઢ ગયાં. ત્યાંહાં પાડ ઉપર મોટો કીલ્લો છે. બાદશાહ વખતની મોટી મોટી અમારતું છે. અમે ત્યાં એક જૂના મેલમાં ઉતર્યાંતાં. ત્યાંના રાજ્યે જંગલ જોવા સાફ હાથી મોકલાવ્યોતો. તે હાથી ઉપર બેસી સરવ જૂની જગાને તપાસ કર્યો. ત્યાં અમે બે દિવસ રહી ત્રીજે દિવસે ચાલાં તે પાછાં ધાર થઈ ઇંદોર આવ્યાં. ઇંદોરમાં પાંચ દિ રહી છઠે દિવસ ચાલાં તે શેરની છાવણીમાં ગયાં ત્યાંથી ભલામણના કાગળો ને સવારો લહી તાં બે દિવસ રહી ત્રીજે દિવસ ચાલાં તે ભોજપુર ગયાં. ભોજપુર છોટું ગામ છે. તે ધાર ઉપર વસે છે. ધારના થડમાં વેવવતી નદી છે. ભોજેશ્વર માદેવનું દેહ છે. તેમાં મોટા મોટા થંભો છે. તે દેહ પણ મોટું છે. ભોજેશ્વર જળાધારી સહિત શોળ હાથ ઉંચા છે. ત્યાં અમે માદેવની જગામાં જ ઉતર્યાંતાં. ત્યાં અમે બે દિવસ રહી ત્રીજે દિ ચાલાં ને શોળ કોશ ઉપર બીલસાના થડમાં સાંચી કરી એક ગામ છે ત્યાં ગયાં. સાંચી છોટું છે. નાના ડુંગરના થડમાં ધાર ઉપર વસે છે. ત્યાં અમે ડુંગર ઉપર એક જૂના ઘરમાં રયાંતાં. ત્યાં રસોઈ કરવાની એક નાનીસરખી ગુફા હતી. તેની પાશે કેટલાયે તરેતરેનાં ઝાડ હતાં. ગુફામાં પથરના અનેક ખાટલા ને પથરથી અનેક ખાટલા ઈશ્વરગતિથી સુંદર અનેક હતા. બેસવાના ઘરની સામે એક બનાવેલ પડથાર છે. તે ડુંગર ઉપર કેટલીએક બુદ્ધની જીની મુરતીયું છે. એક ડુંગર જેવડો મોટો સ્તુપ છે. તેને ફરતા કમાન-દાર ચાર દરવાજા છે, ત્યાં તરેતરેનાં ચિત્રો છે. અને કોતરેલ પુતળિયો અનેક છે. ત્યાં પણ સરકાર તરફથી શીપાઈયા અને માણસો રાતદિવસ

ચોકી ભરતાં તેથી અમે ડુંગર ઉપર નિરભયથી રયાંતાં. સંચીની આબુ-
આબુ કોશ એ કોશ ઉપર જુની જગા હતી. તે પણ એ ત્રણ દિવસ
ફરીને સઘળી જોઇ. અમે ડુંગર ઉપર રયાંતાં તેની સામુંજ ગામ વસ્તૂંતૂં.
અમારે કાયને બોલાવવું હોય તો ડુંગર ઉપરથી સાદ કરતાં તે નીચે ગામ-
વાળા સાંભળે. સંચીમાં અમે બાર દિવસ રહી તેરમે દિવસે ચાલાં તે
ઉદયગિરિ ગયાં. ઉદયગિરિ નાનો ડુંગર છે. તેના થડમાં નાનકડું ગામડું
છે. તે ડુંગરની આથમણી કોર બેસ નદી વે છે. ડુંગરમાં અમે તળાવને
કાંઠે એક ગુફામાં ઉતરાંતાં. પાસે ડુંગરમાં ઘણીજ મોટી કોરી કાઢેલ
વરાહજીની મૂરતિ છે. તેને થોડે દૂર શેષનાગ ઉપર ભગવાન પોઢેલા છે. તે
પણ ઘણી જ મોટી મૂરતિ છે. ગુફામાં ઉભીને જોતી તયે તળાવકાંઠો ને
જંગલ ઘણું જ શોભીતું લાગતું. ત્યાં પણ શીપાયુંની ચોકી તેજ રીતે
હતી. તેથી જંગલમાં નિરભયપણે રયાંતાં. ત્યાં પાંચ દિવસ રહી છઠે દિવસે
ચાલાં તે બીલશાની પાસે વેત્રવતી નદી છે તેની પાસે ચરણતીરથ નામે એકતીરથ
છે ત્યાં ગયાં. ત્યાં કેટલાંયે દેરાં છે. એ દેરાંના થડમાં મોટા ઘૂનો છે. તેમાં અમે નાયાં
પછી સરવ દેવનાં દરશન કરી પછે કેટલાંક માછલાંને ચણા ખવરાવ્યા.
તેમાં મોટાં મોટાં માછલાં ઘોળાં છે. જેવા ચણા નાખીયે તેવાં કાંકા પાસે
આવી તે ખાવા મંડી ગયાંતાં. તેથી જોવાની ઘણી જ મજા લાગતીતી
ત્યાં અમે સવારમાંથી આવ્યાંતાં ને સાંજે બીલશે ગયાં. બીલશા નાનું
શેર છે. ત્યાં અમે એ દિવસ રહી ત્રીજે દિવસે ચાલાં તે એરન ગયાં. એરન
મોટું શેર હતું. પણ હાલમાં તે ઉજડ છે. તેમાં થોડાંક ધર છે. તેની ત્રણે
બાજુ વીણા નદી છે. ત્યાં પણ નદીને કીનારે મોટામોટા થંભો ને મોટી
વરાહજીની મૂરતિ છે. ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી ચોથે દિવસે ચાલાં તે ઉદેપુર
આવ્યાં ઉદેપુર ઉજડ શેર છે. તેમાં હાલ થોડાં ધરની વસ્તી છે. ઉદેપુરમાં
ઉદેશ્વર માદેવ છે. માદેવનું દેહું ઘણું જ ઉંચું છે. નીચેથી તે ઉપર સુધી
ચિત્રે ભરેલું છે. તેમાં તરેતરેનાં કોરણીદાર ચિત્ર છે. અમે ત્યાં દેરામાં જ
ઉતરાંતાં. ત્યાં એક દિવસ રહી બીજે દિવસ ચાલાં ને પાછાં બીલસે
આવ્યાં. બીલસે આવ્યાં ને ચોમાસું આવી ગયું તેથી ત્યાં ચાર દિવસ રહી

પાંચમે દિવસે ચાલાં તે તેત્રીશ કોશ દૂર શોહાગપુર છે ત્યાં ગયાં. ત્યાં એક રાત્રિ રહી બીજે દિવસે સવારના સાત વાગે રેલમાં બેઠાં ને રાત્રિના દસ વાગે પ્રાગ આવ્યાં. પ્રાગથી બીજે દિવસે દિવસના ત્રણ વાગે રેલમાં બેઠાં ને વળતે દિવસે આર વાગે કાશી આવ્યાં. હોડીમાં બેસી પેસે પાર ગયાં. પછે ગોરને બોલાવી ગંગાજીમાં નાયાં. વિશ્વેશ્વર માદેવનાં દરશન કરી ઘેર ગયાં. અમે ઘર ગંગાજી કાંઠે જ લીધું છે. ઘરમાં બેઠાં ગંગાજીનાં દરશન થાય છે. ગંગાજીમાં નાહિં છઉં ને આપને ઘણી જ સંભાઈં છઉં. ગંગાજી નાવા જહિં છઉં તથે સરવને સંભાઈં છઉં. મારે દિવાળી મથુરાની કરવાનો વિચાર છે. આ ફેરાની મુસાફરી ઘણી જ સુખની હતી. તેથી મારી પ્રકૃતિ ઘણી જ સુધરી છે. જટાશંકરે ઓશડ આપ્યાંતાં તે પણ આખી મુસાફરીમાં ખાતી તેથી પાચન સારી પેઠે થાતું. કાશીમાં તે રીતે પચતું નથી. તેથી મારી પ્રકૃતિ જેવી મુસાફરીમાં હતી તેવી રેતી નથી આખી મુસાફરીમાં રેલ નોતી તેથી સરવ વાતનો આરામ હતો. બધી મુસાફરી બઘલિની ગાડીયેં કરી છે. તેથી આપણું ધાઈં ચલાય ને આપણું ધાઈં ઉતરાય. ગરમીના દિવસ હતા તેથી અમે રાતના જ ચાલતાં ને સવારે આઠ નવ વાગે સારી છાયા ને નદી મળી તો નદી, ન તો કુવો જોઈને ઉતરી જતાં. આખો દિવસ ત્યાં જ રેતાં. રમેઈ કરી જમીને જરાવાર ચૂચે પછી જરા નમતો પોર થાય એટલે ફરવા જાયે. સાંજના સાત કાં છ વાગે પાછાં ચાલીયે. ચોકી સાઈ રીપાયું અને સવારો હતા. તેથી નિરભયપણે રાતના જ ચાલતાં. આખી મુસાફરીમાં બે ગાડી રાખીતી. તેથી સરવ વાતનો આરામ હતો. બેસવાની ગાડીમાં કાંય પણ સામાન રાખતા નહીં. બે માણસો સાથે જ છે. તેથી હું ઘણો જ સુખી છઉં. કાંયે મુંઝાતી નથી. સરવ કામ માણસ કરે છે. બે વખત રસોઈ કઈં છઉં ને ગંગાજીમાં નાહિં છઉં. દિવસ આખો સુતાં બેઠાં ગુળઈં છઉં. જે દિવસની અમરેલી છોડી તે દિવસના આપની તરફના કાંયે સમાચાર નથી. તેથી મનને ઘણો જ ખેદ રેછે. તે કપા કરી આ પત્રનો ઉત્તર તરત લખશો. મારા બે મામાને મારા દાંડવત પ્રણામ કેશો. મારી બે મામાને અખાંડ સૌભાગ્ય કેશો. મારાં ભાભી કાળીને તીરથમાં ઘણી જ સંભાઈં છઉં.

મારા ચ્યારે બાયું ને આશીષ કેશો. મારો ચ્યારે ભોળયું ને અખંડ સૌભાગ્ય કેશો. સરવ છોકરાંને બોલાવશો. એજ વિનંતિ. મિતિ પરત્વોતમ મહિના વદી ૧૩ મંગળવાર.

મારો આ પત્ર સાચવી રાખજો ખોશોમાં”

ઉપરના પત્રની ભાષા અને જોડણી મૂળની જ રાખી છે; જોકે આ પત્રમાં કેટલું ગંગાબેનનું પોતાનું છે અને કેટલું ભગવાનલાલનું છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સાચીના સ્તૂપ અને તેના દરવાજા વગેરેની માહિતી તો ભગવાનલાલભાઈએ જ આપેલી હોય, એટલું જ નહિ, પણ આવી વસ્તુઓમાં રસ લેવા તરફ પણ તેઓએ જ દોર્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. વર્ણનની શૈલી અને કૌશલ શબ્દો પણ જાણે ભગવાનલાલના જ લાગે છે. એમના શિષ્ય સ્વ. જયકૃષ્ણભાઈ જંગલમાં વૃક્ષો જોઈને આનંદમાં આવી જતાં કાંઈક ઉપરને મળતી ભાષા વાપરતા. આ પત્રને સાચવી રાખવાની છેવટ સૂચના છે તે પણ મુસાફરીનું આવું સરસ વર્ણન એમાં હોવાથી ભગવાનલાલભાઈએ જ કરી હશે; છતાં સમગ્ર રીતે જોતાં આ પત્રમાં ગંગાબેનને જ આત્મા દેખાય છે. ભગવાનલાલભાઈનાં દાંપત્યજીવનની આટલી જ ઝાંખી થઈ શકે છે.

૫. નૂતનાગઢ આર્કિયોલોજિકલ સોસાયટીના ભગવાનલાલ મેમોરિયલ નંબર માર્ચ ૧૯૪૦ માં ઉપલેખ પત્ર છાપતાં તેના સંગ્રાહક રા. શં. ગં. શાસ્ત્રીએ દીપ કરી છે કે “આ પરશોત્તમ માસ સં. ૧૯૨૭ (ઇ. સ. ૧૮૭૬)નો અધિક ભાદ્રપદ છે. તેમાં ઉપર પ્રમાણેની તિથિ ને વાર મળતાં આવે છે.” આમાં કૌંસમાં ૧૮૭૬ છે તે છાપની ભૂલ છે; ૧૮૭૧ જોઈએ.

૬. અસલ પત્રમાં કોઈક અક્ષરો દેવનાગરી છે વળી ક્વચિત્ અક્ષર પડી ગયેલ છે.

૭. પત્રની સૂચના ધ્યાનમાં રાખી એમના પિતાએ કાગળ સાચવી રાખ્યો અને પછી ગંગાબેનના ભત્રીજા ગિરિજાશંકર શામળજીએ તથા તેના પુત્રોએ આજ સુધી આ કીમતી કાગળ સાચવી રાખ્યો એ ઘણું ખુશ થવા જેવું છે. ઉપલા પત્રમાં મામા મામીનો ઉલ્લેખ છે તેનો તો પત્તો લાગતો નથી, પણ ચારભાઈને ઉલ્લેખ છે તે એમના એક કાકા શામળજીના બે દીકરા (૧) ગિરિજાશંકર અને (૨) પ્રભાશંકર અને બીજા કાકા ભાણજીના બે દીકરા (૧) ભોળાભટ્ટ અને (૨) ભવાનીભટ્ટ હોવા જોઈએ. ચારેયના વંશજો હાલમાં વિદ્યમાન છે

પણ જૂની શોધખોળ માટેના એમના પ્રવાસો વિશે થોડી વિશેષ માહિતીનું સાધન છે ખરું. જૂનાગઢના નવાજ સાહેબનો પગાર ખાતા હોવાથી ભગવાનલાલે ત્રૈમાસિક કાર્યની યાદી નવાજ સાહેબને પોતાની મારફત મોકલવી એવી ડો. બાઉદાજીએ સૂચના કરેલી અને તેને અનુસરી ભગવાનલાલે ત્રૈમાસિક રિપોર્ટ પોતે જ્યાં હોય ત્યાંથી લખી મોકલેલા તેમાંથી પહેલા રિપોર્ટમાં ભારતીય પુરાવિદ્યાનો ઇતિહાસ અને તે સાલ સુધીમાં એ વિષયમાં થયેલાં કાર્યની ટૂંકી રૂપરેખા આપી છે અને પછી શોધખોળને માટે પોતાની નિમજીકની વાત કરી પોતે માર્યની સાતમીએ નીકળી મેં સુધીમાં ૧ ખંડવા, ૨ ઓંકારેશ્વર, ૩ ઉજ્જૈણ, ૪ આધતી ગુફાઓ, ૫ ધાર, ૬ માંડવગઢ, ૭ સાંચી, ૮ સેલારી, ૯ ભોજપુર, ૧૦ શતધાર, ૧૧ પીપળિયા એટલાં સ્થાનોમાં પોતે ફર્યા હોવાનું લખે છે. વળી લખે છે કે “ એ જગ્યાઓમાં હું ગયો હતો અને ત્યાંથી મળેલા લેખો, સિક્કાઓ, અને પ્રાચીન વસ્તુઓની નોંધ ડાઘેલી છે, અને ૩૬ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી છે. આ આખત ડાકટર સાહેબ લેખોનાં ભાષાન્તરો પ્રસિદ્ધ કરશે તે વખતે પોતાના ગ્રન્થમાં સવિસ્તર લખશે. ”^૮

આ પછીનો ભગવાનલાલનો નવાજ સાહેબ ઉપરનો એક કાગળ જેમાં ખંડવાથી ધાર સુધીનાં સ્થાનોનું વર્ણન હશે તે ગુપ્ત થયો છે એમ ‘ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ ’ના એડિટરે નોંધ કરી છે.^૯

પછી ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ ના ‘ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ ’ના અંકમાં માંડવગઢ, ઈંદોર, સેહોરની ડાવણી, સાંચીના સ્તૂપો, સોનારીના સ્તૂપો અને પીપળિયા બિજોડીના સ્તૂપો એટલાની નોંધ છે.^{૧૦} આ બધાં સ્થળોનું સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો ગંગાબહેનના પત્રમાં વર્ણન કરેલું છે. ભગવાનલાલભાઈ તો શોધખોળના ખાસ હેતુથી ગયેલા, એટલે એમણે પોતાના કાર્યનું સ્વરૂપ

૮. ‘ સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ ’ ઓગસ્ટ ૧૮૭૧ના અંકમાંથી પુરાતત્ત્વ વર્ષ. ૧ પૃ. ૪૩૬-૪૪૦માં કરેલો ઉતારો.

૯. એનન પૃ. ૪૪૧.

૧૦. એનન પૃ. ૪૪૧ થી ૪૪૪.

સાધારણ રાજ્યાધિકારીઓને સમજાય એ રીતે આ રિપોર્ટોમાં દર્શાવ્યું છે. અલગત અભિવ્યક્તિને તો આવા રિપોર્ટોમાં સ્થાન જ નથી. એ તો પુરા-તત્ત્વનાં ખાસ સામાયિકોમાં જ શોભે. પણ સામાન્ય વર્ણન એમણે કર્યું છે જેમાંથી નમૂના તરીકે નીચે એક કટકો ઉતાર્યો છે. તેઓ લખે છે કે “પ્રથમ હું જે વખત મેહરબાન જનરલ ડેલી સાહેબને મળ્યો હતો તે વખતે તેઓએ કહ્યું હતું કે બીલસે જવાને તારે પાછું ઈંદોર આવવું પડશે તે વખતે મને મળજે એટલે બીલસા તરફનો બંદોબસ્ત કરાવી આપીશ. તેથી હું તુરત જ સાહેબ મોસુફને મળ્યો. એટલે તેઓએ હોલ્કર સરકારના વકીલ રામજીને બોલાવી મહારાજા હોલ્કર સરકારની મુલાકાત કરવાની મને બલામણુ કરી. અને બીલસે જતાં રસ્તામાં હોલ્કર સરકારના મુલકમાં મદદ માટે પરવાનો લખાવી આપ્યો ને એક સ્વાર સાથે અપાવ્યો. ત્યાર પછી બીલસા એ સિંધીઆ સરકારના તબામાં છે માટે સિંધીઆ સર-કારના વકીલ અન્ના સાહેબને બોલાવી બીલસાનો બલામણુપત્ર અને સિંધીઆ સરકારના મુલકમાં ચાલતો રસ્તો લખાવી આપ્યો. બીલસા પાસેના સૂત્રો બીલસાના તાલુકામાં નથી પણ ભોપાળના ઇલાકામાં છે તેથી ભોપાળના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ જે સેહોરની છાવણીમાં રહે છે તેઓ ઉપર મેહરબાન ડેલી સાહેબે પોતે બલામણુ લખાવી આપી.”

કેટકેટલાં બલામણો, પરવાનાઓની જરૂર અને એ બધું મેળવવા માટે મુલાકાતો વગેરેનો કેવો વિધિ આવશ્યક એનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપદ્રો આપો. ઉતારો કર્યો છે. વળી જેમને, પોતે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જાય ત્યારે પોતાના પત્રો નવા સ્થળે મળે એ માટે પોસ્ટ માસ્ટરને લખવાના અંગ્રેજી પત્રની નકલ ઉતારી રાખવી પડેલી,^{૧૧} તેમને આ બધો અંગ્રેજી દક્ષિણી અધિકારીઓને મળવાનો વિધિ કેવો કષ્ટદાયક થતો હશે ? પણ શોધખોળની ઉગ્ર ધગશ જ એમના ઉત્સાહને ટકાવી રાખતી હશે. તેઓ આમણ લખે છે કે:—

“ઈંદોરથી તા. ૬ઠી મેને રોજ ચાલ્યો તે તા. ૧૦મી મેને રોજ

૧૧. એમનો આ નમૂનાનો પત્ર મારી પાસે પડ્યો છે.

સેહોરની છાવણીમાં પહોંચ્યો. ખીજે દિવસે સવારના ૭ વાગે ત્યાંના પોલી-ટીકલ એજન્ટ સાહેબને મળ્યો. તેઓ અને તેઓનાં વિદ્વાન લેડી સાહેબે પોતાની મુસાફરીની નોંધ ઉપરથી મને બીજાસાની આસપાસના સ્તૂપો જેમ અનુક્રમે જોવાને ઠીક પડે તેવો સહેલો રસ્તો લખાવ્યો, એજન્ટની તરફથી પરવાનો અપાવ્યો અને એક સ્વાર ભોપાળ સુધી આવ્યો. તા. ૧૧મી મેને રોજ સેહોરની છાવણીમાંથી ચાલ્યો તે ભોપાલથી સાત કોશ ભોજપુર કરી ભોજ રાજના વખતનું ગામ છે ત્યાં પહોંચ્યો. અહીં મોટું શિવાલય ભોજ રાજએ કરાવેલું છે. તેના મોટા સ્તંભો અખંડ પથ્થરના છે. એવડા સ્તંભો શૈવ દેવાલયમાં મેં ક્યાંય જોયા નથી. દેવાલયની યુદ્ધ ૧૩ ફુટ ઉંચી અને ૧૧ ફુટ ચોરસ જલાધારીની વચ્ચે સાત ફુટ ઉંચું શિવલિંગ છે. આ દેવળ પૂરું થયા પહેલાં ભોજ રાજનું મૃત્યુ થયું કહેવાય છે.” ૧૨

આગળ ચાલતાં સાંચી સ્તૂપો વિશે લખે છે કે:—“સાંચી ગામથી દક્ષિણ તરફ ઉંચા ટેકરા ઉપર પ્રાચીન ખ્રીસ્તી સ્તૂપો છે. સઘળા મળી ૧૧ કરતાં વધારે સ્તૂપો અહીં હતા પણ માત્ર બે વગર સઘળા ખંડેર થઈ પડેલા છે. અહીં સહુથી મોટો સ્તૂપ આશરે સો ફુટ અને તેનો નીચેનો બ્યાસ આશરે ૧૫૦ ફુટ છે. તેને ફરતો પથ્થરનો કંઠેરા છે એ ઘણા લોકોની મદદથી બંધાએલો છે. તે ઉપર તે લોકોના નામના સેંકડો ટુંકા લેખો છે. એ લેખો આશરે ઇ. સ. પહેલાં ૨૦૦ વર્ષના છે. આ સ્તૂપ મહારાજા અશોકના વખતમાં બંધાણો એમ ધારવામાં છે. એ કંઠેરા ઉપર આશરે ૬૦૦ વર્ષ અને તે પછીના લેખો પણ છે. આહીના સઘળા લેખોની મેં નકલ કરી લીધી છે.

એ સ્તૂપના કંઠેરાના બનવા પછી આશરે ૨૦૦ કરતાં થોડાં વધારે વર્ષ પછી સુંદર દરવાજા બનાવેલા છે. તે ઉપરનાં ચિત્રો ઘણી જરૂરનાં છે. તેથી ઇસ્વીસન પહેલાંની પહેલી સદીના લોકોનો પોશાક રીતભાત

૧૨. આ છેલ્લું કથન પ્રબંધચિંતામણિ મૂળ (ફા. ગુ. સ. સં.) પૃ. ૭૭-૭૮ ને આધારે કરેલું છે એ ઉપરથી ઈ.સ. ૧૮૭૧ પહેલાં પ્ર. ચિં. ગ્રન્થ પણ પં. ભગવાનલાલે જોયો જણાય છે.

ધત્તાદિની સારી ખખર મળે છે. ઘણું કરી તે સઘળાં ચિત્રોના ફોટો-ગ્રાફ લીધા. ”

આ રીતે સોનારીના સ્તૂપો, શતધારના સ્તૂપો, પીપળિયા બિજોલીના સ્તૂપો વગેરે પ્રાચીન અવશેષોની જ નોંધ ભગવાનલાલે કરી છે એમ નથી પણ માંડવગઢના જહાજ મહેલ, જુમા મસ્જિદ, ચરવા મસ્જિદ, અશરરી મહેલ, હીંડોળા મહેલ વગેરે મધ્યકાલીન ઇમારતોના અવશેષોની પણ નોંધ કરી છે.

પછી “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ”ના જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૨ના અંકમાં છપાયેલા પત્રમાં^{૧૩} ઉદયગિરિ, બેસનગર, બીલસા, ઉદેપુર^{૧૪} અને એરણુ એટલાં સ્થળોમાંની પ્રાચીન વસ્તુઓની નોંધ લીધી, ફોટોગ્રાફની પ્લેટો લીધી તથા ત્યાં મળી આવેલા જૂના લેખોની નકલો લીધી. આ સ્થળોમાંના ઉદેપુરના એક જૂના મહાદેવના મંદિરમાંથી ગુજરાતના કુમારપાલ રાજાનો લેખ મળ્યો છે એ નોંધવા જેવું છે. વળી એરણુમાં જોયેલા ગુપ્ત સમયના જૂના અવશેષોની ભગવાનલાલે નોંધ કરી છે તે વાંચવા જેવી છે. અહીં દા. ત. એક બે ટૂંકી નોંધ ઉતારવામાં આવે છે. “એરણુ ગામમાં પ્રાચીન ખચેલી વસ્તુમાં ગામથી બહાર ખીના નદીને ડાબે કાનારે બરેઠ (અથવા વરાહ સ્થાન) નામની જગા છે. ત્યાંહાં મોટી વરાહ અવતાર-જંગલી શકર રૂપની મૂર્તિ છે. તેના આખા અંગમાં દેવતાઓ ખોદેલા છે. દાઢમાં સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી લીધેલી છે. એ મૂર્તિ ૧૦ ફી ફુટ ઊંચી છે અને મહોડેથી તે પૂંઠ સુધી ૬૨ ફુટ ૮ ઇંચ લાંબી છે. તે અખંડ રતુંબડા રેતીના પાષાણની બનેલી છે. એ મૂર્તિના ગળા ઉપર પ્રાચીન અક્ષરોથી લેખ લખેલો છે.” એ મૂર્તિની આજુબે મોટી વિષ્ણુની મૂર્તિ અને તેની સામે ગરુડસ્તંભ ઉપર બેસેલી ૪૪ ફુટ ઊંચી ગરુડની મૂર્તિનું પણ વર્ણન કરેલું છે.

૧૩. જુઓ પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૨ પૃ. ૩૬.

૧૪. આ ઉદેપુર તે મેવાડનું પ્રસિદ્ધ ઉદેપુર નહિ પણ માળવાનું બીલસા પાસે આવેલું પુરાતની શહેરનું ખંડેર છે.

ચોમાસામાં ભગવાનલાલ બનારસ ગયા હતા એ એમના પત્નીના પત્રથી આપણે જોઈ ગયા છીએ. એમના પત્ની રોજ ગંગાસ્નાન કરતાં એ પણ જાણીએ છીએ; પણ તેઓ પોતે શું કરતા હતા એ “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ”માં છપાયેલા ત્રીજા પત્રથી^{૧૫} જાણાય છે. તેઓ લખે છે કે “આ ત્રણ માસ માંહેના પહેલા મહિનામાં વર્ષાદ ઘણો હતો તેથી બનારસમાં રહી પ્રથમ મુસાફરીમાં જે લેખો એકઠા કર્યા હતા તેનો રિપોર્ટ મહેરબાન ડાક્ટર સાહેબને મોકલવાનો તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો.”

પછી બનારસની રિયલિટીનું સામાન્ય ઐતિહાસિક વર્ણન છે. છતાં તેઓ સારનાથના સ્તૂપનો ફોટોગ્રાફ લેવાનું ભૂલ્યા નથી. બનારસથી તેઓ પ્રયાગ [અલાહાબાદ] ગયા. પ્રયાગનું સામાન્ય વર્ણન કર્યા પછી તેમણે અશોકના સ્તંભનું વર્ણન કર્યું છે. ૩૬ ફૂટ ઊંચા એ સાદા અને ચક્રચક્રિત સ્તંભ ઉપર પહેલો લેખ અશોકનો છે. પછી એ ઉપર સમુદ્રગુપ્તે લેખ ફેરવેલો. આ સમુદ્રગુપ્તના લેખની ભગવાનલાલે આગલી મુસાફરીમાં નકલ ઉતારેલી એ નોંધાઈ ગયું છે. પછી, ભગવાનલાલ લખે છે કે એ જ સ્તંભ ઉપર જહાંગીર બાદશાહે અશોકના લેખનો થોડો ભાગ ખરાબ કરી પોતાના નામનો અરબી ભાષામાં ટૂંકો લેખ ફેરવેલો છે, તે સિવાય “પ્રયાગમાં આવતા યાત્રી લોકોએ આખો સ્તંભ ચિતરી મૂકેલો છે.”

ભગવાનલાલ લાંથી દિલ્હી ગયેલા એટલે ત્યાંના અશોકનો સ્તંભ, લોહસ્તંભ વગેરે પ્રાચીન તથા કુતુમ્બીનાર, દીવાનેઆમ વગેરે મધ્યકાલીન અવશેષોનું વર્ણન કર્યું છે.

આ મુસાફરીઓમાં ભગવાનલાલ ઐતિહાસિક અગત્યની વસ્તુઓ તરફ જ ધ્યાન આપતા હતા અને વર્તમાન જગતને જાણે ભૂલી જ ગયા હતા એમ માનવાનું નથી. વર્તમાન તરફની એમની વિવેચક દૃષ્ટિ નીચેના કાલસીના પહાડી લોકોના વર્ણનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઈ સ. ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર અને ૧૮૭૨ ના જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી

મહિનાઓમાં પ્રાચીન વસ્તુઓના તપાસ માટે ભગવાનલાલ જે જે જગા-
ઓમાં ગયા હતા તેમાં કાલસી નામનું સ્થળ પણ છે. દેહરાદુન પ્રાન્તમાં
પહાડી ખીણમાં એક સુંદર નદી ઉપર એ આવેલું છે. કાલસીમાં અશોકના
એક શિલાલેખ મળે છે. જૂનાગઢના અશોકના લેખના અક્ષરે અક્ષર
આ કાલસીના લેખમાં છે અને એ જૂનાગઢના પથરા પેઠે તૂટેલો નથી.
એ કાલસીના પહાડી લોકો બામત ભગવાનલાલભાઈએ જે નોંધ કરી છે^{૧૬}
તેમાંથી ટૂંકો સાર નીચે ઉતાર્યો છે. “ કાલસી પાસેના પહાડમાં ટોંસ
અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં પહાડી લોકોની ત્રણ જાત છે. ૧
બ્રાહ્મણ ૨ રજપૂત ૩ કોળી. તેમાં બ્રાહ્મણો ઉંચા ગણાય છે. એ બ્રાહ્મણો-
ને સંસ્કાર અથવા ઉપવીત કાંઈ જ હોતું નથી. તેઓનું આચરણ પણ
ત્યાંહાની બે જાતના આચરણ કરતાં થોડી જ વાતમાં જુદું છે. તેઓ
પોતાની જાત સારસ્વત બતાવે છે. તેઓ અંગે મજબુત, દેખાવમાં ગોરા
અને સુંદર છે. ત્રીજી જાત રજપૂત, એ પણ દેખાવમાં સુંદર અને બ્રાહ્મણ
જેવા જ છે. તેઓમાં ચોહાણ, સોલંકી ઇત્યાદિ રજપૂત જાત માહેની
જાતો પણ છે. ત્રીજી જાત કોળી, એ ૩૫માં ઉપર લખેલી બન્ને જાતોથી
થોડી જુદી પડે છે. બ્રાહ્મણો અને રજપૂતોનાં નાક અણીશુદ્ધ ને સુંદર છે.
પણ કોળી લોકોનાં પહોળાં ને ચહેરો અને ગાલ કુલેલાં જેવાં દેખાય છે.
આંખ પણ નાહની હોય છે. એથી એ લોકો આગલી બે જાતથી તરત જ
નોખા ઝાળખાઈ આવે છે.

એ ત્રણે જાતના લોકોની ભાષા ઘણું કરીને એક જ છે. તેમાં ઘણા
આર્ય અને ૬ આશરે અનાર્ય શબ્દો મળેલા છે. એ ત્રણે જાતના લોકો
માંસ ખાય છે. અને મધ પીએ છે. પરંતુ ઉપલી બે જાતના લોકો મોટાં
પશુનું માંસ ખાતા નથી, કોળી લોકોની સાથે ખાતા નથી, એટલું જ નહિ
પણ તેઓને રસોઈને અડકવા પણ દેતા નથી.

૧૬. “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ” સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૮૭૩ના અંકમાંથી પુરાતત્ત્વ
વર્ષ ૨ પૃ. ૨૮૬ થી ૨૯૬ માં કરેલો ઉતારો.

એ ત્રણે જાતના પહાડી લોકોમાં એક અજાણ્ય જેવી ચાલ છે, તે એ કે ત્રણ, ચાર કે પાંચ જેટલા ભાઈઓ હોય તે વચ્ચે તેઓ એક જ સ્ત્રી પરણે છે. તે પસંદ કરવી એ મોહોટાભાઈના અખતિયારમાં છે, અને તેનો મુખ્ય ઘણી પણ મોહોટો ભાઈ કહેવાય. નાહના ભાઈઓ મોટા-ભાઈની રૂબરૂમાં એ સ્ત્રીની ઘણી જ અદ્ય રાખે છે. પરંતુ તે બહારગામ અથવા કાંઈ તરેહની ગેરહાજરીમાં હોય તો તેટલી મુદતમાં એ સ્ત્રી તેથી નાહના ભાઈની કહેવાય. નાહના ભાઈથી બીજી કાંઈ સ્ત્રીથી લગન થાય નહિ, અને લોકો તેને દેય પણ નહિ. કદાચ કાંઈએ બીજી સ્ત્રીથી લગન કીધાં તો મોહોટો ભાઈ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે. અગર તે સ્ત્રી તેણે મોહોટાભાઈને હવાલે કરવી જોઈએ. દીકરીનાં માથાપો પણ તેની શાદી કરતી વખતે મુખ્ય કરીને તપાસે છે કે તેઓ કેટલા ભાઈઓ છે. જો એકલો હોય તો તેને દીકરી દેવાને કાંઈ પસંદ કરતું નથી. તેનું કારણ એ બતાવે છે કે તેને રાંડવું પડશે. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો સારા સ્વભાવનાં હોય છે. તેઓમાં બિચાર હોતો નથી. સ્ત્રીઓને ઘણું કરી પુરૂષ સંતતિ વધારે થાય છે, અને પુત્રીઓ થોડી હોય છે.”

કાલસીથી પાછા દિલ્હી, ત્યાંથી વિરાટ, ગિરિરાજ, મથુરા અને આગ્રા થઈ ગ્વાલિયર ભગવાનલાલ ગયા. ૧૭ મથુરામાં ૧૫ દિવસ રહ્યા, ૩૬ ફોટોગ્રાફની પ્લેટો લીધી, નવ પ્રાચીન લેખોનો નકલ લીધી અને મથુરાનાં ખંડેરામાંથી ચોમાસામાં નીકળી આવતા સિંકાઓ જે સરાફે પાસે વેચાઈ જાય છે તે સરાફે પાસેથી રૂ. ૩૩ ના ખરીદ્યા.

ગ્વાલિયરમાં ચાર લેખોની નકલ કરી, ૨૦૦ તાંબાના સિંકાઓ લીધા, પણ ત્યાં ભગવાનલાલભાઈનાં પત્ની જે ચાલુ માંદાં રહેતાં હતાં તેનો મંદવાડ વધી ગયો અને તેઓ ૧૮૭૨ના માર્ચની ૪ થી તારીખે અલાહાબાદ રસ્તે મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં ડૉ. ભાઉદાજીના ઉપચારથી

૧૭. મથુરાવાળું વર્ણન “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ” જાન્યુઆરી ૧૮૭૪ ના અંકમાં છપાયેલું.

થોડાં અઠવાડિયામાં ભગવાનલાલનાં પત્ની તદ્દન સાજાં થઇ ગયાં, એટલે વળી ભગવાનલાલે હિતર હિંદની મુસાફરીનો વિચાર કર્યો. પ્રત્યેક પ્રવાસથી વધારે પ્રવાસની અને પ્રાચીન સ્થળો તપાસી શોધખોળ કરવાની એમની તૃષ્ણા વધતી ગઇ અને ઈ. સ. ૧૮૭૨ના^{૧૮} ડિસેમ્બરમાં તેઓ જૂનાગઢના નવાખતે ખર્ચે જ ઊપડ્યા, અને ઝવેરીલાલ નોંધે છે તેમ બલુચિસ્તાન અને યુસુફઝાઈ સુધી ગયા તથા નેપાળનો તિબેટની સરહદ સુધી પ્રવાસ કર્યો.

આ પ્રવાસમાંથી ૧૮૭૩ના પહેલા મહિનાઓમાં કરેલા બલુચિસ્તાન અને યુસુફઝાઈના પ્રવાસ વિશે કશું જાણી શકાતું નથી, પણ તા. ૮મી મે ૧૮૭૩ને રોજ જામલપુરમાં ભગવાનલાલે ત્યાંના સંગ્રહસ્થાનમાં પડેલા એક લેખની નકલ લીધી હોવાની માહિતી એમનો એક નોંધપોથીમાંથી મળે છે. પછી ૧૮મીએ બનારસથી છકડા ગાડીમાં ચાલી આજમગઢ, ત્યાંથી દેવગામ, ત્યાંથી હથિયાદહ, ત્યાંથી એક અભિલેખની નકલ લઈ તા. ૨૬ મીએ ઘોસી, તા. ૨૮મીએ ભાગલપુર, ત્યાંથી એક સ્તંભ ઉપરના અભિલેખની નકલ લઇ તા. ૨૯ મીએ કહાડિ જઈ ત્યાં સ્તંભ ઉપરના સ્કંદગુપ્તના અભિલેખની નકલ લઈ, ખુખુદોના સ્તૂપની નોંધ વગેરે લઈ ખિતિયામાં મિથિયા સ્તંભના અશોકના અભિલેખની નકલ લીધી.^{૧૯} આ પછી થોડા દિવસની નોંધ નથી મળતી. પછી તા. ૧૭મી જૂન ૧૮૭૩ ને રોજ લહિડિયામાં પોતે હતા ત્યાં “ સાંજના છ વાગે બીતીયાના મેનેજર ગીયન સાહેબનો કાગળ આવ્યો તે સાથે મહારાજકુમાર જંગમહાદુરનો ભલામણનો કાગળ અને નેપાળ સરકારનો પરવાનો તથા પાસ આવ્યો. ચોમાસું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. અને જવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે એમ કોંકો કહેતા હતા. તો પણ આવો સારો યોગ મળવાની આશા થોડી અને નેપાળના બૌદ્ધ ધર્મોપદેશો

૧૮. શ્રી ઝવેરીલાલે ૧૮૭૩ સાલ લખી છે, પણ તે ભૂલ છે; ૧૮૭૩ ના મેથી પ્રવાસનું વર્ણન ઉપર બતાવ્યું છે તેમ મળે છે.

૧૯. ફા. ગુ. સ માં જાન્યુઆરી ૨૬લ ઉપલી નોંધવાળી ૪૭/૭ નોંધપોથીમાં આ મિથિયા સ્તંભનો લેખ ભગવાનલાલે પેન્સિલથી ઉતારેલો છે.

સાથે મળી જે બાબતમાં મેં મહેનત કીધી છે તે બાબતનો ખુલાસો મેળવવાની મોટી હોંશ આથી નેપાળ જવાને નિશ્ચય ઠેરવ્યો.” એમ ભગવાનલાલ પોતે નોંધે છે. ૨૦

તા. ૧૮ મી જૂને સવારના આઠ વાગ્યે સામાન સર્વ અંધાવી નેપાળ જવા ભગવાનલાલ નીકળ્યા. રસ્તામાં એકએક બજારે કોસે આવતાં ગામડાં-ઓની નોંધ કરતા તા. ૨૧ મી જૂને સીમરાયાસા નામના થોડાં ઝૂંપડાંના ગામમાં પહોંચ્યા. ભગવાનલાલ નોંધે છે કે “ નેપાળના પહાડી મુલકમાં દાખલ થતા પહેલાં તેની પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબી પર્વતની હારના થડમાં ચાર કોસનું મોટું જંગલ છે જેને નેપાળની તરાર્ધ કહે છે. એ જંગલના મોઢા આગળ સીમરાયાસા નામનું ગામડું છે. આહીં આવ્યા પછી નવા જ દેશમાં દાખલ થયા જેવું લાગ્યું. આહીંના ગામડીઆઓનો પોશાક, ભાષા, સ્વરૂપ, રંગ, સ્થિતિ, ધરની અને દેવળની બાંધણી એ સઘળું બદલાઇને નેપાળની તરાર્ધનું દેખાવા લાગ્યું.

સીમરાયાસાથી આગળ નેપાળ જવાનો રસ્તો પહાડી અને નહેરો-વાળો છે. તેથી ચોમાસાનો ઋતુમાં ગાડી ચાલવાને લાયક નથી. માટે મારા ગાડીવાનોએ આહીંથી પાછા ફરવાની રજા લીધી. સામાન ઉપાડવા-ને સીમરાયાસાથી મળુરો કરવા પડે છે. મોસમ હોય તો માણસને બેસવાની ડોળી મળે, પણ ચોમાસામાં લોકોની આવજવ કમ તેથી એકે ડોળી આહીં નહિ હતી. તેમ મહારાજકુમાર જનરલ જંગબહાદુરનો પત્ર મારે માટે સઘળો બંદોબસ્ત કરી આપવાને હતો તે પણ આપવાને ચૂક થઈ તેથી મને કોઈ પણ વાહન મળ્યું નહિ. લોકો કહેવા લાગ્યા કે રોકાવાથી પણ આજકાલ ડોળી આવવાનો સંભવ નથી અને વરસાદ જેરથી પડવા લાગશે તો તમારાથી જઈ શકાશે નહિ. માટે જેમ અને તેમ જલંદી થોડું થોડું ચાલવા લાગો.

આહીં ભાર ઉપાડનારા પહાડી લોકો હોય છે. તેઓને ભારીઆ

કહે છે. એ લોકો શરીરે ઠીંગણા અને જપાની લોકો જેવા ચહેરાવાળા હોય છે, પણ એના જેટલો બોલે ઉપાડનાર હિંદુસ્થાનના કોઈ ભાગમાં મેં જોયા નથી. આ લોકો દોઢથી બે અંગાળી મણનો બોલે પીઠ ઉપર બાંધી નેપાળના રસ્તાના સીધા ચડાણવાળા ડુંગરો ઉપર નિર્ધારિત રીતે ચડી જાય છે. તેઓ પોતા કરતાં હિંચા અને ભારે માણસને પોતાની પીઠ ઉપર સૂંડલામાં બેસારી લઈ જાય છે...તેઓની સ્ત્રીઓ પણ તેવીજ મજબુત હોય છે તેઓ પણ સૂંડલામાં મૂકી અંગાળી એક મણ જેટલો સામાન પીઠ ઉપર ઉપાડી લઈ જાય છે. જેમ દેશી મજૂરો માથા ઉપર ઉપાડે છે તેમ આ લોકો માથા ઉપર પાંચ શેર બોલે પણ ઉપાડી શકતા નથી. મારી સાથે આશરે પાંચ અંગાળી મણ બોલે હતો. તે ઉપાડવાને ચાર મજૂરો કર્યા. પછી તા. ૨૧ મી જૂને સવારના આઠ વાગે સીમરા-બાસાથી ચાલ્યા.”

ભગવાનલાલ લખે છે કે—

“અહીંથી ગગનચુંબી વૃક્ષોની ધાટીમાં સીધા આશરે પચીશ ફુટ પહોળો સફેત રેતીનો રસ્તો મળે છે. મોટા બાદશાહી બાગમાં ચાલ્યા જતા હોઠએ તેવું લાગે છે. દિવસ ચડતાં સખત ગરમી લાગવા લાગી. સીમરાબાસાથી ભીંછાખોરી સુધીના ચાર કોસના રસ્તામાં એક ખુંદ પાણીનું મળતું નથી. અપોરના એક વાગે ઘણી મુશ્કેલીથી હું ભીંછાખોરા નામના થોડા ઝૂંપડાવાળા ગામ પાસે આવી પહોંચ્યો. અહીં બાંગરી નામની નદી વહે છે તેના કીનારા પાસે સ્વચ્છ અને શીતળ પાણીના ઝરા વહે છે. એ પાણી મળવાથી પાણી સાફ જે કુટ બોગવ્યું તેનો બદલો મળ્યા જેટલો મને સંતોષ થયો. આંહી ઉચી જગા ઉપર નેપાળ સરકારે બંધાવેલી એક ધર્મશાળા છે. તેમાં ઉતારો કાઢો. સીમરાબાસાથી ભીંછાખોર સુધીનો રસ્તો સપાટ લાગે છે પણ તે થોડો થોડો ચડાવવાળો છે.

તા. ૨૩ મી જુન-સવારના છ વાગે ભીંછાખોરાથી ચાલ્યો, આ જગા પહાડી મુલકમાં દાખલ થવાનો દરવાજો છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

આ ખોના નાકા આગળ જમણી બાજુએ કુંગરના કડા ઉપર ૧૨ સીપાઇનું થાણું રહે છે. એ લોકો આવતા જતા માણસને પરવાનો જોઈને આગળ વધવા દે છે. જેની પાસે પરવાનો નથી હોતો તેને રોકી રાખે છે. અને વ્યાપારીનો ગાંસડી ઉપર કાંઈક પૈસા લે છે. મારી પાસે મહારાજકુમારનો પરવાનો હતો તે દેખાડવાથી આગળ વધવાને રજા આપી. આંહીથી રેતીના ઊંચા અને વૃક્ષોની ઘટાથી ઢંકાયેલા પહાડોની ખીણમાં નદીને વોકેચુંકે રસ્તે ચાલતાં ઘણા ઝરાઓ ઓળંગી આશરે દોઢ માઇલ દૂર ગયો ત્યાં ઊંચા કુંગરોની ઉપર સરલનાં ઝાડો પ્રથમ દીઠાં. એક-સરખાં ટટાર વધેલાં અને તેનાં લીલાં જૂરા જેવાં પાત્રાં અને દેવોના મુગટ જેવાં સૂકેલાં નીચે પડેલાં ફળો જોઈ મેં કોઈ દિવસ જોયાં ન હતાં પણ તેને તરત ઓળખી કાઢ્યાં. આ વૃક્ષો, જેમ જેમ આગળ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વધારે ઊંચાં જોવામાં આવ્યાં. આંહી તેની વધારેમાં વધારે ઊંચાઈ આશરે ૮૦ ફુટ જેટલી હતી.”૨૧

ભગવાનલાલ નેપાળની રાજધાનીમાં કઈ તારીખે પહોંચ્યા એ નોંધ મળી નથી, પણ જૂનની છેલ્લી તારીખે પહોંચી ગયા હશે.

નેપાળમાં એ વખતના નેપાળના મહારાજકુમાર સર જંગબહાદુરે ભગવાનલાલનો ભારે સત્કાર કર્યો અને રાજ્ય તરફથી નેપાળનાં મંદિરો વગેરે જોવાની, અભિવેષો ઉતારવાની, હસ્તલિખિત પોથીઓ જોવાની તથા ઉતારવાની પંડિતજીને સગવડ આપવામાં આવી. નેપાળમાં ભગવાનલાલ ૬. સ. ૧૮૭૩ ના જુલાઈથી નવેમ્બર સુધી રહ્યારે અને તે મુદતમાં ત્યાંના ઐશ્વર્યમાં સ.થે ઓળખાણ કરી ઐશ્વર્ય ધર્મની હાલમાં નેપાળની અંદર

૨૧. ફા. ગુ. સ. પાસેની ૪૭ નંબરની નોંધપોથીમાં અહીં નોંધ અટકી જાય છે.

૨૨. જે “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ”ની ભૂતી ફાઈલોમાં ભગવાનલાલે ભૂતાગઢ દરબારને કરેલા આગલા રિપોર્ટ મળ્યા છે તેમાંથી, પછીના રિપોર્ટ નથી મળ્યા પણ ખીજા એ રિપોર્ટની પંડિતજીના હસ્તાક્ષરની નકલ મળેલી (જુઓ પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૨૫. ૪૨૯), જેમાંથી આગળની હકીકત ઉતારી છે.

કઈ હાલત છે તેની તથા ત્યાંની રીતભાત, વિદ્યા, ચાલચલણ, મૂર્તિઓ શાસ્ત્રો ઇત્યાદિ બાબતની ખજર મેળવી, ૧૮ હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવ્યાં, (જેમાં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ સાડા પાંચસો વર્ષ જૂની ‘પ્રજ્ઞાપારમિતા’ની સરસ ચિત્ર પોથીનો સમાવેશ થાય છે.) તથા કાટમાંડુ, પાટણ અને ભાતગાઉની આગુઆગુની જૂની રહેલી જગ્યાઓ જોઈ. ૬૦ પ્રાચીન અભિલેખો મેળવ્યા. આમાંથી નેપાળના અભિલેખો તથા ઇતિહાસ વિશે ભગવાનજીવે પુરા-વિદ્વાનાં સામયિકોમાં જે પ્રકટ કર્યું તે આગળ આવશે. પણ નેપાળના બૌદ્ધ લોકો વિશે એ વિદ્વાને નીચેનું વર્ણન કર્યું છે. ૨૩

“ નેપાળના લોકો બૌદ્ધધર્મીઓના મુખ્ય એ ભાગ કરે છે. તેમાંના એકને ઉદાર અને બીજાને બાંડા કહે છે. ઉદાર એ ગૃહસ્થ લોકો છે. તેઓ નેપાળના મુખ્ય વ્યાપારી ગણાય છે. તીમેટ અને ચીનના પ્રાન્તો તથા હિન્દુસ્થાન સાથે વ્યાપારસંબંધ રાખવાથી તેઓ ધણો પૈસો મેળવે છે. તથાપિ ધણા દયાઈને ગરીબ જેવી હાલતમાં રહે છે. પણ મધ્ય દેશના અને મારવાડના જૈન-ધર્મીઓની પેઠે ધર્મની બાબતમાં ખર્ચ કરતી વખત મોટી ઉદારતા દેખાડે છે. આ લોકોના આશ્રયથી જ હાલ નેપાળમાં ધર્મ સચવાઈ રહેલો છે.

બીજા બાંડા તે લોકો માથા ઉપર ચોટસી નથી રાખતા તેથી એ નામથી ઓળખાય છે. આ લોકોની મુખ્ય ચાર જાત છે. વજ્જાચાર્ય અથવા ગુભાજી, શાક્યવંશી બિશુ, બિશુ અને ચૈતક. તેમાંના વજ્જાચાર્ય એ બૌદ્ધ-માર્ગી બ્રાહ્મણો છે. તેઓ મંદિરોમાં પુરાણો વાંચે છે, વિવાહાદિ સર્વ કામો કરાવે છે અને દીક્ષા પણ આપે છે. તેઓના આ અધિકાર બ્રાહ્મણોની પેઠે વંશપરંપરા ચાલે છે. આ લોકોનું ગુજરાત પ્રથમ તો ઉપર લખેલાં કર્મોથી જ ચાલતું હતું. પરંતુ હાલમાં ધર્મની પડતી હાલતને લીધે મહેતાગિરિ, વ્યાપાર, ચાકરી ઇત્યાદિ કામોથી ચલાવે છે. અને થોડા જોએને યજમાન ધણા છે તેઓ ધર્મને લગતું કામ કરાવીને પણ ચલાવે છે. બાકીની ત્રણ જાતવાળા પ્રથમ કેવળ ત્યાગી હતા. પાછળથી તેઓ

સ્ત્રીઓ પરણી ગૃહસ્થ થઈ બેઠા છે. માત્ર આખા જન્મમાં એક વખત દીક્ષા લે છે. ત્યારે ત્રણ રોજ સુધી વિહારમાં રહે છે અને ભિક્ષુચર્યા પાળે છે. એ પણ જે ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી દીક્ષા લે તો! નહિતો નાહનાં ધાવતાં ખચ્યાંને પણ દીક્ષા આપે છે. તે એક દિવસ પણ વિહારમાં નથી રહેતાં. જે વિહારમાં રહે છે તે ત્રણ રોજ થયા પછી ગુરૂને પ્રાર્થના કરે છે કે મહારાજ, શાક્યમુનિના કઠીણ શ્રાવકાચારમાં હું રહી શકું તેમ નથી. અને આ સમય ઘણો કઠીણ છે. ત્યારે ગુરૂ તેને તંત્રમાર્ગમાં જવાને કહે છે. અને તાંત્રિક દીક્ષા આપે છે. આ દીક્ષાનું કર્મ પણ હાલ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞોપવીત ધારણ પછી બ્રહ્મચર્યા લઈ કાશી જવાના નાટકથી વધારે વજનવાળું નથી.

હાલમાં આ સઘળા કારીગરનો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. સોની, સુતાર, હુવાર, સલાટ, ચુનારા ઇત્યાદિ કામ કરનારા નેપાળમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ જ છે. તેઓ ઘણા હુશિયાર કારીગર હોય છે.....તેથી સારો પૈસો મેળવે છે. છતાં ભિક્ષુઓ દાખલ દાન લેવા જાય છે.”

“નેપાળમાં સતીનો ચાલ તથા ગુનામો રાખવાનો ચાલ છે. ખેતીનું કામ અને ઘરનું કામ ઘણુંખરું ગુલામો કરે છે” એવી નોંધ પં. ભગવાનલાલે કરી છે (નોંધપોથી ૪૯)

“એ પ્રમાણે વિદ્યા, આચાર અને સ્થિતિ ઉતરતી છે. તથાપિ હજી નેપાળમાં બૌદ્ધધર્મનાં દેવળો ઘણાં છે. તેની મુખ્ય બે જાત છે. એક બહાળ જે સંસ્કૃત વિહારનું અપભ્રંશ છે અને બીજી બહી જે સંસ્કૃત બહિ:નું બ્રષ્ટ છે. વિહારોની ચોતરફ ભિક્ષુઓનાં ઘરો હોય છે અને વચ્ચે ચોક હોય છે. ઘણું કરી સામેની બાજુએ દેવળ હોય છે.”

ભગવાનલાલે નેપાળના વિહારોનો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે તેમ જ તેમાંથી મુખ્ય બેત્રણનું વિશેષ વર્ણન કરેલું છે, પણ તેઓ જેવટ કહે છે કે હાલના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ શહેરની અંદરના ત્રણ વિહારોને છોડી બાકીના વિહારોની ઘણી પડતી હાલત છે.

વિહારોનાં વર્ણન પછી ધર્મપુસ્તકોનું વર્ણન કરતાં કહે છે: “જેવી રીતે દેવળોની પડતી હાલત છે તે જ હાલત ધર્મપુસ્તકોની પણ છે.....

આખા નેપાળમાં કોઇ વિદ્યારની અંદર સર્વ પુસ્તકોનો એક ઠેકાણે ભંડાર નથી. વિદ્યારોની અંદર જે જુજ પુસ્તકો રાખેલા હોય છે તેને પણ વર્ષમાં એક બે વખત તહેવારોમાં બહાર કઢાડે છે. તે વિના કોઇને અડકવા પણ દેતા નથી. તેમ એ પ્રતિઓના જૂની તરાહના અક્ષરો લોકો વાંચી પણ જાણતા નથી. નેપાળના ઔદ્ધ લોકો સાથે મુને સારી પેઠે પરિચય થવાથી સત્કારથી વિદ્યારોમાં લઈ જઈ પુસ્તકો દેખાડતા હતા. અને તેઓ ન વાંચી શકે તેવાં પુસ્તકોની આખરે લખેલી મિતિ અને બીજી ખજર મારી પાસે વંચાવી ધણી આશ્ચર્ય થતા.”

આ રીતે જૂની શોધખોળ કરતાં નેપાળમાં પાંચેક મહિના ભગવાન-લાલ રહ્યા. તે દરમિયાન કયા મહિનામાં તે ચોક્કસ નથી પણ એકવાર સખત મંદવાડમાં સપડાઈ ગયા હતા.

તેઓ નેપાળના ‘તેરાઈ’તાપમાં પટકાઈ પડ્યાના ખજર મુંબઈ આવ્યા ત્યારે મુંબઈમાં ડૉ. બાઉદાજી પણ બીમાર હતા. એમને ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના જાન્યુઆરીમાં પક્ષાઘાતનો પહેલો હુમલો આવેલો અને વચ્ચેવચ્ચે થોડું ઠીક લાગ્યા છતાં એ મંદવાડમાંથી એ વિદ્વાન ઊઠ્યા જ નહિ. પણ મંદવાડની પથારીમાં પડેલા ડૉ. બાઉદાજીને જે તાવ ધણીવાર જીવંતે નીવડે છે એવો તાવ ભગવાનલાલને લાગ્યું પડ્યાના ખજરથી ભારે ચિંતા થઈ પડી. તેમણે મુંબઈ સરકારના એક વખતના સેક્રેટરી પણ પછી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના સંપાદક થયેલા મિ. વુડને ભગવાનલાલના મંદવાડની વાત કરી, નેપાળનો બ્રિટિશ રેસિડન્ટ મિ ગર્ડલસ્ટન જાતે પંડિતજીની તમિયતની તપાસ કરી આવે એવો તાર કરવા વિનંતિ કરી. મિ. વુડે એક પ્રસંગે કહેલું કે ડૉ. બાઉદાજીને ભગવાનલાલ ઉપર ફેટલી, લગભગ ત્રેમ કહેવાય એવી લાગણી હતી એ હું ત્યારે જોઈ શક્યો. પોતાનું કામ કરવા ગયેલ આ માણસને કાંઈ થાય તો! એની ફિકર ડૉ. બાઉદાજીને થતી હતી અને ભગવાનલાલને બચાવવા પોતે ગમે તે કરવા તૈયાર હતા. ૨૪ મિ. ગર્ડલસ્ટન જાતે જોઈ આવ્યા અને મિ. વુડને તાર કર્યો કે પંડિતજીનો તાવ

ભિતર્યો છે અને તેઓ થોડા વખતમાં હિંદમાં આવવા ઇચ્છે છે. વળી નેપાળની ખરાબ તૂવેરદાળને લીધે પંડિત માંદા પડી ગયા છે એવું જાણી ડૉ. ભાઉદાજીએ તૂવેર દાળની કીમત કરતાં બમણા પૈસા ખરચી પોસ્ટમાં થોડી તૂવેર દાળ મોકલી. ત્યાંની પોસ્ટ ઓફિસને દાળ જેવી વસ્તુ કેાઈ આ રીતે પોસ્ટમાં મોકલે એ સમજાયું નહિ. અંદર કાંઈક બીજું સંતાડયું હશે એમ ધારી પંડિતના નોકરને પાસર્લ આપતી વખતે નેપાળના પોસ્ટ-માસ્ટરે પોતાની સમક્ષ જ પાસર્લ ખોલવા કહ્યું. પણ ત્યાં તો તૂવેર દાળ જ નીકળી.

ડૉ. ભાઉદાજીને પોતાના ઉપર કેવી લાગણી હતી એના દાખલા તરીકે ૫. ભગવાનલાલે પોતે ઉપલી વાત શ્રી. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકને કરેલી.^{૨૫}

નેપાળમાંથી જથ્થાબંધ પુરાતત્ત્વીય સામગ્રી સાથે એ દેશ વિશે પુષ્કળ સામાન્ય માહિતી પણ ભગવાનલાલે મેળવી લીધી હતી. નેપાળ ઉપર જ પુસ્તક લખવાનો પણ એમનો વિચાર હશે એમ એક નોંધપોથી-માં નેપાળ વિશે લખવા લાયક વસ્તુની જે નોંધ કરી છે તે ઉપરથી લાગે છે;^{૨૬} જે કે તેઓ લખી શક્યા નહિ.

નેપાળથી ભગવાનલાલ ૧૮૭૩ ના નવેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે દસ વાગ્યે નીકળ્યા. ત્રણ ડોળી અને પાંચ ભારિયા કીધા હતા. પોણા વાગ્યે થાનકોટ પહોંચી ચંદાગિરિ ચડવા માંડ્યું. આ ચંદાગિરિનું એમણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:

“આ ડુંગર સુંદર ગ્નતગ્નતની ઘટ વનસ્પતિથી છવાઈ રહ્યો હતો. જગેજગે લાલપીળાં ફુલોના ગુચ્છ ફુલો રહ્યા હતા. નીચે તરફ મેદાનમાં જોઈએ છીએ તો મેદાનની વચ્ચે ફેલાયેલું કાટમાંડુ શહેર દેખાય છે... ઉત્તર તરફ લાંબી, સફેત, ખરફના પર્વતોના શિખરોવાળા પહાડની હાર દેખાતી હતી. આશરે સાડાત્રણ વાગે હું ડુંગરને મથાળે આવી પહોંચ્યો.

૨૫. ઝવેરીલાલનાં સ્મરણો પૃ. ૧૭

૨૬. શ્રી. ડૉ. ગુ. સ. પાસેની નોંધપોથી ૪૭ (શ્રી. ડૉ. ગુ. સ. નાં હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પૃ. ૩૨૬ માં આ નોંધપોથીને ૪૭ લખી છે પણ નોંધપોથી ઉપર ચોડેલી ચિઠ્ઠીમાં બીજીને ૪૭ કહી છે.)

આ રીતે મુસાફરી કરતાં દરેક સ્થળે સાથે રાખેલાં થર્મીમીટરમાં જોઈ ગરમીની નોંધ લેતાં કાટમાંડુથી ૨૬ ડેસ ચાલી બીજી ડીસેમ્બરે સીમરાળાસા પહોંચ્યા અને ત્યાં તરત જોલગાડી મળી જવાથી તેમાં સામાન રખાવી તરત મજુરોને રજા આપી. આ રીતે નેપાળની મુસાફરી પૂરી કરી.

સીમરાળાસાથી બળદગાડીમાં ચાલી તા. ૮મી ડીસેમ્બરે ગંડકી નદી પાસે લાલગંજ પહોંચ્યા અને તા. ૯મી એ પટણા પહોંચ્યા. ૧૦મી પટણામાં રહ્યા. ત્યાં એક અંબાળી મિત્રને મળવા ગયા હતા પણ એના સ્વર્ગવાસના ખચ સાંભળી ઘણા દીલગીર થયા. તા. ૧૧ મીને રોજ પોતાની સાથે ઘણા બોળે લેતો તે ગયાજી ન લઈ જવો પડે માટે બાણુ કૃષ્ણચન્દ્રજીને ઘેર પહોંચ્યાડ્યો. પછી તા. ૧૨ મીએ પટણામાંથી ઠેટલીક લખવાની વસ્તુ, દેશી કાગળ, કપડું, પેન્સીલ આદિ લીધાં પછી માડીનો અંદોળસ્ત કરી ચાલવાની તૈયારી કરી જૂનાગઢ, અમરેલી, મુંબઈ દાકતર સાહેબને, કરસનદાસ શેઠને તથા નેપાળમાં કાગળો લખ્યા.

પછી ૧૩મી ડીસેમ્બરે પટણાથી નીકળી ગયા. જવાના સીધા રસ્તામાં મગદુમપુરથી બેલે જતાં પૂર્વ તરફ રસ્તાની બાજુએ ચાર મૈલ પર આવેલ બરાબરની ગુફાઓમાં જઈ ત્યાંના અભિલેખોની તથા નાગાજીની ગુફાના અભિલેખની નકલ લેવામાં ચાર દિવસ ગાળ્યા. તા. ૧૭મીએ બારાબરની ગુફાનું વર્ણન લખ્યું તથા લેખોને છાપી લઈ બાર વાગે મુકામે પહોંચ્યા. પછી તા. ૧૮મી ડીસેમ્બરે ગયા પહોંચ્યા. તા. ૧૯મી થી ૨૨ સુધી બુદ્ધ મયામાં લેખોની નકલો લેવી, મંદિરનું વર્ણન લખવું વગેરે કામ કરી પછી તા. ૨૩ થી ૨૬ સુધી ગયામાં ત્રિજ્યુપદ વગેરેના લેખોની નકલો લીધી તથા તેનું વર્ણન લખ્યું. લેખ વાંચવા માટે એક મૂર્તિ ઉપરથી પુષ્કળ મળી ઉપેડવી પડી. તા. ૨૯મી ડીસેમ્બરે પાછા પટણા પહોંચ્યા. તા. ૩૦મીએ મુંબઈથી કાગળો અને મનીઓર્ડર આવી ગયાં. તા. ૩૧મીએ સામાન મુંબઈ રવાને કરીધો અને ૨જી જાનેવારી ૧૮૭૪ને રોજ ચાલી વૈજનાથ ઉતરી કલકત્તે ગયા.^{૨૬}

૨૭. જેમાંથી મુસાફરીનું ઉપલું વર્ણન ઉતાર્યું છે તે નોંધપોથીમાં અહીંથી આગળ નોંધ નથી.

૫. પં. ભગવાનલાલની સ્વતન્ત્ર સંશોધન પ્રવૃત્તિ

ઈ. સ. ૧૮૭૪ના આરંભમાં કલકત્તે ગયા હતા ત્યાંથી ક્યે રસ્તે તે ચોક્કસ નથી જણાતું પણ છઠ્ઠી એપ્રિલે મુંબઈ પહોંચ્યા હશે એમ લાગે છે.^૧ મુંબઈ આવ્યા ત્યાં ડૉ. ભાઉદાજીને અસાધ્ય પક્ષાઘાતમાં સપડાયેલા જોયા. બીજી તરફથી ચોક્કસ નથી કહેવાતું પણ એમનાં પત્ની ગંગા બહેન પણ અમરેલીમાં વધારે માંદાં હશે એમ લાગે છે, કારણ કે ૧૮૭૪ના એપ્રિલની ૨૮મી તારીખે શ્રી. ગિરિમશંકર શામળજી મહેતાને લખેલા^૨ કામળમાં ભગવાનલાલ લખે છે કે “ હું કામ એમ ને એમ ફેંકી ચાલી નીકળવાને ધારું છું તેથી દિલગીરી થાય છે. પણ એ કરવા સિવાય ઉપાયાન્તર નથી. જૂનેગઢ વૈશાખ વદ ૮ને રોજ પહોંચીશ ને ૧૧નો નીકળ્યો અમરેલી આવવાને ધારું છું પછી બને તે ખરું. ”

આટલી ઉતાવળથી અમરેલી જવાનું કારણ પત્નીના મંભીર મંદવાડ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. પંડિતજીના જીવન વિશે જે લખાણો જળવાઈ રહ્યાં છે તેમાં એનાં પત્નીના મરણની તારીખ નથી મળતી, પણ પાછલાં વર્ષોમાં રસોયો રાખેલો એ ચોક્કસ છે. મારી અટકળ તો ઇ. સ. ૧૮૭૪માં જ એમનાં પત્નીનું અવસાન થયું હશે એમ છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૪ના મેની ૨૬મીએ ડૉ. ભાઉદાજીનો કૈલાસવાસ થયો. ઉદાર શેઠ અને વતસલ ગુરુના અવસાનથી ભગવાનલાલ ઉપર બીજો આમ તૂટી પડ્યું. ચારે બાજુથી તેઓ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. એ વખતે ભગવાન-

૧. જુઓ ભગવાનલાલ મેમોરિયલ નંબર (નૂનાગઢ આ. ઓ. ગ્ર. ૨ ન. ૧)-માં છપાયેલા પત્રોમાં પત્ર ૧૯૦, જેમાં લાહોરથી ગુડબ રસ્તે આવેલો સામાન એપ્રિલની ૨૭મીએ મળ્યો એમ લખ્યું છે.

૨. એજન.

લાલની આર્થિક સ્થિતિ કાંઈ સારી નહોતી.^૩ ડૉ. ભાઉદાજીની નોકરીમાં જ તેઓ ૧૮૬૧માં મુંબઈ આવ્યા ત્યારથી હતા. અલગત જૂનાગઢ દરબારનો પગાર જે વર્ષોમાં લીધો તે વર્ષોમાં ડૉ. ભાઉદાજી પાસેથી પગાર નહિ લીધો હોય. પણ પગાર કેટલો હતો અને એમનું મુંબઈમાં કેટલું ખર્ચ હતું એ આપણે જાણતા નથી. વળી ડૉ. ભાઉદાજી લાંબો વખત માંદા રહ્યા એટલે તેની કમાણી બંધ થઈ ગઈ અને એનું પોતાનું ખર્ચ પહેલેથી મોટું હતું; પરિણામે એના ભાઈ ડૉ. નારાયણદાજીએ મંદવાડના સમયમાં વડીલ ભાઈના ઘરનો બહોળો ખર્ચ નિભાવ્યો હતો. શેઠની આવી સ્થિતિમાં ભગવાનલાલની સ્થિતિ નબળી હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને ડૉ. ભાઉદાજીના મરણ પછી તો ભગવાનલાલને ચાલુ રાખી શકે એવી એના કુટુંબની સ્થિતિ હતી જ નહિ, એટલે એમણે કોઈક વેપારોને ત્યાં કામ કરવાનું સ્વીકારી આર્થિક મુશ્કેલીનો રસ્તો કાઢ્યો.^૪ પણ આર્થિક મુશ્કેલી કરતાં ય પોતાના જીવનને નિષ્ફળ જતું કેમ ખયાવવું એ પ્રશ્ને આ વખતે ભગવાનલાલને વધારે મૂંઝવ્યા. ડૉ. ભાઉદાજીના પુરાવિદ્યા-સંશોધનના જે કાર્યમાં અત્યાર સુધી પોતે સદાયક હતા તે કાર્ય હવે પોતાને સ્વતંત્ર રીતે કરવું પડશે અને કરવું જ એટલો નિશ્ચય તો એમણે તરત કરી લીધો હશે; પણ એ નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવો શી રીતે? એ પ્રશ્ન અટપટો હતો. ડૉ. ભાઉદાજી હતા ત્યાંસુધી તો ભગવાનલાલ જ્યાં અભિવેષ હોય ત્યાં જઈને અથવા તામ્રપત્રાદિ મેળવીને અભિવેષોની નકલ લેવી, અક્ષરાન્તર કરવું, સંસ્કૃત ભાષાન્તર કરવું વગેરે પ્રાથમિક કાર્ય કરતા અને સદાયકોએ કરેલું કાર્ય તપાસી, ગોપાલ પાંડુરંગ પાધ્યે જેવા સંસ્કૃતના સારા પાંડિત સાથે લેખનો અર્થ વિચારી, એ વિષયમાં પહેલાં થયેલું બધું કાર્ય જોઈ તે તે વિષય ઉપર નિબંધ

૩. ડૉ. બુહલરે (ઈ. એ. ગ્ર. ૧૭ ઓક્ટોબરમાં) પોતાનાં સ્મરણોમાં આવી નોંધ કરી છે.

૪. ડૉ. ભાઉદાજી લાડ યાંચે ચરિત્ર પૃ. ૧૨૯

૫. બુહલરનાં સ્મરણો.

તૈયાર કરવાનું કામ ડૉ. ભાઉદાજી કરતા.^૬ આ પરિસ્થિતિમાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાની બુદ્ધિ ખીલવાનો સંભવ જ નહિ જેવો. પણ ડૉ. ભાઉદાજી ભારે ઉદારહૃદય હતા અને ભગવાનલાલ ભારે ઉત્સાહી તથા પોતાના કાર્યમાં પગલે પગલે આગળ વધવાની મહેચ્છાવાળા અને શક્તિ કેળવવી એ જ ધ્યેય ઉપર સતત પ્રયત્નપરાયણ હતા. પરિણામે ડૉ. ભાઉદાજી નીચે ઉમેદવારીનાં^૭ અથવા અભ્યાસ અને પ્રવાસનાં^૮ જે તેર વર્ષ એમણે કાઢ્યાં તેમાં પોતે કરના તે કાર્યમાં સંપૂર્ણતા મેળવવા ઉપરાંત ડૉ. ભાઉદાજીની કાર્યપદ્ધતિ જેઈને તથા એમના પુસ્તકાલયમાંથી પોતાના વિષયનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ ચાલુ રાખીને પુરાવિદ્યાનો ઇતિહાસ જાણી લીધો, પરદેશી મુસાફરોની નોંધોની કીમત સમજી ગયા. ટૂંકામાં ઐતિહાસિક સંશોધનની દૃષ્ટિ કેળવી લીધી. એમની મુસાફરીના રિપોર્ટોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ જેઈ શકાય છે. વળી ડૉ. ભાઉદાજીનાં કુટુંબે, ઉપર કહેલા પ્રવાસો દરમિયાન ભગવાનલાલે એકઠી કરેલી અભિલેખોની નકલો વગેરે સામગ્રી પોતે વ્યવસ્થિત કરીને પ્રકટ કરે એવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી ભગવાનલાલને રાખવા આખી દીધી હતી, એટલે સામગ્રી ઘણી તૈયાર હતી. વળી ભગવાનલાલે પોતાની અધી નોંધોની પહેલેથી અનુક્રમણિકાઓવાળી નોંધપોથીઓ રાખી હતી,^૯ પણ અત્યાર સુધી પડદા પાછળ રહીને કામ કરવાને લીધે ભગવાનલાલ યુરોપીય તદ્વિદોના વિશેષ સંસર્ગમાં આવી શક્યા નહોતા. ડૉ. બર્નેસ જેવા એક બે પુરાવિદોને પરિચિત હતા. અને ડૉ. બર્નેસે ભગવાનલાલ જેવો જૂના અભિલેખોના કાર્યનો નિષ્ણાત

૬. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૪-૩૫

૭. આ શબ્દ મૂળ (Apprenticeship) ડૉ. બુહલરનો છે.

૮. અહીં બુહલરે જર્મન શબ્દ વાપરી જે અર્થ સૂચિત કર્યો છે તે ગુજરાતીમાં પૂરો ક્યાંથી ભિન્ન ?

૯. બુહલરે ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં ભગવાનલાલની પુસ્તકશાળામાં આવી ઘણી નોટબુકો જોયેલી એમ એ પોતે કહે છે; (ઈ. એ. ગ્ર. ૧૭ પૃ. ૨૬૪) જો કે જે પાંચ દા. ગુ. સ. પાસે છે તેમાંની બેમાં જ અનુક્રમણિકા છે.

સહાયક પોતાને મળે એમ ઈ. સ. ૧૮૭૪ પહેલાં જ ઇચ્છુ હતા, પણ કોઈક કારણથી સરકારમાં એ દરખાસ્ત માન્ય ન થઈ. ૧૦ મને તો એમ પણ લાગે છે કે જો ભગવાનલાલ ડૉ. બર્નેસ નીચે રહ્યા હોત તો એની સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞાને ખીલવાનો અવકાશ જ ન મળત. પણ ખીજી બાજુએ અંગ્રેજીમાં પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ દર્શાવવાની શક્તિ ભગવાનલાલમાં નહોતી, એ મોટી નડતર હતી. અને આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચ્યવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પોતે બહાર ફેવી રીતે આવવું એ પ્રશ્ને ભગવાનલાલને દોઢેક વર્ષ સુધી ખૂબ મૂંઝવ્યા. એ સમયમાં પુરાવિદ્યાના વિષયમાં ગુજરાતીમાં કંઈ લખી શકાય એવી કલ્પનાનો તો હજી ઉદય જ થયો ન હતો. ૧૧

ખીજી તરફથી ડૉ. ભાઉદાજી પાસે ભગવાનલાલ આગળ ત્યારે પ્રાચ્યવિદ્યાના ક્ષેત્રની જે સ્થિતિ હતી તે ડૉ. ભાઉદાજીના મરણ વખતે ઘણી ફરી ગઈ હતી. એ ક્ષેત્રમાં નવી જગૃતિ આવી હતી. ભગવાનલાલે નવી જ એકઠી કરેલી સામગ્રીમાંની પણ કેટલીક ખીજીને હાથે બહાર પડવા લાગી હતી અને અનેક નવા પ્રાચ્યવિદ્યાબહાર આગળ હતા, ૧૨ એટલે અસાધારણ કાર્ય વગર ભગવાનલાલ જેવા માટે બહાર આવવું મુશ્કેલ હતું. ભગવાનલાલ જેવા માની સ્વભાવના વિદ્વાન માટે પરિસ્થિતિ ઘણી અકળાવનારી હતી, પણ રસ્તો શોધ્યા વગર છૂટકો ન હતો.

૧૦. જી. એ. ડૉ. બર્નેસનો આ. સ. વે. ઈ. પ્રથમ રિપોર્ટનો આમુખ અને ડૉ. બુહલરનો સ્પષ્ટરણો.

૧૧. પાંત્રીસ જ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં પં. ભગવાનલાલના જ શિષ્ય સ્વ. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવો વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ ગુજરાતીમાં લખવાનું સાહસ કર્યું એને કાળમહિમા જ માનવો પડશે.

૧૨. ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૮૮૦ના દશકામાં પુરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓમાં નીચેનાં નામો આગળ તરી આવે છે: ડૉ. જી. બર્નેસ, જી. એફ. ફ્લીટ, યે. જી. દ. કુન્ડા, ડૉ. સી. મર્કેસેટ્ટી, ઈ. રહેતસેક, ડૉ. બુહલર, રા. ગો. ભાંડારકર, કા. ચં. તેલંગ, પી. પીટર્સન અને સર્જન મેજર કોટ્ટિંગ્ટન; રા. સા. વિ. ના. મંડલિક અને ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક પુરાવિદ્યાની પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ કરતા, પણ મુંબઈની શે. એ. સો. ના ઉત્સાહી સભ્ય હતા.

બુદ્ધર કહે છે કે “ ઈ. સ. ૧૮૭૫માં સરકારી કામ અર્થે થોડા વખત માટે હું મુંબઈમાં હતો ત્યારે એક દિવસ પં. ભગવાનલાલ મારી પાસે આવ્યા અને બીજી વાતો સાથે તેમણે મને કહ્યું કે ગુફાઅંકોની કીમત અને તેના મૂળ વિશે પોતે શોધ કરી છે. પણ મારે તરત કાશ્મીર જવું પડ્યું, એટલે એ વાત ત્યાં જ રહી; પણ હું કાશ્મીરથી ૧૮૭૬માં પાછો આવ્યો પછી ફરી તેઓ મને મળ્યા અને પોતાની તર્કપ્રણાલી સમજાવી તથા અંકચિત્રવાળું પત્રક બતાવ્યું; ત્યારે મને એમની આ નવીન અમત્યની શોધ માટે એટલું બહુ માન થયું કે મેં મારી મેળે જ પં. ની નોંધો ઉપરથી વ્યવસ્થિત લેખ તૈયાર કરી આપવાનું તથા એ તરત પ્રકટ થાય એવી તજવીજ કરવાનું માથે લીધું. ” ૧૩

પછી બુદ્ધરે અને ભગવાનલાલે સાથે બેસીને બીજી આડવાતો પણ કરતાં કરતાં એ લેખ તૈયાર કર્યો અને ઇ. એ. માં છાપવા આપ્યો. આ સમય દરમિયાન ભગવાનલાલને મું. રો. એ. સો. ના એ વખતના મંત્રી સર્જન કોર્ડિંગ્ટન સાથે ઓળખાણ થઈ હતી. આ ઓળખાણ કાણે કરાવી એ કાઈએ નોંધ્યું નથી, પણ ડો. કોર્ડિંગ્ટને પોતે જ મદદ કરીને તૈયાર કરેલા ભગવાનલાલના ટૂંકા ટૂંકા લેખો રો. એ. સો. આગળ વાંચવા અને તેના જર્નલમાં પ્રકટ કરવા માંડ્યા. આ રીતે પ્રકટ થયેલો પહેલો લેખ “ ગુજરાત અને માળવાના ગદૈયા સિદ્ધાઓ ” ઉપર ઈ. સ. ૧૮૭૭ના ઓક્ટોબરની ૧૪મીએ સિદ્ધાઓ બતાવીને ભગવાનલાલની વતી ડો. કોર્ડિંગ્ટને વાંચ્યો હતો. ૧૪

ડો. બાઉદાજીના કૈલાસવાસ પછી લગભગ અઢી વર્ષે, આ રીતે ભગવાનલાલ પહેલો લેખ બહાર પાડી શક્યા; પણ પછી તેો ગાડું ચાલ્યું.

૧૩. જુઓ બુદ્ધરનાં સ્મરણો.

૧૪. જુઓ જ. બો. ઍ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૭૨૫ તથા સોસાયટીનાં કામકાજનો અહેવાલ પૃ. ૨૨ ઉપર. એ જ સભામાં ધારવાડમાંથી મળેલી ત્રાંબા અને પિત્તળની વસ્તુઓ ઉપરના નૂતની કાનડી લિપિમાં લખાયેલા ઉમા કે આઠમા શતકનાં લખાણો ઉપર ભગવાનલાલની નોંધ વંચાઈ હતી.

એ જ વર્ષના નવેમ્બરની ૧૩મીએ અંબરનાથના પહેલાં છપાયેલા એ અભિલેખોનાં પ્રતિકૃતિ, અક્ષરાન્તર અને ભાષાન્તર સુધારીને રો. એ. સભા આગળ રજૂ કર્યા. ૧૫ પછી ઇ. સ. ૧૮૭૭ના વર્ષમાં ભગવાનલાલના ચાર અગત્યના લેખો રો. એ. સો. આગળ વંચાયા. ૧૬

આ રીતે આગલાં વર્ષોમાં જે વિશાળ પુરાતત્ત્વીય સામગ્રી એકઠી કરી હતી તેનું ચાળણું કરી જે તરત બહાર મૂકી શકાય એવી હતી તે ભગવાનલાલે બહાર મૂકવા માંડી મૂળ ઉત્કૃષ્ટ અભિલેખની પ્રતિકૃતિ, અક્ષરાન્તર, અભિલેખ પ્રાકૃતમાં હોય તો પહેલાં સંસ્કૃતમાં અને પછી અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર અને સંસ્કૃતમાં હોય તો સીધું અંગ્રેજી ભાષાન્તર અને આ બધાં સાથે એ અભિલેખ ઉપરથી રૂઝિત થતા ઐતિહાસિક નિર્ણયોની નોંધ એટલું ઘણું બરા લેખોમાં હોય છે. પણ ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન, ડૉ. જુલ્લર, પ્રો. રેન્સન વગેરેની ભગવાનલાલનાં લખાણો સાથેની નોંધો જોતાં એમ લાગે છે કે ઉત્કૃષ્ટ અભિલેખોનાં સંસ્કૃત ભાષાન્તર સુધીનું કામ કર્યા પછી ભગવાનલાલ એનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરતા તથા તે ઉપર ગુજરાતીમાં જ નોંધ લખતા અને પછી એ ગુજરાતી ઉપરથી અંગ્રેજી કોઈ મિત્ર કરી આપતા, કોઈવાર ખીજાએ કરેલા અંગ્રેજીને જુલ્લર, કોર્ડિંગ્ટન જેવા સુધારી આપતા. વળી ચોક્કસાદનો સ્વભાવ ભગવાનલાલમાં એવો કે ફ્રેંચ જેવી ખીજા ભાષામાં પ્રસ્તુત વિષયમાં કોઈ લખાણ હોવાની ખબર પડે તો એ જોયા વગર પણ એને સંતોષ ન થાય. દા. ત. સોપારાના લેખમાં ડૉ. દ. કુન્હા અને કેમ્પબેલ પાસેથી, બનોઈ આપેલી એક બૌદ્ધ કથાનો પોતે બરાબર સમજીને ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૭ વળી પાછલા કાળમાં અંગ્રેજી કરવા માટે એક માણસને

૧૫. જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૩૨૯ તથા એમાં જ. સો. ના કામકાજનું વર્ણન પૃ. ૩૨૯.

૧૬. એજન પૃ. ૪૦૪ અને ૪૦૯ અને જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૧ અને પૃ. ૩૦૩ તથા સભાના કામકાજનો અહેવાલ પૃ. ૧ અને ૪.

૧૭. જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૫ પૃ. ૨૭૫ ટિ. ૪

પોતાની પાસે રાખતા. પોતાના વિચારો બરાબર અંગ્રેજીમાં લિખ્યા છે કે નહિ એ જોઈ શકે એટલું અંગ્રેજી પોતે જાણતા અને એ માટે આગ્રહી હતા. મુંબઈમાં પોતાને અનુકૂળ એવો એક જ ભાષાન્તરકર્તા છે એમ એમણે ડૉ. કોટ્ટિંગ્ટનને વારંવાર કહેલું.^{૧૮}

ઈ. સ. ૧૮૭૭ના એપ્રિલમાં મુંબઈની રો. એ. સો. ના પ્રમુખ ઓનરેબલ જે. ગિલ્સના પ્રમુખપણા નીચે બરાયેલી સભામાં પ્રમુખની, તથા ડૉ. બુલ્લર અને ડૉ. કોટ્ટિંગ્ટન (મંત્રી)ની દરખાસ્તથી પં. ભગવાનલાલને સભાના ઓનરરી સભ્ય ચૂંટવામાં આવ્યા.^{૧૯} આ દરખાસ્તને ટેકો આપતાં એ વિદ્વાને ભગવાનલાલના કાર્યનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું અને એનાં સંશોધનોમાંથી એકનો દાખલો આપતાં કહ્યું કે “જૂના અંકો વિશે, ઇ. એ. (અ. ૬) માં તથા આ સોસાયટીના જર્નલમાં છપાયેલા લેખોમાં એમની જે શોધનું વર્ણન છે તે શોધ ઘણી જ અસાધારણ છે. એ શોધે ભારતમાં અને યુરોપમાં ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને કેવળ આ એક જ શોધ એમને ભારતીય પુરાવિદ્યાની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન પામવાને પાત્ર બનાવે છે.” મંત્રી ડૉ. કોટ્ટિંગ્ટને ભગવાનલાલની વતી સભાને ઉપકાર માન્યો.

આ માનથી ડૉ. બુલ્લર કહે છે તેમ ભગવાનલાલને સાચો લાભ તો રો. એ. સોનાં પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવાની તક મળી એ થયો.

ઈ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ થી તે મરણપર્યંત ભગવાનલાલે ભારતીય પુરાવિદ્યાનું સાહિત્ય એકવામાં પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી, વળી પહેલાં જે એકઠું કરી રાખેલું તે જ હવે બહાર મૂક્યું એમ પણ નથી. ઈ. સ. ૧૮૭૫-૭૬ પછી પણ જૂના અભિલેખોની નકલો ઉતારવા માટે મુસાફરીઓ

૧૮. જ. બો. ઓ. રો. એ. સો. અ. ૧૭ માં ઝવેરીલાલનાં સ્મરણો પછી છાપેલો ડૉ. કોટ્ટિંગ્ટનનો પત્ર.

૧૯. એજન્ટ અ ૧૩ સભાનો અહેવાલ પૃ. ૩

કચીના દાખલા છે. ૨૦ છતાં વધારે કામ પહેલાં કરેલા સંગ્રહને પ્રકટ કરવા યોગ્ય રૂપમાં મૂકી ક્રમશઃ પ્રકટ કરવાનું કર્યું, એ ચોક્કસ છે. ભગવાનલાલનાં પ્રકટ થયેલાં નાનાં મોટાં લખાણોની સંખ્યા લગભગ છત્રીસ છે. આ લખાણોનું ટૂંકામાં કાલાનુક્રમમાં અવલોકન કરી જવું એ સહેલો રસ્તો છે ખરો, પણ ભગવાનલાલની વિવિધ શક્તિઓને સમજવા માટે પુરાવિદ્યા-સંશોધનની અમુક વિશિષ્ટ શક્તિનો જેમાં વિશેષ ઉપયોગ થયો હોય એવાં નમૂનારૂપ બેચાર લખાણો વિશે જરા લાંબી નોંધ કરવી એ એમનું છેલ્લાં તેર વર્ષનું ચરિત્ર સમજવા માટે વધારે ઉપયોગી થશે એમ મને લાગે છે. અને ઉપલબ્ધ લખાણોની આખી યાદી તો સમયનિર્દેશ સાથે આરંભમાં આપી છે.

પુરાવિદ્યાના ત્રણ મોટા પેટા ભેદ છે: (૧) ઉત્કીર્ણ લેખવિદ્યા (Epigraphy), (૨) નિષ્કવિદ્યા (numismatics) અને (૩) ખોદ-કામથી શોધખોળ (Archaeology). ભગવાનલાલે સૌથી વધારે કાર્ય પહેલાં પ્રકારના ઉત્કીર્ણ લેખવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કર્યું છે. પણ નિષ્કવિદ્યામાં ય ઘણું કામ કર્યું છે, તથા ત્રીજા પ્રકારનું કાર્ય કરવાની પણ એમનામાં સારી શક્તિ હતી, પણ મદત્તવનું એક જ કાર્ય કરી શક્યા. વળી ભગવાનલાલ એકલા પુરાવિદ નહોતા, પરંતુ ઇતિહાસકાર પણ હતા.

હવે ઉપર કહેલાં ક્ષેત્રોમાંના પ્રત્યેકમાં ભગવાનલાલના અર્પણનું મૂલ્ય ટૂંકામાં જોઈએ. ઉત્કીર્ણ લેખવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં એમણે જે કામ કર્યું છે તે જગ્યામાં ઘણું છે. જે કે ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી આરંભ કરીને એમણે જેટલા જૂના અભિલેખોની નકલો લીધી હતી તે બધાને એ પોતે બહાર પાડી શક્યા નથી. કેટલાકની એક કરતાં વધારે વાર નકલ લીધા પછી છેલ્લી નકલ

૨૦. ઇ. ૧૮૭૬માં કાલાંના લેખોની નવી પ્રતિકૃતિ લીધી હોવાનું ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ ધ કેવટેમ્પલ્સ આફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃ. ૨૮માં નોંધાયેલું છે, પણ એ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૧ વચ્ચે નાસીક પણ ગયેલા, જ્યારે જયદ્રથ ઇ. સાથે હતા અને પશ્ચિમની બીજી ગુફાઓના અભિલેખો લેવા પણ ગયા હોય એવું ઉપર કહેલા અન્ય ઉપરથી અનુમાન થાય છે.

છપાવી હશે તો કેટલાક બીજેથી પ્રકાશિત થઈ જવાને લીધે નકામા થઈ ગયા હશે, તો કેટલાક પોતે જ છાપવામાં મદદ તરીકે બીજા કાર્યકર્તાને આપ્યા હશે, છતાં કુલ છત્રીસમાંથી લગભગ પચીસ ઉત્કૃષ્ટ લેખોને લગતા છે અને એમાં અનેક તાત્ત્વપત્રો અને શિલાલેખોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પશ્ચિમ હિન્દના ગુફાલેખોના તો ભગવાનલાલ ખાસ નિષ્ણાત ગણાતા. અને જેમ્સ બર્નેસ સાથે એમણે “પશ્ચિમ હિન્દનાં ગુફામંદિરોના ઉત્કૃષ્ટ લેખો” નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હતો જે આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાના બુદ્ધ મણુકા તરીકે ઈ. સ. ૧૮૮૧માં છપાયો છે. એય નામથી છપાયેલા આગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં પણ “પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને મેં ઉત્કૃષ્ટ લેખો તૈયાર કર્યા છે” એમ બર્નેસે કહેલું છે. એ જ રીતે આ સ.વે. ઈ.ના ગ્રંથમાં છપાયેલા બધા અભિલેખોની પ્રતિકૃતિ ભગવાનલાલે તૈયાર કરી છે એવું બર્નેસે એના આમુખમાં કહ્યું છે, અને તેમાં પાંદુ-ગુફાની પ્રતિકૃતિ જેવી કેટલીક ઉત્તમ પ્રકારની છે, એમ એ કહે છે.

પણ આ પ્રતિકૃતિ લેવી વગેરે કામ તો એક રીતે યાંત્રિક છે. મહત્ત્વની વાત તો જૂના અક્ષરોને ઉકેલવાની (Paleography) છે. ભગવાનલાલ જૂના અક્ષરોને સરસ રીતે ઉકેલી શકતા એ તો સાધારણ વાત થઈ, પણ એમણે એ વિષયમાં નવી શોધો કરી છે. દા. ત. સંખ્યાવાચક પ્રાચીન ચિહ્નોની કીમત એમણે જ નક્કી કરી આપી. હાલમાં જેમ ૧ એકલો હોય તો એની કીમત એકમમાં ગણાય છે, એની પછી બીજો આંકડો મૂકીએ તો ૧૧ દશક થાય, ત્રીજો મૂકીએ તો શતક થાય; એ રીતે સ્થાન ઉપર સંખ્યા વાચક ચિહ્નની કીમત નક્કી થાય છે; પણ ગુફા-ઓમાંના જૂના ઉત્કૃષ્ટ અભિલેખોમાં સંખ્યાવાચક જે ખાસ ચિહ્નો છે તેની કીમત એ ગમે તે સ્થાને હોય તોપણ એક સરખી રહે છે; એટલે પ્રિન્સેપ વગેરે પહેલા પુરાવિદોને એ ચિહ્નો સમજવાં નહોતાં. પછી થોમસને થોડો સૂઝકો પડ્યો અને પછી ડો. બાઉદાજીએ ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો; પરંતુ આ વિષયનો બધા સંદેહો દૂર કરનાર છેવટનો નિર્ણય તો ભગવાનલાલે કરી આપ્યો. અને તેણે પોતાના લેખના આરંભમાં જ

પોતાની પહેલાંના આ વિષયના સંશોધકો તરીકે થોમસ, ભાઉદાજ અને જનરલ કનિંગહામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકર આ સંખ્યા-ચિહ્ન વિષયક ડૉ. ભાઉદાજની શોધને ખાસ ઉલ્લેખયોગ્ય ગણે છે;^{૨૧} પણ બુદ્ધલર ૨૫૭૮ કહે^{૨૨} છે કે “ગુફાસંખ્યાંક (cave numerals) ઉપરના પોતાના લેખમાં ભાઉદાજએ પં. ભગવાનલાલનું નામ ફેવું જોડતું હતું એમ સત્યની ખાતર, કહ્યા વગર મારાથી નહિ રહેવાય. ડૉ. ભાઉદાજ જે નિર્ણયો ઉપર પહોંચી શક્યા તેમાં પં. ભગવાનલાલનાં ઉદ્દોગ અને કલ્પનાનો ઘણો ફાળો હતો એવું માનવા માટે મારી પાસે મજબૂત કારણો છે.”^{૨૩} મતલબ કે આ સંખ્યાચિહ્નોની શોધનો આખતમાં જે મળુવા જેવું કાંઈ પહેલાં થયું હતું તેમાં પણ ભગવાનલાલનો ફાળો હતો. અને એનાં પોતાનાં એ વિષયનાં લખાણો માટે તો બુદ્ધલરની પ્રશંસા પહેલાં ઉતારી છે. એ ઉપરાંત ઇ. એ. [અં. ૬]માં ‘પ્રાચીન નાગરી અંકો’ ઉપરના ભગવાનલાલના લેખને અન્તે પં.ની ગુજરાતી નોંધો ઉપરથી એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરવાનું પોતે સ્વીકાર્યું તેનું કારણ બુદ્ધલરે જે કહ્યું છે તે પણ નોંધવા જેવું છે. એ કહે છે કે “એમની દલીલોનો વિચાર કર્યા પછી મને એના વિચારોની સામાન્ય યથાર્થતા માટે ખાતરી થઈ અને મારા સહકારી સંસ્કૃતજ્ઞો માટે આ અગત્યનો શોધ ત્વરિત છપાય અને પંડિતને, જેને તેઓ યોગ્ય છે તે યશ મળે એ જરૂરનું લાગ્યું.”^{૨૪} વળી

૨૧. જુઓ ડૉ. ભાઉદાજના મરણ પછી ૧૯૭૪ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે ટાઉનહોલમાં ભરાયેલી સમારક માટેની સભામાં ડૉ. ભાંડારકરનું ભાષણ (ભાઉદાજ યાંચે ચરિત્ર પૃ. ૩૪) તથા જ. બો. ઓ. રો. એ. સો. અ. ૧૧ અહેવાલ પૃ. ૧૦, ૧૧.

૨૨. બુદ્ધલરનાં સ્મરણો ઈ. એ. અ. ૧૭ માં.

૨૩. ડૉ. ભાઉદાજનું ચરિત્ર લખનારે (એજન પૃ. ૪૨) બુદ્ધલરનાં આ ક્થનમાં ડૉ. ભાઉદાજ ઉપર આક્ષેપ છે એવું માની સંદેહ દર્શાવ્યો છે પણ એણે આપેલાં સંદેહનાં કારણો તદ્દન નિર્બળ છે.

૨૪. ઇ. એ. અ. ૬ માં નાગરી અક્ષરો વિશે પં. ભગવાનલાલના લેખ ઉપર બુદ્ધલરની નોંધ.

એ જ વિદ્વાન કહે છે કે “ પં. ની આ શોધ છપાયા પછી ગુહાંકિ વાંચવામાં જે મતભેદો હતા તે નીકળી ગયા. આ ગુહાંકિ અક્ષરો છે, એ હવે ચોક્કસ થયું છે, પછી એનું મૂળ ગમે તે હોય.” બિન્ન બિન્ન અંક-દર્શક ચિહ્નો જેવાથી ભગવાનલાલને એની સંખ્યાની કીમતની અટકળ શી રીતે થઈ હશે, એનું બારે આશ્રય થાય છે.

પ્રાચીન લિપિવિદ્યાને ભગવાનલાલનું ખીજું અર્પણ અમુક પ્રાચીન અક્ષરોને તેણે પહેલીવાર સાચી રીતે ઉકેલ્યા એ છે. રુદ્રદામનના તથા પુલ્હમાયોના શિલાલેખમાં ‘લ’ને એમણે પહેલીવાર ઉકેલ્યો. વળી શાહ-બઝગઢીના અશોકના અભિલેખના પાઠમાં ‘મ’ પહેલો ઉકેલ્યો.^{૨૬}

સિક્કાશાસ્ત્ર-સિક્કાઓનો સંગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૬૧ પહેલાંથી ભગવાન-લાલે કરવા માંડ્યો હતો. એમાં એની નજર પણ ઘણી સરસ પડી ગઈ હતી. એમના પ્રકટ થયેલા લેખોમાં કેવળ સિક્કાઓ ઉપર તો બે જ છે, પણ ઐતિહાસિક સંશોધનના લેખોમાં સિક્કાઓનો એમણે ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે. નિષ્કવિદ્યાના પ્રસંગમાં ભગવાનલાલના નીચેના પત્રો જેવા જેવા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ ઓક્ટોબરની ૧૧મીના એક પત્રમાં તેઓ લખે છે કે “ વજલભાઈએ ત્રણ સિક્કાઓ મારી પાસે મોકલ્યા છે. એમાંનો એક ક્ષત્રપનો છે અને તે ઘણો સારો છે અને તે ચટ્ટનનો છે અને ખીજા બેમાં કંઈ માલ નથી. જેને ગ્રીકને નામે લખ્યા છે તે ગ્રીક નથી પણ બગડેલા જૂના અરેબીક છે. એ સીકો બ્રાહ્મણાદનો છે. અને તેના સારા નમુના ઘણા મળે છે. ખીજો એક મુરતીવાળો છે એ પાછલા વખતનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કોઈ રાજ્યનો છે. . . . વજલભાઈના સિક્કા

૨૫. ખુલ્લરનાં સ્મરણો, ઇ. એ. ગ્ર. ૧૭

૨૬. એજન તથા ઇ. એ. ગ્ર. ૧૦ અશોકના અભિલેખો ઉપર ભગવાનલાલનો લેખ, જેમાં પૃ. ૧૦૬ ઉપર દીપમાં એમ. સેનાઈ અને ભગવાનલાલે સ્વતંત્ર રીતે અશોકના લેખમાંના જોડાક્ષર વિશે શોધ કરી છે એમ ઇ. એ. ના સંપાદકે નોંધ્યું છે.

થોડા રોજમાં પાછા તેઓની દુકાને મોકલીશ. એમાંના ચટનના સિક્કાનું વર્ણન મેં મારા ચટનના સીકા સાથે જોડેલું છે અને રા. રા. વજેશંકર ગૌરીશંકરનો સીકો કરી લખેલું છે.”^{૨૭}

ઉપલા પત્ર પછી નવ દિવસે વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ઉપર ભગવાનલાલે પત્ર લખ્યો હશે તેના જવાબમાં ભાવનગરથી વિજયશંકર ગૌરીશંકરે ભગવાનલાલને લખેલો પત્ર^{૨૮} વાંચવા જેવો હોવાથી નીચે ઇતાર્યો છે:—

“ મુ. ભાવનગર, તા. ૧૦-૧૧-૮૨

સર્વસદુપમાવિરાજીત પંડિતજી ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, મુ. મુંબઈ.

વિશેષ લખવાનું કે આચાર્ય વલ્લભજી તરફથી પત્ર આવ્યો છે તે સાથે આપનો તેમની ઉપરનો તા. ૨૦ અક્ટોબર ૧૮૮૨ નો પત્ર અમને વાંચવા મોકલ્યો છે તે વાંચી ઘણો જ સંતોષ થયો છે.

ક્ષત્રપોનાં શીકાઓ બાબતનું પત્રક પુરું થયેથી જેવા ઉમેદ છે. હાલમાં ફેટલાએક શીકાઓ અમારી પાસે આવ્યા છે. તે કેના વખતના અને કેના નામના છે તે જોઈને નિશ્ચય કરવા સારૂ આપને આજરોજ બેંગી કરીને મોકલ્યા છે. તે પહોંચશે એટલે તે તપાસી જોશો. અને હકીકત અમને લખી જણાવશો. ઉપર પ્રમાણે વારંવાર આપને તસ્તી આપીએ છીએ અને આપ તસ્તી લઈને અમને સંતુષ્ટ કરો છો. એ અમારા સ્મરણમાં છે. જે આપ સરખા સરલ વિદ્વાનો હોય છે. તેમને જિજ્ઞાસુ માણસો આવી રીતે હમેશાં તસ્તી આપે જ એ નિઃસંદેહ છે માટે તસ્તીને વાસ્તે આપ માફ કરશો.

આપને કુલ શીકા ૨૪ ચોવીશ ત્રાંબાના મોકલ્યા છે. તે સર્વ પૃથક્

૨૭. ભગવાનલાલ મેમોરિયલ અંક પત્ર ૪

૨૮. આ ભૂનો પત્ર કેટલાંક વર્ષોથી મારી પાસે છે. ઘણું કરીને સ્વ. તનસુખરામ મંડ્રિપાડી પાસેથી મને મળેલો. એ વ્યાંય છપાયા નથી તેથી ઉપર આપો ઇતાર્યો છે.

પૃથક્ તપાસી જે જે જુદા જુદા માલૂમ પડે તે તે જુદાં જુદાં પડીકામાં ખાંધીને દરેક પડીકાં ઉપર નામ લખીને પછી અમને મોકલાવશો. આહીના અમારા સંગ્રહમાં આવા શીકાઓ પ્રથમ જ આવ્યા છે. અને તે વખતે ઉપયોગી થાય તેવા હશે એવું જાણીને ઉપરના શીકાઓ જે એક જ જાતિના વિશેષ સંખ્યામાં છે તેમાંથી પાંચ શીકાઓ આપને પ્રેઝન્ટ [અક્ષીસ] આપીએ છીએ. તે મહેરબાનીથી કબૂલ રાખશો.

હાલમાં ગિરિજાશંકરને ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે તરફ મોકલેલ ત્યાંથી હેમચન્દ્રકૃત કુમારપાલચરિત્ર અને મેપથી સિંહ સુધી રાશિના શીકાઓ લઇને આવેલ છે. એ બાબતના સમાચાર ગિરિજાશંકરે આપને લખ્યા હશે. પરંતુ તે આપને લખી જણાવીએ છીએ.^{૨૯} આવેલ કુમાર-પાલ ચરિત્ર સટીક છે અને તે લખાવવા શરૂ કર્યું છે.

અમારા તરફથી ચાલતા શોધમાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેના ખર્ચ આપીએ છીએ અને આપશું. તે જ રીતે આપના તરફથી જાણુવા યોગ્ય ખર્ચ વાંચવા ઉમેદ રાખીએ છીએ.”

ક્ષત્રપ ચણ્ડનના સિક્કા વિશે જ બીજા એક પત્રમાં લખે છે કે “બીજો ક્ષત્રપનો છે એ સારો છે એ ચણ્ડનનો છે. એવા મારી પાસે છે. ૧ ન્યુટન સાહેબની પાસે છે. અને ૧ મેં કનીંગહામ સાહેબને આપેલો છે. એટલા જ આજસુધીમાં મળેલા છે. મારા બે અને ન્યુટન સાહેબનો ૧ સારા છે. મારામાંનો ૧ છે તેવો સારો હજી કાંઈ નથી. કનીંગહામ સાહેબવાળો છે તેવો જ આ વિજયશંકરભાઈવાળો છે. એની ઓછામાં ઓછી કિંમત ૩૦ રૂપિયા થાય. વિજયશંકરભાઈને તે સીકકાનું વર્ણન લખાવવાની મરજી હોય તો હાલ હું મારા ક્ષત્રપના સીકકા

૨૯. ગિરિજાશંકર શામળજીએ ઉપરની હકીકતનો જુદો પત્ર લખ્યો હશે, તેનો જવાબ ભગવાનલાલે ૨૬મી ઓક્ટોબરે લખ્યો છે. (જુઓ ભગવાનલાલ નંબર પત્ર ૫) જેમાં કુમારપાલચરિત્રની તથા રાશિના સિક્કાઓની વાત છે.

બાબત લખું છૌં.^{૩૦} તેમાં મારા સીક્કા સાથે એનું વર્ણન અને ચિત્ર આપીશ.”^{૩૧}

બીજા એક પત્રમાં લખે છે કે “આપનો કાગળ મળ્યો. ત્રાંબાનો સીક્કો છે. તે એપોસ્ટોડોટસનો છે. એમાં ઉપરની બાજુએ ગ્રીક લેખ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

અઝિલિડસ શેટર એપોસ્ટોડોટસ. એની બીજી બાજુ બાક્ટ્રીપાલિ અક્ષરો છે તે જમણી તરફથી ડાબી તરફ ફારશી પેઠે વંચાય છે અને હિંદુ-સ્તાનની ભાષા છે.

મારા રઘુનાથજીભાઈએ પણ એક શીકો જીનાગઢથી મોકલ્યો છે. એના અક્ષરો પણ એ જ પરમાણે છે અને એવા જ છે. પણ શીકો સરસ છે. ચોરસ છે. ગોળ નમુનાનો કાઠીઆવાડમાંથી મને નથી મળ્યો. માટે એ મોકલ્યો તો આભારી થઈશ. એવો જ એક શીકો મને મથુરામાંથી મળ્યો છે. જીનાગઢમાં તમને ક્યાંથી મળ્યો તે લખશો ?”^{૩૨}

બીજા એક પત્રમાં લખે છે કે “નરપાનના સારા સીક્કાને બદલે એક સોનાનો શીકો જેની કિંમત આશરે પચાસ રૂપૈયા થાય છે તે આપે એવો પત્ર જનરલ કર્નીંગદામ સાહેબે મને લખ્યો હતો અને સાઠ રૂપૈયા આપવાને બીજી વખતે લખ્યું હતું^{૩૩} પણ મેં તેઓને આપ્યો નથી. હાલ તેઓ માંદા છે અને વિલાત છે.”^{૩૩}

૩૦. ‘ક્ષત્રપના સિક્કા બાબત લખું છું’ એમ કહે છે. એમના મરણ પછી “પશ્ચિમી ક્ષત્રપો” નામથી જે જ. રો. એ. સો. ૧૮૬૦માં છપાયું તે જ એ લખાણ હોવાનો સંભવ છે.

૩૧. એજન પત્ર ૬.

૩૨. એજન પત્ર ૩

૩૩. ભગવાનલાલના વખતમાં નરપાનના રૂપાના સિક્કાઓ કેટલા વિરલ હતા તે ઉપરના પત્રના સંબંધથી દેખાય છે. પણ પછી જોગલથમ્બી (નાસીક)-માંથી ઈ. સ. ૧૯૦૬માં ૧૩૨૫૦ સિક્કાઓ નરપાનના મળી આવ્યા. (જુઓ રેપ્સનનું કેટલોગ ઓફ ઇન્ડિયન કોઈન્સ ઇન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ પ્ર. પારા. ૭૧)

૩૩. એજન પત્ર ૧૨

બીજા એક કામળમાં લખે છે કે ‘ ईश्वरदत्तस्य वर्षे प्रथमे’ એવા ચાર મારી પાસે છે. વર્ષે દ્વિતીયે વાળો છે. તૃતીય મળેતો ઘણો જરૂરનો છે.”૩૪

સિક્કાઓ મેળવવા માટે ભગવાનલાલને કેવી આતુરતા રહેતી અને કેવી સમજણ તથા ચીવટથી સંગ્રહ કરતા એના દાખલા તરીકે આ પત્રો ઉતાર્યા છે. હવે સિક્કાની વિદ્યામાં ભગવાનલાલ કેટલા નિષ્ણાત હતા તે જોવા માટે એક તદ્વિદનો નીચેનો અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે.

ભગવાનલાલના ‘પશ્ચિમી ક્ષત્રપો’ વિશેના લેખનું એમના મરણ પછી (જ. રો. એ. સો. ઇ. સ. ૧૮૯૦માં) સંપાદન કરનાર સિક્કાનિષ્ણાત રેન્સન ઇ. સ. ૧૮૯૯માં એ જ વિષય ઉપર લેખ લખતાં૩૫ કહે છે કે “પં. ભગવાનલાલનો લેખ હજી તો આ વિષય સંબંધે સમગ્રે જોતાં ઉત્તમ અને સંપૂર્ણ માહિતી આપે છે. એમના લખાણનું સ્થાન લે એવી ઇચ્છાથી નહિ પણ અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિરૂપે આ નોંધો રજૂ કરવામાં આવે છે.” અને એ વિદ્વાન ઇ. સ. ૧૯૦૮માં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના ભારતીય સિક્કાઓનું કેટલોગ ગદાર પાડતાં પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “ભારતીય નિષ્કવિદ્યાના અભ્યાસી તરીકે, મહાન ભારતીય વિદ્વાન પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના કાર્યનું મારા ઉપર જે ઋણ છે તેનો નમ્ર સ્વીકાર કર્યા વગર રહી શકું નહિ. આ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવવાથી તેણે જે પાચો સારી રીતે અને સાચી રીતે નાખ્યો હતો, ઘણું ભાગે તેના ઉપર મેં ઇમારત બાંધી છે એ તરત દેખાશે.” અને ખરેખર પાનાં ફેરવતાં ‘જ’. [ભગવાનલાલ] વારંવાર દેખાય છે. સંશોધનના પ્રતિદિન ભારે ઝડપથી આગળ વધ્યે જતા વિષયમાં રેન્સનનો ઉપલો ઋણસ્વીકાર ભગવાનલાલની શક્તિનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે.

હવે પુરાવિદ્યાની ત્રીજી શાખા જે ખોદકામથી શોધખોળની તેમાં નોંધ લેવા જેવું, જે કે ભગવાનલાલે એક જ સોપારાના ખોદકામનું કાર્ય

૩૪. એજન પત્ર ૧૧

૩૫. જ. રો. એ. સો. ૧૮૯૯ પૃ. ૩૫૭.

કર્યું છે, પણ એ એક જ કાર્યે એમની એ દિશામાં સરસ શક્તિ સિદ્ધ કરી આપી છે.

પહેલાં કરેલા પ્રવાસો દરમિયાન જ જૂનાં સ્થળોનાં ખોદકામની મદદતા એમના ધ્યાનમાં આવેલી. મથુરાના પ્રવાસના રિપોર્ટમાં તેઓ લખે છે કે “પ્રાચીનકાળની મથુરાની વસ્તી હાલના મથુરા કરતાં ઘણા બહોળા ભાગમાં પસરેલી હતી, તેની નિશાની હાલના મથુરાની ચોતરફ દેશાએલી દેખાય છે. મથુરાની જમીન પોચી ને મટોડીની છે. તેથી ચોમાસામાં ચાલતાં નાળાં ને વહેળાઓથી પ્રાચીન ખંડીઓના ખોદાઈને જમીન નીચી થઈ જાય છે. તો પણ તેથી અચો રહેલા ભાગો, જિંયા ટીંયા જેવા મથુરાની આસપાસ ઘણા છે. તેઓને ત્યાંના લોકો ટીંયા કહે છે. તે ઉપર બાવાઓના કુસ્તી કરવાના અખાડા અને અર્વાચીન કાળમાં બંધેલાં દહેરાં છે. આ સર્વ ટીંયાઓ, ઘણું કરી, પ્રાચીન વિદ્યાના શોધકોને તપાસવા લાયક છે.”^{૩૬} અને એમણે ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના મથુરાના પ્રવાસ વખતે ખોદકામ કરવા લાયક ટીંયાઓની નોંધ કરી રાખેલી, તેમ જ શીતળા દેવીના મંદિરના પગથિયાં તરીકે વપરાતા જૂના લેખવાળા સિંહ-ધ્વજની અતિ મહત્ત્વની ઐતિહાસિક કીમત ધ્યાનમાં રાખી લીધેલી અને અને પછી મુંબઈ આવી ડો. બાઉદાજીને અધી વાત કરી એમની પાસેથી પૈસા તથા મથુરાના કલેક્ટર ઉપર કાગળ લઈ તેઓ પાછા મથુરા ગયા, પણ ત્યાં જઈને જોયું તો પોતે પાછા ગયા તે પહેલાં જનરલ કનિંગહામ ત્યાં પહોંચી ગયેલા અને એમણે ધ્યાનમાં લીધેલા ટીંયાઓ જ ખોદીને જોઈ ગયેલા તથા તેમાંથી વસ્તુઓ લઈ ગયેલા. ભગવાનલાલને આ જોઈને ભારે નિરાશા થઈ, પણ શીતળાનાં પગથિયાંરૂપ સિંહધ્વજ કનિંગહામના જોવામાં નહોતો આવ્યો એટલું આશ્વાસન હતું હતું; પણ એ મંદિર હલકી હિંદુ કોમનું હતું, અને એ લોકો કોઈ રીતે સમજતા નહોતા; છતાં ભગવાનલાલે ઘણી મહેનત કરીને એક મોટી મારફત પુષ્કળ પૈસો વેરીને

તથા એ મોદીને પણ સંતુષ્ટ કરીને છેવટ એ સિંહધ્વજ મેળવ્યો ખરો. ૩૭

ટૂંકામાં આ ક્ષેત્ર ભગવાનલાલના ધ્યાનમાં હતું, એમાં કામ કરવાની એમની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ તક તો ફક્ત એક જ મળી અને તે સોપારાના સ્તૂપનું ઇ. સ. ૧૮૮૨ના ખ્રિસ્તી તહેવારોમાં માત્ર ચાર દિવસ જેટલા ટૂંકા વખતમાં કરેલું ખોદકામ છે. ૩૮ આ ખોદકામને પરિણામે જે ખોદ્ય અવશેષો મળ્યા આવ્યા તેણે એ દિવસોમાં માત્ર ભારતના અને યુરોપના વિદ્વાનોમાં જ નહિ પણ મુંબઈના જૈનોમાં અને સિંધોના ખોદોમાં પણ ભારે જાગૃતિ આણી હતી. ૩૯ એક મુંબઈના વેપારીએ ખુદની એક મૂર્તિ માટે રૂપિયાએ હજાર આપવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી. સિંધોના ખોદ મહાપતિ શ્રી સુમંગલે ગૌતમના ભિક્ષાપાત્રો એક નાનો કટકો આદમપીઠના મઠમાં રાખવા અરજી કરેલી. એ અવશેષોને વિદ્યોદય કોલેજમાં લોકોને દર્શન માટે રાખ્યા હતા અને મુંબઈ સરકારે ૫. ભગવાનલાલનો તથા જે. એમ. કેમ્પબેલનો આ અતિ મહત્વની શોધને અંગે તેઓએ લીધેલા શ્રમ ખદલ ઉપકાર માન્યો હતો.

ટૂંકામાં પુરાતત્ત્વીય સંશોધનની ત્રણેય શાખાઓમાં ભગવાનલાલની ખુદ્ધિ અકુંઠિત પ્રવૃત્તિ કરી શકતી; એટલું જ નહિ, પણ પોતાની શોધ-ખોળથી તથા તત્કાલપર્યંત થયેલી શોધોનું સમુચિત સંકલન કરીને આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને ઉકેલવામાં પણ એમણે સારો ફાળો આપ્યો છે.

સોપારામાંથી અશોકના આઠમા શિલાશાસનનો એક ત્રિતિ કટકો શોધી કાઢીને તથા સોપારાના પોતે શોધેલા સ્તૂપમાંથી તથા અન્યતઃ ઉપલબ્ધ માહિતી સંકલિત કરીને શર્પારક નામથી પ્રસિદ્ધ એ પ્રાચીન સ્થળના ઇતિહાસ ઉપર ભગવાનલાલે સારો પ્રકાશ પહેલીવાર નાખ્યો.

૩૭. જ. રો. એ. સો. ૧૮૯૪ પૃ. પરપથી મથુરાના સિંહધ્વજ ઉપર ૫. ભ.નો ખુલ્લરે સંપાદિત લેખ.

૩૮. આ 'ખોદકામનું' સવિસ્તર વર્ણન જ. બો. બે. રો. એ. ગ્ર. ૧૫ (પૃ. ૨૭૩થી આગળ)માં છે.

૩૯. જુઓ ઝવેરીલાલનાં સ્મરણો.

ભગવાનલાલની શોધમોજોએ ભારતીય ઇતિહાસના ઉકેલમાં આપેલા ફાળાના બુદ્ધરે આપેલા નીચેના દાખલા^{૪૦} પૂરા સૂચક છે. નાના ઘાટના લેખોનું તથા પાંડુગુફાના લેખોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પહેલીવાર દર્શાવીને^{૪૧} આન્ધ્રવંશના ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખ્યો.^{૪૨} એ વંશનાં એ નવાં નામ શોધી કાઢ્યાં^{૪૩} અને પાછળના કેટલાક રાજાઓનો કાલાનુક્રમ સિક્કાઓની મદદથી નક્કી કરી આપ્યો.^{૪૪}

નેપાળના બાવીસ લેખો જે પોતે નેપાળથી લઈ આવેલા તેને, બુદ્ધરે સાથે મળીને, છપાવીને^{૪૫} તથા ‘નેપાળના ઇતિહાસની કેટલીક વિચારણા’ નામનો લેખ (જેનું બુદ્ધરે સંપાદન કયું હતું) લખીને^{૪૬} એ દિશામાં પ્રવૃત્તિના પોતે પથપ્રદર્શક થયા છે.^{૪૭} એ જ રીતે એલ્ફરાના લેખો શોધીને રાષ્ટ્રકૂટોના ઇતિહાસસંશોધનનો ચીલો પાડ્યો.^{૪૮} વળી પશ્ચિમ હિંદમાં જેનું એક વખત સારું જોર હતું પણ પછી જેનું નામ નિશાન બુંસાર્ધ ગયેલું તે ત્રૈકૂટક વંશની હયાતી, ડો. બર્ડના કન્હેરી તામ્રપત્રનો

૪૦. બુદ્ધરનાં સ્મરણો (ઇ. એ. ગ્ર. ૧૭)

૪૧. જ. બો. ઍ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૩, પૃ. ૩૦૩ તથા મુંબઈ ગેઝેટિયર ગ્ર. ૧૬

૪૨. આન્ધ્રવંશના ઇતિહાસ સંબંધે ભગવાનલાલના સમય પછીથી છેલ્લા દશકા સુધીમાં થયેલા ઊહાપોહ માટે જુઓ ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા પ્ર. ૧૬-૨૦

૪૩. જ. બો. ઍ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૪૦૭ અને ગ્ર. ૧૫ પૃ. ૩૦૬

૪૪. જ. બો. ઍ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૩૦૩

૪૫. ઇ. એ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૧૬૩

૪૬. એજન ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૪૧૧

૪૭. નેપાળ ઉપર એમના પછી સી. બેન્ડોલે નેપાળ જઈ આવી ‘જર્ની ઈન નેપાલ એન્ડ નોર્થન ઇન્ડિયા’ નામનું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૮૮૬માં લખ્યું અને છેલ્લું તો સિલ્વાં લેવીનું ઈ. સ. ૧૯૦૫માં બહાર પડેલું ‘લા નેપાલ’ છે.

૪૮. આ. સ. વે. ઈ. (ઈ. કે. ટે. વે. ઈ.) ગ્ર. ૪ પૃ. ૯૧

૪૯. , , , , પૃ. ૫૭

સંશોધિત પાઠ વિવેચન સાથે છપાવીને તથા એ વંશના રાજા દલસેનના તામ્રપત્ર ઉપર લેખ લખીને,^{૫૦} સિદ્ધ કરી આપી. કોકણના શિક્ષાહાર વંશના ઇતિહાસ ઉપર^{૫૧} અને ગુજરાતના ગુર્જરા અને ચાલુક્યોના ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખ્યો.^{૫૨} એમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે દક્ષિણના ચાલુક્યોના સામંત ચાલુક્યોનું દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજ્ય એક સૈકાથી થોડું વધારે, એ ભાગ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટો આવ્યા ત્યાંસુધી ચાલુક્ય હતાં. આ ઐતિહાસિક નિર્ણયો થવાના મૂળમાં ઈ. સ. સાતમા અને આઠમા શતકમાં ગુજરાતમાં, ઈ. સ. ત્રીજા શતકમાં શરૂ થયેલો એક સંવત ચાલતો હોવાની ભગવાનલાલે કરેલી શોધ છે. આ ઈ. સ. ત્રીજા શતકમાં શરૂ થયેલા સંવત માટે નિશ્ચયકારક પુરાવારૂપે એમની પાસે માત્ર ચાલુક્ય વંશના મંગલરાજનું તામ્રપત્ર (જે પાછળથી ખોવાઈ ગયું છે.) જેમાં શક સંવત વાપર્યો હતો અને તેના એ ભાઈઓનાં તામ્રપત્રો જેમાં ઉપર કહેલો સંવત વાપર્યો છે એ ત્રણ તામ્રપત્રો હતાં. જનરલ કનિંગહામે અને ડો. ફ્લીટે આ સંવત મધ્યહિંદના હૈહ્યોનો ચેદી સંવત છે એમ પછી દર્શાવ્યું અને ભગવાનલાલે તે કબૂલ રાખ્યું. વળી ગુજરાતમાં આ ચેદી સંવતનો પ્રચાર હોવાના કારણ તરીકે આભીર રાજા ઇશ્વરદત્તે એની સ્થાપના કરી હોવી જોઈએ, એમ એમણે તર્ક કર્યો છે અને ગુજરાત તથા નાસીકના આભીરો અને ચેદીના ત્રિકૂટકો અથવા હૈહ્યોની એકતા એમણે માની છે.^{૫૩} આ તર્કો છે તો હિંમતથી કરેલા, પણ એમાં અશક્ય કશું નથી એમ બુદ્ધલર કહે છે;^{૫૪} જો કે જોકસન ઇશ્વરદત્તની સ્થાપનાવાળી કલ્પના નથી સ્વીકારતા.^{૫૫}

૫૦. જ. આ. એ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૬ પૃ. ૩૪૬

૫૧. એજન ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૩૨૬ ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૧ અને મું. એ. ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨

૫૨. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૮૦ તથા ઇન્ડરનેશલ ઓરિયેન્ટલ રોએસ ૧૮૮૭ વિચેના, આર્ચન સેક્સન પૃ. ૨૧૧

૫૩. જુઓ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો જ. રો. એ. સો. ૧૮૬૦ પૃ. ૬૩૬ અને મું. ગે. ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૭-૫૮

૫૪. બુદ્ધલરનાં સ્મરણો (ઇ. એ. ગ્ર. ૧૭)

૫૫. મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૮ની ટીપ.

ભગવાનલાલે આ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસની પણ ઉદયગિરિ ગુફાના હાથી ગુફા અને બીજા અભિલેખો વાંચીને સુંદર સેવા કરી છે. ૫૬ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં એ હાથી ગુફાનો અભિલેખ ઘણો મહત્ત્વનો છે. પણ એને સાચી રીતે ઉકેલવો પણ ઘણો મુશ્કેલ હતો.

વર્ષો સુધી હાથી ગુફાના અભિલેખનું ભગવાનલાલનું આ વાંચન જ ઐતિહાસિકોમાં પ્રમાણરૂપ મનાતું હતું. શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “એ લેખ સુવાચ્ય કર્યોનો યશ સદ્ગત ૫. ભગવાનલાલને છે.” પુરાવિદ મુનિ જિતવિજયજીએ પણ ઈ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રકટ કરેલ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહના પ્રથમ ભાગમાં ભગવાનલાલના ઉપર કહેલા નિબંધમાંથી જ એ અભિલેખ ઉતાર્યો છે. અને ઈ. સ. ૧૯૧૩ થી ૧૯૩૦ સુધી એ અભિલેખ ઉપર રા. ખેનરજી જેવા તદ્દિનની સહાય સાથે અઘડતન સાધેલોની મદદ વડે ઘોર પરિશ્રમ કરીને ઐતિહાસિક વિવેચન સાથે નવો પાઠ બહાર પાડનાર કા. પ્ર. જયસ્વાલ કહે છે કે ૫૭ “૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પહેલીવાર એવો પાઠ છપાવ્યો કે લેખના મહત્ત્વનો થોડો પત્તો લાગ્યો.” ખરી રીતે એના મહત્ત્વનો પત્તો જ ભગવાનલાલથી લાગ્યો, એમ કહેવું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૮૩૦માં કર્નલ મેકેન્ઝીની અપૂર્ણ નકલ ઉપરથી પહેલીવાર મિ. સ્ટર્લિંગે આ અભિલેખ છપાવ્યો હતો. મેજર કીટોએ ૧૮૩૭માં નજરે જોઈને નકલ લીધી હતી. અને એ ઉપરથી પ્રિન્સેપે લિથોગ્રાફ તથા ભાષાન્તર છપાવ્યાં. આમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ હતી. અભિલેખ કાતરાવનાર રાજાનું નામ જ નહોતું વંચાયું. પછી ઈ. સ. ૧૮૭૭માં જનરલ કનિંગહામે અભિલેખની નકલ “કોર્પસ ઇન્ડિક્શિઓનમ ઇન્ડિકેરમ” ના પહેલા અંથમાં છપાવી. પણ મેજર કીટોની નકલથી એમાં કાંઈ વિશેષ નથી. પછી ડો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે “એન્ટિક્વરીઝ ઓફ ઓરિસસા” (એ અંથ ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી

૫૬. જુઓ લીડનની ઇન્ટરનેશનલ ઓરિયન્ટલ કોંગ્રેસ ૧૮૮૩ આર્યન સેક્સન પૃ. ૧૩૩ ઉપર ૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનો નિબંધ.

૫૭. ના. પ્ર. પ. ભા. ૮ પૃ. ૩૦૩

૮૦) માં ભાષાન્તર છપાવ્યું, પણ એથી જિલ્લો ગોટાળો વધ્યો. ટૂંકમાં આ સ્થિતિ હાથી ગુફાના અભિલેખની ઈ. સ. ૧૮૮૦ સુધી હતી. પછી ભગવાનલાલે ઈ. સ. ૧૮૬૬માં ડો. ભાઉદાજી માટે પોતે નજરે વાંચીને લીધેલી નકલ ઉપરથી તથા મિ. લોકે લીધેલા પ્લાર્ટર કાસ્ટના ફોટોગ્રાફની મદદથી આ અભિલેખ ધરાગર ઉકેલી તેની પ્રતિકૃતિ, અક્ષરાન્તર, સંસ્કૃત ભાષાન્તર અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે લીડનની ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસને ઈ. સ. ૧૮૮૩માં મોકલેલા નિબંધમાં બહાર પાડ્યાં. આ નિબંધ પીટર્સને લીડનમાં વાંચ્યો હતો. ૫૮

ભગવાનલાલનો હાથીગુફાનો આ નિબંધ પ્રકટ થવાથી શાત-કર્ણીના ઉલ્લેખને લીધે આન્દ્ર વંશના ઇતિહાસ ઉપર થોડો નવો પ્રકાશ પડ્યો ખરો પણ વધારે તો, જૈનધર્મના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડ્યો. કલિંગમાં ઈ. સ. પૂર્વેના સૈકાઓમાં જૈનધર્મનું જોર હતું એમ એ અભિલેખથી સાબિત થાય છે. વળી ભગવાનલાલે મથુરાનો જૈન અભિલેખ પ્રકટ કરીને ૫૯ ત્યાં ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં જૈન મન્દિરો હોવાની સાબિતી બહાર પાડી હતી. કોહમ [સં. કકુમ] નો ગુપ્ત સં. ૧૪૧ (ઈ સ ૪૬૦-૬૧) નો સ્તંભ ઉપરનો જૈન લેખ પણ એમણે જ પહેલો પ્રકટ કર્યો છે. ૬૦ ધાર્મિક ઇતિહાસની આખતમાં ભગવાનલાલની દષ્ટિ તટસ્થ

૫૮. જુઓ ભગવાનલાલના સમારકની સભામાં પીટર્સનનું ભાષણ (ફા. ગુ સ. ત્રે. પુ. ૨ પૃ. ૨૧૪)

૫૯. મથુરાનો આ અભિલેખ લીડનની ૧૮૮૩ ઓ. કો. માં મોકલેલા હાથી-ગુફાના અભિલેખ સાથે જ એના રિપોર્ટ (આર્ચન સેકસન પૃ. ૧૪૩) માં છપાયો છે. વળી પોતાના ઇન્ડિયન સેક્ટ ઓફ જૈનિસ (પૃ. ૪૧.૪૨) માં અને પોતાના સ્મરણોમાં બુદ્ધને મથુરાના અભિલેખની શોધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૬૦. કોહમના સ્તંભનો અભિલેખ ઈ. એ ગ્ર. ૧૦ પૃ ૧૨૫માં ભગવાનલાલે છપાવ્યો છે. ભગવાનલાલની એક નોંધપોથીમાં ઈ. સ. ૧૮૭૩ના મે માસમાં એ અભિલેખની નકલ પોતે લીધેલી એમ નોંધ્યું છે. એમાં જ એ અભિલેખ પણ લખેલો છે.

ઇતિહાસકારની હતી. બુદ્ધર નોંધે છે કે ઈ. સ. ૧૮૭૬માં, તીર્થંકર મહાવીરનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ઔદ્ધ ગ્રન્થોમાં મળે છે એમ મેં કહેતાં ભગવાનલાલ પોતાને મળતા થયા હતા.^{૬૧}

ઉપર નોંધી છે તેવી ભારતીય ઇતિહાસના ઉદ્દેશમાં ઉપકારક, પ્રકીર્ણ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત જે એક મોટું કાર્ય ભગવાનલાલે કર્યું છે તે ગુજરાતનો આદિકાળથી તે વાઘેલા વંશના અંત સુધીનો ઇતિહાસ મુંબઈ ગેઝેટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧માં લખવાનું છે.^{૬૨} દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુંબઈ ગેઝેટિયરના સંપાદકે પ્રો. રામકૃષ્ણ ગો. ભાંડારકરને સોંપ્યું; ત્યારે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું કામ કેને સોંપવું એનો વિચાર ચાલતાં જે બે વિદ્વાનોએ તાજેતરમાં ગુજરાતના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપર અમૃત્યનાં લખાણો કર્યાં હતાં તે ડૉ. બુદ્ધર અને ૫. ભગવાનલાલ તરત ધ્યાનમાં આવ્યા. પણ ડૉ. બુદ્ધર બીજા કામમાં રોકાયેલા હોવાથી ન કરી શક્યા એટલે ભગવાનલાલને એ કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. અને એમને આ કાર્યમાં મદદ કરવા માટે ગેઝેટિયરના સંપાદકની ઓફિસમાં જેણે આ પ્રકારના કાર્યની કેળવણી લીધી હતી, તે રા. રતિરામ દિવેદી બી. એ.ને એમની નીચે રાખ્યા.^{૬૩} અને તે વખતની મુંબઈ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૮૭ના જાનેવારીની ત્રીજી તારીખે એક ખાસ ઠરાવ બહાર પાડી કલેક્ટરો, પોલિટિકલ એજન્ટો અને ગુજરાતના બીજા અધિકારીઓને અરજ કરી હતી કે જો કોઈ રાજ્ય કે ધાર્મિક સંસ્થા, કે ગૃહસ્થો પાસે ત્યાંસુધીમાં ન છપાયેલ જૂનાં તામ્રપત્રો કે શિલાલેખો હોય તેા એની તજવીજ કરી એ પત્રાંઓ તથા શિલાલેખોનાં ‘રિપોર્ટ’ ભગવાનલાલ ઇન્ડ્રજીને ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખ-

૬૧. જુઓ બુદ્ધરનાં સ્મરણો.

૬૨. આ વિષયનું તારણ ઝવેરીલાલનાં સ્મરણોમાંથી લીધું છે.

૬૩. આ રતિરામ દુર્ગારામ એમણે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રાચીન ગુજરાત ઉપર બે ભાષણ આપેલાં જે ‘ગુજરાતી’ના ૨૮-૪-૧૮૯૫ના તથા ૧૫-૧૧-૧૮૯૬ના અંકોમાં છપાયાં છે.

વામાં સહાયક થાય એ હેતુથી મોકલવાં, અને ઉપયોગ થઈ ગયા પછી જરૂર હશે તો મૂળ ધણીને પાછાં મોકલવામાં આવશે.

ભગવાનલાલ પોતે ગુજરાતના ઇતિહાસનું લખાણ જેમ અને તેમ જલદી પૂરું કરવા બહુ આતુર હતા. આ હેતુથી તેઓએ હમેશાં વાલકે-શ્વરથી શહેરમાં આવીને સાંજના બેત્રણ કલાક શ્રી. રતિરામ સાથે આ કાર્યમાં માળવાનું નક્કી કર્યું હતું, છતાં ભગવાનલાલના દેહાવસાન સુધી ગેઝેટિયરનો એ ભાગ બહાર પડી શક્યો નહોતો. ઝવેરીલાલ કહે છે કે લગભગ પોણો ભાગ છાપખાના માટે તૈયાર જેવો હતો અને બાકીના ભાગની પં. ના હાથની નોંધા (ગુજરાતીમાં હશે) એના વિલના એગ્રિ-ક્યુટર કરસનદાસ વલ્લભદાસ પાસે હતી.

ભગવાનલાલને ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ધણી વાર લાગી એનું એક કારણ પડિતજીનો સંપૂર્ણતા અને ચોકસાઈ માટે આગ્રહ, જેને લીધે નવું તામ્રપત્ર કે નવો શિલાલેખ મળી આવતાં તેઓ એ જોવા પહેલાં આગળ ચાલી જ ન શકે. બીજું કારણ છેલ્લાં વર્ષોમાં એમની બગડેલી તબિયત અને ત્રીજું થાણું કરી શ્રી. રતિરામને પોતાના ધંધામાંથી મળતી ઓછી કુરસદ. બાકી ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવાની ધણી સામગ્રી તો ભગવાનલાલ પાસે વર્ષોથી તૈયાર હતી. ક્ષત્રપોનું પ્રકરણ લખવાનું એમણે ઈ. સ. ૧૮૮૨ પહેલાં શરૂ કર્યું હતું^{૬૪} અને અવસાન પહેલાં પૂરું કર્યું હતું.^{૬૫} પછી દક્ષિણના ગુજરાતના ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો વિશે તથા ગુજરાતના ત્રૈકૂટકો વિશે પણ નોંધિલા લેખો દ્વારા લગભગ અધી ચર્ચા કરી હતી.^{૬૬} આરંભનાં ચાર પ્રકરણો અને ગુપ્ત તથા વલ્લભીનાં પ્રકરણો સંખંધી બહું સાહિત્ય એમની પાસે તૈયાર હતું. પછી ચાવડા-વંશથી શરૂ થતા ઇતિહાસ માટે તેઓ ધણી વર્ષોથી સાહિત્ય એકઠું કરતા

૬૪ જુઓ પત્ર ૬ ભગવાનલાલ મેમોરિયલ નંબર.

૬૫ જુઓ જ. રો. એ. રો. ૧૮૯૦ પૃ. ૬૩૯

૬૬ જુઓ ઉપર પૃ. ૮૦.

હતા. વિવિધ તીર્થકદપને તથા હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રમને ઐતિહાસિક ટિપ્પણો સાથે છપાવવાનો પણ એક વખત વિચાર કરેલો જ. ૬૭ 'મોહ-પરાજય' જેવો ગ્રન્થ પણ જોઈ લીધેલો. વેરાવળના વલ્મી સંવત્સવાળા અભિલેખની નકલ એક પત્રમાં મગાવી છે. ૬૮ અને એક પત્રમાં તેઓ લખે છે કે 'મારી ગુજરાતની તવારિખ પૂર્ણ થઈ રેવા આવી છે હાલ અનહિલવાડના રાજાઓ આખત લખુ' છું.' ૬૯ આ પત્રમાં તારીખ નથી એટલી દિલગીરી છે. ટૂંકામાં પાછલાં વર્ષોની ખરાબ તબિયતમાં ભગવાનલાલે ગુજરાતના ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ શ્રી. રતિરામ દુર્ગારામ પાસે અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરાવી દીધેલો અને પાછલો કેટલોક ગુજરાતીમાં તૈયાર રાખેલો જેનું અંગ્રેજી ઠાણે કર્યું તે નોંધાયું નથી. પણ આ બધી સામગ્રી ગેઝેટિયરના સંપાદક જે. એમ. કેમ્પબેલ પાસે આવ્યા પછી પણ એને છાપવા આપવામાં મુશ્કેલી હતી. અને એ. એમ. ટી. જેકસને પૂરી મદદ કરી ન હોત તો સંતોષકારક પુસ્તક ન થાત એમ કેમ્પબેલ કહે છે. વાત સાચી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮માં ભગવાનલાલ મૃત્યુ પામ્યા અને ૧૮૯૬માં ગેઝેટિયરનો આ ભાગ છપાયો. આવો પ્રમાણભૂત થવા તૈયાર થયેલો ગ્રન્થ છપાય ત્યારે એમાં ઉલ્લેખો નોંધી વગેરે અદ્યતન હોવાં જોઈએ. જેકસને એ કામ કર્યું છે. પણ એની લાંબી સહીવાળી ટિપ્પણીઓ વાંચતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મૂળની ભાષા ગમે તેની હોય પણ એનું વસ્તુ ભગવાનલાલનું છે એમ માનીને જેકસન ચાલે છે. ૭૦ એ વિચારોથી મતભેદ દર્શાવવો આવશ્યક જણાયો ત્યાં જેકસને પોતાની સહી સાથે સકારણ ટિપ્પણીમાં દર્શાવ્યો છે. ગેઝેટિયરના ઇતિહાસનાં ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિશે તો કશું કહેવાની જરૂર નથી. પાછળના ઇતિહાસલેખકોએ એને પ્રમાણ માનીને જ પ્રવૃત્તિ કરી છે.

૬૭ જુઓ જ. ઈ. ના વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ભ. નું ચરિત્ર અને પત્ર ૫ એજન.

૬૮ પત્ર ૨ એજન

૬૯ પત્ર ૧૬ એજન

૭૦ જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ ની પૃ. ૫૮ નીચેનાં તથા ખીજાં ટિપ્પણો.

ભગવાનલાલની કદર—ભગવાનલાલની સ્વતંત્ર સંશોધન-પ્રવૃત્તિની ઉપર જે સંક્ષિપ્ત નોંધ આપી છે તે જોતાં એવી પ્રવૃત્તિ કરનારની કેવી કદર એના જમાનામાં થઈ હતી એ જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં જ મુંબઈની રો. એ. સોસાયટીએ ઓનરરી સભ્ય તરીકે એમની ચૂંટણી કર્યાની ઉપર નોંધ કરી છે. પછી મુંબઈ સરકારે ૧૮૮૨માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો નીમ્યા. ઈ. સ. ૧૮૮૩માં નેધરલેન્ડ્સ ઈન્ડિયાના ફાઇલોસોફી, બ્યોગ્રાફી અને એથ્નોલોજીના રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના બોર્ડ પોતાની સંસ્થાના પરદેશી સભ્ય બનાવ્યા. ૧૮૮૪ ના બન્યુઆરીમાં લીડનની યુનિવર્સિટીએ પ્રો. કર્નની ભલામણથી પીએચ. ડી. ની ઓનરરી પદવી આપી આ પદવી અપાયાના ખર્ચ આપતાં પ્રો. કર્ન પંડિતજીને લખે છે કે “ભારતીય ઉત્કૃષ્ટ લેખવિદ્યામાં અતિશય મૂલ્યવાન અર્પણો કરીને તમે વિદ્યાની જે સેવા કરી છે તેની આ રીતે ખાસ કદર થતાં તમને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપ્યા વગર હું રહી શકતો નથી. અમારી સેનેટની ડિગ્રીથી તમને ખાત્રી થશે કે તમારા પોતાના દેશ કરતાં યુરોપમાં તમારાં કાર્યની ઓછી કદર નથી થતી.” લગભગ એ જ અરસામાં ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ કર્નલ ચૂલે, સર એડવર્ડ ક્રાઈલિ, બેઈલી અને બીજાઓના પ્રયત્ન ટેકાથી ભગવાનલાલની ઓનરરી સભ્ય તરીકે ચૂંટણી કરી. આ ચૂંટણીના ખર્ચ આપતાં એડવર્ડ થોમસે પંડિતજીને લખ્યું હતું કે “ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસના માળ પ્રમુખના દાવા સામે અમે (તમારે માટે) ફાવી ગયા.” ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં વિયેનામાં ભરાવાની સાતમી ઇન્ટરનેશનલ ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસ માટે કાઠિયાવાડના પ્રતિનિધિ તરીકે ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં એમની પસંદગી થઈ હતી, પણ માંદગીના કારણથી એમણે જવાની ના પાડી.

૭. ભગવાનલાલનું વૈદ્યક

પં. ભગવાનલાલને સમર્થ પુરાવિદ્ તરીકે તો એ વિદ્યાઓમાં રસ લેનાર જગત ઓળખે છે, પણ એમના જમાનામાં કેટલાંક માણસો એમને વૈદ્ય તરીકે પણ ઓળખતાં અને તેના વૈદ્યજ્ઞાનનો લાભ લેતાં. પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ માટે વૈદ્ય પ્રખ્યાત છે અને ભગવાનલાલના એક ભાઈ જૂનાગઢમાં વૈદ્યકીય ધંધો કરતા હતા એ ઉપર કહ્યું જ છે. ડૉ. ભાઉદાજીના સમયમાં લાંબી મુસાફરીઓમાંથી ચાલુ વૈદ્યકીય વ્યવસાય કરવાનો ભગવાનલાલને ભાગ્યે જ વખત મળ્યો હોય ! પણ ડૉ. ભાઉદાજીના અવસાન પછી મુંબઈમાં સ્થિર થતાં એમણે વૈદ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે. છતાં એમણે કમાવા માટે વૈદ્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી, પણ ધર્મોર્થ વૈદ્ય કરતા હતા એમ જ્યકૃણ્ણભાર્મના લખવા ઉપરથી લાગે છે.^૧

ભગવાનલાલે સંસ્કૃત વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો એ ઉપર કહ્યું જ છે. એક સંસ્કૃતવિદ્યાના ગણ્યકાર તરીકે અને પ્રશ્નોરાના સ્વભાવમાં એ આકર્ષણ હોવાથી આયુર્વેદના ગ્રંથો જોયા હશે અને ડૉ. ભાઉદાજી સાથે પરિચય થયા પછી આધુનિક વિજ્ઞાનની રીતે આયુર્વેદ તરફ એમણે જોવા માંડ્યું હોય તથા એમાં પણ શોધખોળ કરવા તરફ વળ્યા હોય એમ લાગે છે.

જ. ઇ. લખે છે કે ડૉ. ભાઉદાજી અને ડૉ. નારાયણદાજીની સહાયતાથી તેઓ ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાંના વોર્ડમાં વૈદ્યકીય અનુભવ લેવા અને કોલેજમાંના વૈદ્યકીય વ્યાખ્યાન સાંભળવાને અને તેની નોંધ લેવાને મુંબઈ ગવર્નમેન્ટની પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. આ રીતે થોડાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી દાકતરી વૈદ્યકીય જ્ઞાનનો કેટલો લાભ એમને મળ્યો હશે એ કાણ જાણે ! પણ આ ઇચ્છા જ એમની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની સૂચક છે.

૧. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની વૈદ્યકીય પ્રવૃત્તિ વિશે જ્યકૃણ્ણ ઇન્દ્રજીએ પોતાના વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં આપેલું ભ. ઇ. નું ચરિત્ર એ એક જ સાધન છે.

વળી એ જ લેખક જણાવે છે કે “તેમના શેઠ મરહૂમ ડૉ. ભાઉદાજી અને ડૉ. નારાયણદાજી બાળચીનો શ્વેતકોઠ ઉપર અને ચૌલમોઝાના તેલનો ગળત કોઠ ઉપર ઉપયોગ કરતા હતા, તે જ ઉપયોગ વિશેષ ભાગે ગુરુવર ભગવાનલાલભાઈ પણ કરતા હતા.^૨ અને વિશેષમાં ચૌલમોઝાનું તેલ તેઓ ડાયાબીટીસ અને ઉપદ્રંશના બીજા ત્રીજા દરજ્જામાં ખાસ કરીને વાપરતા. અને ઘણી વખત કહેતા કે ગળતકોઠ, ઉપદ્રંશ અને ડાયાબીટીસ એ રોગો મારા અનુભવ પ્રમાણે બહુ પાસેપાસે મને જણાયા છે અને તેટલા માટે તે ઉપર ચૌલમોઝાનું તેલ વાપરવાથી કેટલાક કેસ મારે હાથે સારા થયા છે.”

ગળતકોઠ(લેપ્રસી)નો શોધ ડૉ. ભાઉદાજી પાસેથી વારસામાં મળેલો. અને ભગવાનલાલે ચરક સુશ્રુત વાગ્બટ જેવા આયુર્વેદના પ્રમાણુ-ભૂત ગ્રન્થોમાં એ વિષયમાં શું છે તેનું તારણ કાઢવા ઉપરાંત પોતાની મુસાફરીઓમાં જુદા જુદા પ્રાન્તનાં ગામોમાં પૂછપરછ તથા અવલોકન કરી એ દુષ્ટ રોગ સંબંધી લોકોમાં ચાલતી માન્યતાઓ, એ દરદીનો લોકમાં થતો તિરસ્કાર, જુદા જુદા ભાગમાં એ રોગનો પ્રસાર, એનાં કારણો વગેરેની માહિતી એકઠી કરી હતી. વળી જ. ઇ. ના કહેવા પ્રમાણે એના ગુરુવર ૫. ભગવાનલાલનું દેશીપરદેશી વૈદ્યકનું અને વનસ્પતિનું જ્ઞાન જાંચા પ્રકારનું હતું. વનસ્પતિનું જ્ઞાન વનસ્પતિશાસ્ત્રની રીતે મેળવવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કરેલો. નેપાળ જતાં રસ્તામાં સરલનું ઝાડ પોતાની મેળે તરત ઓળખી કાઢ્યું એ વનસ્પતિશાસ્ત્રીય બુદ્ધિનો દાખલો છે. વળી જ્ય-કૃષ્ણભાઈએ વનસ્પતિ શીખવાની શરૂઆત એમની પાસે જ કરેલી. ભગવાનલાલે આખા હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી દેશી ઔષધીય વનસ્પતિનાં નામોની શોધખોળ કરી હતી. જે જે મુખ્ય ગામોમાં તેઓ જતા ત્યાંના ગાંધીઓ અને વૈદ્યોને પૂછી ત્યાંનાં ઓસડિયાં અને વનસ્પતિ જોઈ તેનાં

૨. ગળતકોઠની ચિકિત્સા સંબંધી ડૉ. ભાઉદાજીની શોધ વિશે એના ચરિત્ર (પૃ. ૨૪-૨૫)માં ઘણું લખ્યું છે. પણ એમનું ઔષધ ચૌલમોઝાનું તેલ હતું એની લેખકને ખબર નથી લાગતી. હાલમાં પણ દાકતરી ચિકિત્સામાં ચૌલ-મોઝાનું તેલ ‘લેપ્રસી’ ઉપર વપરાય છે.

નામો નોંધી લેતા^૩ જેથી અરડૂશીને નેપાલ, ગયા, કાશી, કલકત્તા, ભાવનગર, પોરબંદર, મુંબઈ અને ચીપ્સોનમાં ક્યાં નામથી ઓળખે છે તે જણાઈ આવે. અને સુશ્રુત ચરકાદિ ગ્રંથોમાં ઓષધિઓનાં જે નામો લખેલ છે તે નામો કોઈ જગ્યાએ આજ પ્રચલિત છે કે કેમ? અને જો તેમ ન હોય તો વનસ્પતિનાં નામોમાં કાલવિશેષે ભાષાના ફેરફારથી શો તફાવત થયેલ છે તેની તેઓ નોંધ કરતા. એક ગામમાંથી એક નામથી લીધેલાં ઓસડિયાંના નમૂના ખીજા ગામના ગાંધીને ખતાવી તેનાં શાં નામ કહે છે તે મેળવતા. અને તેમાં ફેરફાર આવે તો તેની પણ નોંધ લેતા અને એવી રીતે ઔષધ સંબંધી શોધ કરતા. ભગવાનલાલની આ શોધ-પદ્ધતિમાં વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક બેય દષ્ટિ દેખાય છે.

હોમિયોપથીનો ભગવાનલાલે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમની એક નોંધ-પોથીમાં હોમિયોપથી વિષયક લાંબું ટાંચણુ છે.

આયુર્વેદના ઇતિહાસનો પણ કેટલોક વિચાર ભગવાનલાલે કર્યો હતો, એમ નોંધપોથીઓમાંની કેટલીક નોંધો ઉપરથી જણાય છે.

જ. ઇ. કહે છે કે ‘સુશ્રુત અને ચરકમાંથી ઘણી વૈજ્ઞકીય નોંધ ગુજરાતીમાં તેઓ પોતાના અનુભવના અભિપ્રાય સહિત રાત્રિને વખતે કલાકેક આ લખનાર પાસે લખાવતા. એ નોંધ એક પુસ્તકના આકારમાં છપાવવાનો તેમનો વિચાર હતો.’ દિલ્લગીરી સાથે નોંધવું પડે છે કે એ વિચાર પાર પડ્યો નથી.^૪

ભગવાનલાલ સવારના ૭થી ૧૧ વાગ્યા સુધીમાં ૫૦-૬૦ કે કોઈવાર

૩. ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભામાં જળવાઈ રહેલી લ. ની નોંધપોથીમાં આવી રીતે પૂછેલાં ઔષધોનાં નામોની નોંધો છે.

૪. દેશી વૈદ્યકનાં પુસ્તકોની ઘણી હાથપ્રતો પણ ભગવાનલાલે એકઠી કરેલી જેમાંથી એક જ ‘સિદ્ધમંત્ર’ જેની નકલ એમણે છપાવવા માટે તૈયાર કરેલી તે, એમના શિષ્ય મોરારજી નથુએ વૈદ્ય જી. ત્રિ. આચાર્યને આપવાથી તેઓએ વિ. સં. ૧૯૬૫માં સંશોધી બહાર પાડ્યો છે.

સો દરદીઓને દવા આપતા હતા. ગળો, ખડસલિયો, શાલીપણી, શ્રીપણી, શ્યોનાક જેવી વનસ્પતિ તે વાલકેશ્વરની ટેકરી પરથી તાજી લાવી તેનો તુરત સ્વરસ કે કાઢો કરી દરદીઓને આપતા. એ ઉપરાંત તેઓ મુખ્યત્વે યોવીશ દવાઓની શીશીઓ રાખતા હતા અને તેમાંથી બાર વધારે વાપરતા અને બાકીની બાર ખાસ દરદો માટે હતી. આ દવાઓની શીશીઓ ઉપર દાકતરી વૈદ્યકમાં લાટિન નામો વપરાય છે એના અનુકરણમાં કાણુમ, (પીપર) બાલમ, (વાળો) આબ્દમ્ એવાં નામો એમણે પાડ્યાં હતાં. આ દેશી દવાઓ ઉપરાંત કવીનાઈન, પોટાસ બ્રોમાઈડ, સોડાબાઈકાર્બ, ઈપીકાકયુઆના જેવી થોડી અંગ્રેજી દવાઓ પણ તેઓ વાપરતા. એ સિવાય ચંદ્રપ્રભા ગુટિકાને મળતી દેશી વસાણાની ગોળીઓ બનાવી રાખતા જેને સદાવ્રતી ગોળીઓ કહેતા. એ વ્રણાં દરદો ઉપર લાગુ પડતી. એ પાંચપચાસ સામટી દરદીઓને દેવામાં આવતી, જેથી તેઓને ગોળી લેવા માટે વારે વડીએ ધક્કા ખાવા ન પડે. પોતે વાલકેશ્વર ઉપર રહેતા હોવાથી લોકોને દવા લેવા એટલે દૂર વારંવાર ધક્કા ખાવા ન પડે એ માટે સાધારણ તાવ ઉપર જે ખડસલિયો, ગળો અને મરી પોતે વાપરતા હતા તે દરદીને ઓળખાવી એ દવાઓ કેમ વાપરવી તે પણ બતાવી દેતા. આ પ્રમાણે જ બીજા સાદા રોગો ઉપરની જડીબુટ્ટી ઓળખાવી દેતા અને કેટલીક દવાઓ પં. જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજીની દુકાને જ રખાવતા અને ત્યાંથી દરદી બહારોબહાર લઈ જાય તેવી સગવડ કરતા.

ભગવાનલાલની ચિકિત્સાપદ્ધતિનો ખ્યાલ આવવા માટે નીચેનો પત્ર વાંચવા જેવો છે:૫

૫. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં જ. ઈ, એ લખેલા ચરિત્રમાંથી ઉપલો પત્ર ઉતાર્યો છે.

તા. ૩૦ માર્ચ ૧૮૮૪

વાલકેશ્વર

“ પ્રિયભાઈ જેઠુભાઈ ઇન્દ્રજી,

તમારો કાગળ આજરોજ પોહોંચ્યો. વાંચી ખુશી થયો. મારો વિચાર કનેરી જવાનો હતો પણ કંઈ કારણને લીધે હાલ માંડી વાળ્યું છે. મે. કેમ્પબેલ સાહેબ વિલાયત જવાના છે. તે જીનની અંદરના પહેલા મેલમાં જશે તે પહેલાં સોપારાની અંદરના સ્તૂપની વચ્ચે કાંઈ વધારે ખોદવાનો વિચાર છે. એ બાબત એ કામ થોડા દહાડા જેઠુભાઈ કરશે? એમ પૂછાવ્યું હતું. પણ મેં તમે ગામમાં નથી એ ખબર લખ્યા છે. મારી તબીબત હાલ ઠીક છે.

યતિજીના રોગ વિશે વધારે ખબર લખ્યા તે જાણ્યા. એઓને થોડા દહાડા બિરમથ આપી જોવું જોઈએ. આંતરડાંને એથી શક્તિ મળશે. નહીં તો નકસવામીકાનો ઘણો થોડો ભાગ, (અને) પાણી અને તેમાં બે ટીપાં નાઈટ્રીક એસીડનાં હરરોજ બે વખત આપવાં એ પણ સારો ઇલાજ છે. આપણી નકસની ગોળી બજેત્રાંની થાય છે માટે તેને અનુકૂળ નહીં આવે. એઓને આપવું હોય તો સાદાની જીણી ભૂટ્ટી કરી તેની મગમગ જેવડી ગોળી કરી હરરોજ સાંજસવાર આપવી. પેટ ઉપર કોષ્ટકોષ્ટિ વખતે જે જગે દબતું હોય ત્યાં અળશીની પોટીસ મૂકાવવી નહીં તો મીઠાને પાણીએ થોડો શેક કરવો. ખાવાને ઘણો સાદો અને નરમ ખોરાક આપવો. જેવો કે કાંજ દૂધ અથવા કાંજ છાસ, કપડાં એટલા અંગ ઉપર હમેશાં ગરમીમાં પણ રાખવાં કે ચામડી બીની પરસેવાથી રહે. આનંદમાં રહેવું જોઈએ. કોઈ વખતે માત્ર ૫ કે ૮ દાણા ઇન્દ્રજીવનાને જરા કુટી ગરમ પાણીમાં ચાહની પેઠે કરી પાવું, એ પણ આંતરડાંને શક્તિ આપનાર થશે. વખતે નીચે લખેલ (નરમ) કાહાઠા પણ એને માફક આવશે.

કાહાઠો ૧ ખડશલીએ ૧૥ દેવદાર = જેઠીમધ = ઇન્દ્રજીવ ૦૥
ગોખર ૦૧ વરીઆળી = એનાં છ પડીકાં. હરરોજ ૧ ઉનાં પાણીમાં ફાંટ

કરી ઠંડું થાય ત્યારે પાવું. કાઢાઢો ૨ કડાછાલ ૧૥ લોદર ૦૥ વરીઆળી
= એનો નરમ કાઢો જરા મીઠું અને લીંબુનાં થોડાં ટીપાં નાખી આપવું.

જતીજીને આપણી પાસે તીર્થંકરપત્રું પુસ્તક છે તેવું તેઓની પાસે
હોય તો પૂછશો. મારી છપાવવાની મરજી છે. જે ઘણી પ્રતિ એકઠી થાય
તો. મારી તરફથી એઓને વંદના કહેશો. એઓની પાસે કેવોક પુસ્તક-
સંગ્રહ છે તે લખશો. સૂત્રોની નિર્ણયિત, બાબ્ય વિગેરે કંઈ છે? તે પણ
મારો તરફથી પૂછશો, તામ્રપત્ર વગેરે માટે પૂછશો. કચ્છની હીસ્ટરી સાવ
અંધેરમાં છે.

લી. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના નમસ્કાર.”

ભગવાનલાલની ચિકિત્સાપદ્ધતિ સાથે એનું ચિત્ત રાતદિવસ શેમાં
રમતું હતું એ દેખાય માટે ઉપર આખો પત્ર ઉતાર્યો છે.^૬

૬. બ. ઇ. ના વૈદ્યક સંબંધી બધી વાત પોતાના વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં જ. ઇ.
એ લખેલા એમના ચરિત્રમાંથી લીધી છે.

૮. છેલ્લા દિવસો અને ચરિત્ર

પુરાવિદ્યાના વિદ્વાન તરીકે ભગવાનલાલની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા સાથે બુદ્ધર, રેખસન, કોલિંગ્ટન વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનો મનુષ્ય તરીકે એની ખાસ પ્રશંસા કરે છે. આ રીતે મનુષ્ય તરીકે પ્રશંસાપાત્ર એવું ભગવાનલાલના ચરિત્રમાં શું હતું તે જોઈએ.

ડૉ. ભાઉદાજીના અવસાન પછી ભગવાનલાલની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી એ ઉપર કહ્યું જ છે. પછીની સ્થિતિ વિશે વીગતવાર માહિતી મળતી નથી. પણ બુદ્ધર કહે છે કે પહેલાં કોઈ વેપારીને ત્યાં હતા પછી ડૉ. બર્નેસે કેટલીક મુદત માટે રોક્યા હતા. કેટલી, ક્યાંથી ક્યાંસુધી એ ચોક્કસ નથી. આ. સ. વે. ઈ. નો ચોથો રિપોર્ટ જોતાં ઈ. સ. ૧૮૭૬ થી ૮૧ વચ્ચે હશે એમ લાગે છે.^૧ પછી કેમ્પબેલે મુંબઈ ગેઝેટિયરના કામ માટે એરીતેજ હંગામી રીતે રોકેલા, ઈ. સ. ૧૮૮૧ થી ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ સુધીમાં. પણ બેચ રોકાણો કાયમી નહોતી એમ બુદ્ધર કહે છે. વળી એ જ વિદ્વાન કહે છે કે નેપાળના ઉત્ક્રીણું લેખોનું કામ પૂરું થતાં સરકારની જે મૂળ ગ્રાન્ટ રૂ. એ હજારની હતી તેની અર્ધી રકમ એમને મળેલી. આ સિવાય કાઠિયાવાડના રાજાઓ તરફથી તથા શ્રીમંતો તરફથી ઉદાર મદદ મળતી. શ્રીમંતો તરફની મદદમાં બાટિયાઓએ રૂપિયા દશ હજારનો ફાળો કરીને વાલકેશ્વર ઉપર એક મકાન એમને

૧. કવિ કોકિલે “ ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ડૉ. બર્નેસ સાથે આર્કિયોલોજિકલ સર્વેનો રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં જોડાઈ ગયા ” (ફા. ગુ. સ. ત્રે. પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૪૮૪) એમ લખ્યું છે. પણ છૂટક છૂટક બદલો આપીને બર્નેસે કામ કરાવ્યું હશે એવું બુદ્ધરના કથનથી તો લાગે છે. ભગવાનલાલ-ભાઈ નોકરી નહોતા કરતા એમ જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૬ માટે કહે છે. (બુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ પૃ. ૪૪)

ખરીદી આપ્યું હતું, એ મુખ્ય છે. પણ બીજી પ્રાસંગિક મદદ પણ હશે ખરી. આપણે જાણતા નથી. કાઠિયાવાડના રાજાઓની મદદમાં જૂનાગઢ દરબારે ડૉ. ભાઉદાજી જીવતાં એમને નોકરીમાં રાખેલા એની હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે, પણ એ પછી કાંઈ મદદ જૂનાગઢ કે બીજાં રાજ્યે કરી હશે? ન જાને. પણ આ બધી મદદ સરવાળે એમના મોભાને યોગ્ય ખરચને માંડ પહોંચી વળતી. બુહલર કહે છે કે મેં એમને માટે સરકારી કાયમી નોકરી મેળવવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન અપૂરતું અને બીજું પોતાની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હોય એવો એમને આગ્રહ એ બે કારણથી સફળતા ન મળી.^૨ પરિણામે છેલ્લાં વર્ષોમાં જ્યારે પોતે અતિશય નબળા પડી ગયેલા ત્યારે અતિશય આર્થિક મુશ્કેલીમાં હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં એ સ્વમાની પુરુષે બુહલરને જે છેલ્લો કાગળ લખેલો તેમાં પોતાની પરિસ્થિતિની ફરિયાદ કરતાં લખેલું કે “૪૯ વર્ષની ઉંમરે હું મારા ગુજરાન માટે કામ કરવા અશક્ત બની ગયો છું.” અને જૂનાગઢના દીવાનને અરજી કરી પોતાને પેન્શન કરાવી આપવા બુહલરને વિનંતિ કરેલી. બુહલર નોંધે છે કે તે પછી એટલા જલદી તેઓ ન મરી ગયા હોત તો આ મદદ મળી પણ હોત.

ભગવાનલાલના છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે આર્થિક સ્થિતિ આવી નબળી હતી ત્યારે શરીરસ્થિતિ પણ, કેટલાક વખતથી, નબળી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના નવેમ્બરમાં તેઓ લખે છે કે “મારી તબીબત દિવસાનુદિવસ ખમડતી જાય છે. આજ થોડો તાવ છે. અને અંટ્રેકોસનો રોગ પણ વધારામાં છે.”^૩ પછી ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં લખે છે કે “બે માસથી હું ઘણો આળસી હતો. હાલ ત્રણ રોગથી જરા સારું છે.”^૪ બીજા એક તારીખ વગરના પત્રમાં લખે છે કે “મારી તબીબત હવે

^૨ પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રમાં કનિંગહામ અને બર્નેસના સમાનકક્ષાના પોતાને માનનાર ભગવાનલાલ કોઈની નીચે નોકરી કરવામાં હીણપત માનતા હશે?

^૩ જુઓ પત્ર ૧૦ ભગવાનલાલ મેમોરિયલ નંબર.

^૪ પત્ર ૧૧ એજન.

ડીક છે. મોટી મુસાફરીની આ ફેરે ટિકિટ લીધી હતી પણ હાલ તો ગાડી ચાલી ગઈ હવે ન્યારે મળે ત્યારે ખરી.”^૫

છેલ્લાં વર્ષોમાં એક વખત કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ જવા ઇચ્છતા હતા. ૧૮૮૪ના ડિસેમ્બરના એક કામળમાં લખે છે કે “કાઠિયાવાડ અવાશે કે નહિ એ કહી શકાતું નથી. મારી મરજી છે કે સ્વદેશને એક વખત સલામ કરી જવી. ઇશ્વરેચ્છા. આવીશ ત્યારે લખીશ”^૬ પણ ૧૮૮૫માં જઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી. પછી ઈ. સ. ૧૮૮૬ નવેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે લખે છે કે “મારા ભાઈની તમિયત માટે હરિદત્તનો કામળ આવ્યો છે. વાંચી ઉદાસી ઘણી રેછે. માંડે શરીર સાંડે નથી તો પણ જીનેઝઢ જવાને ધાંડે છું. પછી જો અને તે ખંડે.”^૭

ભગવાનલાલના મોટાભાઈ જૂનાગઢમાં સખત ખીમાર હશે એમ લાગે છે. પણ પછી શું થયું અને ભગવાનલાલ જૂનાગઢ ગયા કે નહિ એ જાણવામાં નથી.

અવસાન પહેલાં બે મહિનાથી પોતાનો અન્ત હવે પાસે છે એવું ભગવાનલાલને સૂઝી ગયું હતું. “થોડાં અઠવાડિયાં જ હવે આકી છે” એમ એમણે પોતે રાવખલાદુર ભીમભાઈ કીરપારામ સાથે ઝવેરીલાલ ઇ. સ. ૧૮૮૮ના ફેબ્રુઆરીમાં ભગવાનલાલને જોવા ગયેલા ત્યારે કહ્યું હતું. મિત્રોના મળવા આવવાથી એમને ઠીક લાગતું. વાર્તાલાપમાં એટલો વખત પોતાની પીડાને તેઓ ભૂલી જતા અને એમનું વિષણુ મન જરા પ્રકુલ્લ થતું.

ઝવેરીલાલ લખે છે કે “અમે મયા ત્યારે તેઓ તકીઆઓને અઢેલીને જૈન તીર્થંકર પેડે ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠા હતા.”^૮ તેઓ ખૂબ દુઃખળા થઈ

૫. પત્ર ૧૫ એજન.

૬. પત્ર ૯ એજન.

૭. પત્ર ૧૨ એજન.

૮. આ શોથરોગમાં દરદીથી ઘણીવાર સૂઈ શકાતું નથી અને ખેસી રહેતું પડે છે. શ્વાસ લેવામાં થ મુશ્કેલી પડે છે.

ગયા હતા. એમને શેથ (ડ્રોપસી) રોગ થયો હતો. છાતી ઘણી જ વધી મઈ હતી અને પગે સોજા હતા. તેઓનો શ્વાસ રોકાતો હતો છતાં ક્ષત્રપ-વંશ વિશે પોતાના છેલ્લા વિચારો વિદ્વજ્ઞ કેશવજી દવેને^૯ લખાવતા હતા. પંડિતજી ગુજરાતીમાં કહેતા હતા અને વિદ્વજ્ઞ અંગ્રેજીમાં લખી લેતા હતા. જે ભાગ લખાઈ ગયો હતો તે દર્શાવીને પં. એ કહ્યું કે “ભારતીય પુરાવિદ્યાને આ માફ છેલ્લું અર્પણ છે. ક્ષત્રપ સીસ્ટાઓ અને લેખોના છવીશ વર્ષના ચાલુ તથા સાવધાન અભ્યાસથી જે વિચારો મેં બાંધ્યા છે તે આમાં ઉતાર્યો છે. આ લખાણને પુરાવિદ્યા તરફનાં મારાં ઋણ તરીકે હું મળું છું. અને હવે એ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે ત્યારે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની જે અનેક યોજનાઓ ઉપર માફ ચિત્ત વર્ષોથી ભ્રમતું હતું અને અવકાશ તથા સ્થિરતાથી પ્રવૃત્તિ થાય એટલાની જ મૂર્તરૂપ પામવા માટે જેને જરૂર હતી તે સર્વમાંથી આ એક માટેનું ઋણ હું ચુકવી શકવાની સ્થિતિમાં છું એ જ્ઞાનથી મને ઓછું આશ્વાસન નથી મળતું.”

ભગવાનલાલના પોતાના આ શબ્દોના અનુસંધાનમાં કેમ્પબેલના નીચેના શબ્દો વાંચવા જેવા છે. ૨૪મી ફેબ્રુઆરી (ઈ. સ. ૧૮૮૮) ના ભ. ઉપરના પત્રમાં કેમ્પબેલ લખે છે કે “તમારી જિંદગીનો અન્ત પાસે છે એ વિચારથી દિલગીરી થાય છે. આટલાં વર્ષો સુધી ગરીબ દરદીઓને સાજાં કરવાના કાર્યમાં તમે પૈસાનો તથા સમયનો જે વ્યય કર્યો છે તેથી, તમારાં છેલ્લાં લખાણો છપાઈ ગયાં હોત તો એને જોઈને તમને જે આશ્વાસન મળત તે કરતાં વધારે, આશ્વાસન મળશે. તમે કેટલું બહુ બાંધ્યો છો તે દર્શાવવા આટલું થોડું રહેશે એ બાંધીને મને ઘણો ખેદ થાય છે. તમે ગેઝેટિયરને જે મોટી મદદ કરી છે તેના બદલામાં હું આટલી ઓછી મદદ તમને કરી શક્યો છું એ જોઈને પણ મને ઘણું દુઃખ થાય છે. હું

૯. છાતી ખૂબ વધેલી એમ લખ્યું છે પણ પેટ પણ વધી ગયું હશે.

૧૦. આ વિદ્વજ્ઞ કેશવજી દવે દરા વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૮૯૮માં કચ્છમાં એન્થ્રુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

તમારી વધારે નજીકમાં હોત અથવા ઓછો કામમાં રોકાયેલો હોત તો કાંઈક કરી શક્યો હોત. તમારા પરિશ્રમથી ગેઝેટિયરને ફાયદો થતો હતો એ વિચારથી દબાણ કરવું કે રોકી રાખવું એકે ય મારે માટે સહેલું નહોતું.”

વળી ઝવેરીલાલને એક પત્રમાં કેમ્પબેલે લખેલું કે “વિદ્યા અને પ્રજ્ઞાની આટલી ઓછી નોંધ પોતાની પાછળ રાખીને ભગવાનલાલ આટલા જલદી ગયા, એ વિચારથી ખેડ થાય છે.” અને ઝવેરીલાલ પણ કહે છે કે ઘણી યોજનાઓ પોતાનાં ઐતિહાસિક અન્વેષણોને પ્રકાશિત કરવાની ભગવાનલાલે ઘડી રાખેલી તે એની મનની મનમાં જ રહી ગઈ. અને ભારતીય પુરાવિદ્યાના વિષયમાં જે જ્ઞાન મેળવવા પોતે ભારે પરિશ્રમ કરેલો તે જ્ઞાન પોતાની સાથે નષ્ટ થશે એ ભગવાનલાલ જાણી ગયા હતા. છતાં પોતે થોડું પણ પુરાવિદ્યાનું ઋણ ચૂકવી જાય છે એવું આશ્વાસન લેવાનો પ્રયત્ન ઝવેરીલાલને એમણે કહેલા શબ્દોમાં દેખાય છે.

આગળ ચાલતાં એ જ પત્રમાં કેમ્પબેલ લખે છે કે “પોતે તમને જોવા આવેલા તેની તથા તમારી કીમતી મિલકતની તમે જે સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે તેની વાત ભીમભાઈએ મને કરી છે” મિલકતની આ સુંદર વ્યવસ્થાની વીગતો ઝવેરીલાલે આપી છે. એ લખે છે કે હું બીજીવાર ગયો ત્યારે ભગવાનલાલે પહેલું તો પોતે કરેલા વિલમાં મને સાક્ષી કરવાનું કહ્યું. વિલ લખેલું તૈયાર હતું. અને મારા દેખતાં ભગવાનલાલે સહી કરી અને મેં સાક્ષી કરી. ઝવેરીલાલ કહે છે કે (૧) વિલ કરવામાં આવેલી મિલકતની બાબતમાં (૨) જે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓને મિલકત આપવાની છે તેની બાબતમાં અને (૩) મિલકતની વ્યવસ્થાની જ નહિ પણ મરણ પછી જે વિધિ કરવાનો તેની પણ સૂચના વિલમાં આપવામાં આવી છે તે બાબતમાં આ વિલ આ દેશના લોકોનાં સાધારણ વિશેષી જીવન પડે છે. અને એ વિશેષતાના કારણથી એમાં “વિદ્વાનને, પુરાવિદ્યાને તથા સમાજશાસ્ત્રીને રસ પડે એવું હોઈને” અહીં (ઝવેરીલાલમાંથી) આખું ઉતાર્યું છે. છવીશ વર્ષના સાહિત્યજીવન દરમિયાન ભગવાનલાલે ભારતના ઘણા ભાગોમાં જ્ઞાન મેળવવા અર્થે ફરીને સિદ્ધાઓ,

અભિલેખો, હાથપ્રતો અને પુરાતત્ત્વીય નવાઈની વસ્તુઓ વગેરેનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. આ અનોખો ભંડાર સર્વકાળ માટે અને પ્રાચ્યવિદ્યામાં રસ લેનાર સર્વ માણસો માટે ઉપયોગી હતો.

આ ભંડારમાં નેપાળમાંથી આણેલ બૌદ્ધ ગ્રંથોની હાથપ્રતો હતી, જૈન હાથપ્રતો હતી અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની હાથપ્રતો પણ હતી. વળી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના સાતસો સિક્કાઓ હતા, જેમાં ફેટલાક સરસ અને અન્યત્ર દુર્લભ નમૂનાના હતા. બીજા આન્ધ્ર રાજ્યોના સિક્કાઓ હતા અને ફેટલાક અતિ પ્રાચીન અજ્ઞાત પ્રકારના હતા. પછી ઉત્કલિય લેખોના સંગ્રહમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનો લેખ મથુરાનો સિદ્ધધ્વજનો હતો.

ભગવાનલાલનું ઘર ઉપર કહેલી અને બીજી જુદી જુદી જાતની મૂર્તિઓ વગેરે જૂની વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝિયમ) જેવું હતું. આ દેશના અને વિશેષતઃ પરદેશના પુરાવિદો મુંબઈ આવે ત્યારે ભગવાનલાલને મળવાની તથા એમનો સંગ્રહ જોવાની ખાસ ધારણા રાખતા. ઇટાલીના વિદ્વાન કાઉન્ટ ગુમરનેટીસે પોતે ભગવાનલાલને મળવા ગયેલા તેનું વર્ણન પોતાના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: ૮૫

“મલખાર હિલથી અમે વાલકેશ્વર ગયા, જ્યાં એક વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ જે જૂનામઢ (કાઠિયાવાડ) નો વતની છે તે રહે છે. એ અભિલેખશાસ્ત્ર અને સિક્કાશાસ્ત્રમાં મહાન પ્રમાણ છે એ હું જાણતો હતો. વળી અતિશય નમ્રતા અને નિઃસ્વાર્થતાથી કરેલાં એનાં કાર્યો અંગ્રેજ, જર્મન અને ડચ પ્રાચ્યવિદોને કીમતી મદદ કરી છે એ પણ હું જાણતો હતો.....એમણે માયાળુતાથી, હું મુંબઈ પહોંચ્યો કે તરત ડો. દ. કુન્હાને મારા ખખર પૂછ્યા હતા. અને હું પણ આ સાચા હિંદી વિદ્વાનને મળવાને આતુર હતો. એના સાદા ઘર તરફ જતાં વાલકેશ્વરનું પુણ્યસ્થાન જોઈને હું ઘણો ખુશી થયો....

૮૫. મૂળ ઇટાલી લખાણનું કુ. એમેલીન ડ. કુન્હાનું કરેલું જે અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઝવેરીલાલનાં રમરણોમાં છાપ્યું છે તેનું આ ગુજરાતી છે.

છેવટ માનનીય ભગવાનલાલના એ નાના સાદા ઘરમાં પેઠો. તેઓ અમારી વાટ જોતા હિંમતી ઉપર ઊભા હતા અને એનો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ જાતિનો જુવાન અને બુદ્ધિશાળી સેવક દાદરા ઉપર સામે આવ્યો હતો. મૂર્તિઓ વગેરે હિંદુ ધર્મની વિચિત્ર વસ્તુઓ જોવાનું મને કુતૂહલ હતું એ જાણીને એમણે મારે માટે ટેબલ ઉપર એક પ્રદર્શન જેવું ગોઠવ્યું હતું. આમાં પવિત્ર માળાઓ, નાની મૂર્તિઓ, નાની દેવમૂર્તિઓ સાથે નાનાં પુસ્તકો વગેરે હતું. નાની દેવમૂર્તિઓએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. ભગવાનલાલે ખુલાસો કર્યો કે વિશાળકાય મોટી મૂર્તિઓને સુસલમાનો તોડી ફેડી નાખતા હતા એટલે એમાંથી બચવા માટે હિંદુઓએ નાની મૂર્તિઓની અને દેવનાં નાનાં ચિત્રોની પૂજા ચલાવી. એક પ્રાચીન નેપાળી હાથપ્રતનાં તથા કેટલીક સુંદર શિલ્પકૃતિઓનાં મને વખાણ કરવા દીધા પછી એમણે મને કેટલીક દુર્મિલ વસ્તુઓ મારા મ્યુઝિયમ માટે ભેટ આપી.”

જે વસ્તુઓનો ‘મ્યુઝિયમ’ તરીકે એમના જીવતાં ઉપયોગ થતા તેની વિલયી ભગવાનલાલે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી હતી. તેઓએ રા. કરસનદાસવલ્લભદાસને પોતાના વિલના એક્ઝિક્યુટર નીમ્યા હતા અને એમને પોતાની મિલકત માટે સૂચના કરી હતી કે પોતે અધા હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનો સંગ્રહ મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં રાખવા માટે આપી જાય છે અને સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક કમિટીને વિનંતિ કરે છે કે “પોતાના ગુરુ અને શેઠ ડા. ભાકિદાજીનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો જે કપાટમાં છે તેની બાજુના ખાલી કપાટમાં પોતાનાં પુસ્તકો રાખે અને એ કપાટ ઉપર ડા. ભાકિદાજીના શિષ્ય ભગવાનલાલ ધન્દ્રજીનો સંગ્રહ એ રીતે લખાવે.” પછી પોતાના સિદ્ધાઓનો સંગ્રહ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમને ભેટ આપે છે, ન્યાં પોતાના નામ સાથે જુદા સ્થાનમાં એ સંગ્રહને રાખવાની વિનંતિ કરે છે. પછી “જે તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો પોતાની માલિકીનાં નથી તે મૂળ ધણીને પાછાં આપી દેવાં અને પડોંચ લેવાની સંભાળ રાખવી. ન્યારે બાકીના લેખો જે મારા પોતાના છે તે હું બ્રીટિશ મ્યુઝી-

અમને ભેટ આપું છું. ૮૬ માત્ર એટલી શરત કે એ બધા જુદા સ્થાનમાં રાખવા અને તેની મ્યુઝીઅમના ચોપડાઓમાં યોગ્ય નોંધ રાખવી. ”

પછી સિંહધ્વજ અભિલેખ માટે પંડિતજીએ ખાસ સૂચના કરી છે કે “લેખોના મારા આ સંગ્રહમાં એક સિંહાકૃતિવાળો ધ્વજસ્તંભ છે. જેના ઉપર એક્ટ્રોપાલી લિપિમાં લેખો કેતરેલા છે. મારું આદાન અમૂલ્ય છે. અને આ સ્તંભને લાકડાની અથવા પથ્થરની ઉત્તમ અને સુંદર પીઠિકા ઉપર નીચેના અભિલેખને જરાય નુકસાન ન થાય એ રીતે રાખવાની શ્રિદીશ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટરને વિનતિ કરવી. અને હું જેને અતિશય કીમતી વારસો ગણું છું એ સંબંધી મારી આ વિનતિ ખુશીથી સ્વીકારાશે એવી હું આશા રાખું છું. ૮૭ એ જ રીતે લેખોની હાથે લીધેલી મારી નકલો અને રખીંગ

૮૬. આ ભેટ અપાયેલા અભિલેખોમાંના ઘણા ત્યાંસુધી ક્યાંય કપાયા નહોતા, પછી કેટલાક કપાયા છે.

૮૭. સિંહધ્વજવાળા સ્તંભના પં. જીએ પોતે લીધેલા ફોટોગ્રાફ, પંડિતજીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો, સિંહધ્વજના અભિલેખની પ્રતિકૃતિ, તથા એ સંબંધી પંડિતજી લખાણ વગેરે બધું પં. ભગવાનલાલના મરણ પછી મુંબઈની રો. એ. સો. માં મળેલી શોકસભામાં પ્રદર્શન તરીકે ઝવેરીલાલે રાખ્યું હતું. જ્યારે સિંહસ્તંભ યુનિવર્સિટીની લાઈબ્રેરીમાં પડયો હતો. ડૉ. પીટર્સન પંડિત તરફથી શ્રિદીશ મ્યુઝીઅમને મળેલી આ ભેટો લાંબા મોકલવાની તજવીજ કરતા હતા. કાવચના સિક્કાઓવાળું તથા સિંહધ્વજના અભિલેખ ઉપરનું પં. જીનાં એ બે લખાણો ભગવાનલાલના મરણથી રખડી ન જાય અને યોગ્ય રીતે પ્રકટ થાય એ જોવા ડૉ. ફોર્ડિંગ્ટન અને ઝવેરીલાલ જેવા પંડિતજીના મિત્રો બહુ આતુર હતા. અને ભગવાનલાલનું બધું દાન લાંબા પહોંચ્યા પછી પહેલાને પ્રો. રેપ્સને તથા બીન્ને ડૉ. બુહલરે રો. એ. સો.ના જર્નલમાં યોગ્ય રીતે સંપાદન કરી પ્રકટ કર્યાં. (જુઓ પૃ. ૭૫ તથા ૭૬) સિંહધ્વજ ઉપર કુલ ૧૮ અભિલેખો છે અને પ્રાણીઓના શરીર ઉપર એ અભિલેખોને એવી રીતે આડાઅવળા કેતર્યા છે કે એને સરખા ગોઠવીને વાંચનાર પં. ભગવાનલાલની કલ્પના શક્તિનાં, એ લખાણનું સંપાદન કરતાં, બુહલરે જે લખાણ કર્યાં છે તે યોગ્ય જ છે.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ (બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૮૭, અંક પ્ર. ૨૬ની ટીપ) નોંધ્યું છે તેમ આખળનો “અહીં હોત તો કેવો સચવાત ?” એવો પ્રશ્ન છે. અહીં નેટિવ જમરલ લાઈબ્રેરી પાસે જે પુસ્તકો હતાં તેનો પત્તો નથી.

બધું બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમને આપું છું. વળી મારી તાંબાની, પિત્તળની તથા પથ્થરની મૂર્તિઓ, કોતરકામવાળી વસ્તુઓ અને પુરાતત્ત્વીય નવાઈની ચીજો પણ મારી બીજી ભેટો સાથે રાખવા માટે બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમને આપું છું.”

વળી પુરાતત્ત્વવિષયક છપાયેલાં કીમતી પુસ્તકો જેમાં હતાં એવો પોતાનો પુસ્તકસંગ્રહ મુંબઈ નેટિવ જનરલ લાઈબ્રેરીને ભેટ આપવાની એમણે સૂચના કરી છે.

ભગવાનલાલે આ રીતે પોતાનો કીમતી ખજાનો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમને આપ્યો એ આજની દૃષ્ટિએ ટીકાપાત્ર મણાય. દેશનું ધન દેશમાં જ રહેવું જોઈએ. પરંતુ જે જમાનામાં ભગવાનલાલે આ ભંડાર પરદેશને આપ્યો ત્યારે એ દેશાભિમાનવૃત્તિ વ્યાપક થવાને ઘણીવાર હતી. વળી મુંબઈમાં સારું મ્યુઝિયમ પણ નહોતું. અને આ દેશમાં થશે તેના કરતાં ત્યાં વધારે ઉપયોગ થશે એવું તેઓ માનતા હતા એમ સાંભળ્યું છે. નીચે નોંધ્યું છે તેમ યુરોપીય મિત્રો સાથેનો વિદ્યાસંબંધ પણ આવું વલણ થવામાં કારણભૂત હોય.

ભગવાનલાલનો વારસો એની પછી લેનાર સંતાન એને નહતું. “મારી શાખાનો મારાથી છેડો આવી જાય છે” એમ તેઓ કહેતા. વાલકેશ્વરમાં એમનું જે ઘર હતું તે કચ્છી ભાટિયાઓને તાબે જાયા વર્ણના હિંદુઓને સેનેટોરિયમ તરીકે વાપરવા માટે એમણે આપી દીધું.

આટલું એમની મિલકત માટે; પછી પડિતજીએ પોતાના શરીરની મરણ પછી કેવી વ્યવસ્થા કરવી અને સગાંસંબંધીઓએ શું કરવું તે વિશે સૂચનાઓ આપી છે. આ પ્રસંગમાં કેટલાકને વિચિત્ર લાગે એવી એક હકીકત નોંધવાની છે કે જીવતાં જ મરણ પછી કરવાની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ કરી લેવી એ જો કે સામાન્ય નથી પણ બ્રાહ્મણોમાં કેઈકે એ રીતે મરણ પાસે જાણી જીવત્ક્રિયા કરે છે. ભગવાનલાલે આ રીતે જીવત્ક્રિયા કરી લીધેલી તેથી એમણે પોતાના વિલમાં પોતાની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કરવાની ના લખી છે. “જો પોતે મુંબઈની બહાર મરણ પામે તો પોતાના તે સ્થળના બ્રાહ્મણમિત્રો પોતાના શરીરને બાળે, પણ જો મુંબઈમાં મરણ

થાય તો પોતે જ તીર્થસ્થાનમાંથી આણેલી માટીથી લીંપેલી જમીન ઉપર ન્યારે મરણને વાર નથી એમ લાગે ત્યારે એમના શરીરને પથારીમાંથી ઊંચકી સુવારવું. અને આખા શરીર ઉપર મોઢા સુધી પોતે બતાવેલું પવિત્ર કપડું ઓઢાડી દેવું અને કાનમાં ઈશ્વરનું નામ ઉચ્ચારવું. ન્યારે પ્રાણ છૂટવા લાગ્યો છે એમ દેખાય ત્યારે પોતે જ આણેલું ગંગાજળ શરીર ઉપર છાંટવું અને મોઢામાં પણ ગંગાજળનાં ટીપાં નાખવાં.” “મારા સંબંધીઓ અથવા મિત્રોએ મારાં શરીરને સ્મશાને રામનામ લેતાં લેતાં લઈ જવું પણ કોઈએ રોવું નહિ-પોતાની જાતિનાં કોઈ પુરુષે કે સ્ત્રીએ બીજકુલ રોવું નહિ. સ્ત્રીઓએ તો હાજર જ ન રહેવું. અધુ પૂરું થઈ જાય ત્યારે સ્મશાને ગયેલા લોકોએ પોતાને ઘેર આવી ઠીક પડે તો જરા બેસી પોતપોતાને ઘેર જવું. પોતાના મરણના ખચ જૂનેગઢ લખવા અને લખવું કે પુરૂષો કોઈ રૂવે નહિ અને સ્ત્રીઓ છાતી કૂટે નહિ.”

“જે શરીર પછી તો પરતંત્ર થાય છે તેના પહેલાંના માલેકની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ વર્તન કરવું એ કેવું પાપ છે એનો વિચાર કરવાની મારા મિત્રોને તથા સગાંઓને હું અત્યંત નમ્રતાથી વિનંતિ કરું છું.” ૮૮

આવું વિચિત્ર વિલ કરનાર ભગવાનલાલની રહેણી અતિશય સાદી હતી. પાઘડી એ વખતના પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો બાંધતા તે તરેહની તેઓ પણ બાંધતા. ૮૯ પાસાબંધી અંગરખું ઝીણી કસોવાળું અને ઘોતી પછેડીનો

૮૮. ઝવેરીલાલે વિલમાં સાક્ષી કરી તે દિવસે જોયેલી તબિયતમાં દિવસે દિવસે બગાડો થતો ગયો અને છેવટ ઈ. સ. ૧૮૮૮ના માર્ચની ૧૬મીએ ભગવાનલાલનો દેહ પડી ગયો. અને ઝવેરીલાલ કહે છે કે એમણે કરેલી સૂચનાઓ બરાબર પાળવામાં આવી હતી.

૮૯. પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણોની આ પાઘડીનો ઘાટ ભગવાનલાલના ફેટાગ્રાફમાં દેખાય છે. એમના સમકાલીન પ્રશ્નોરાઓમાંથી જનનગરના ઝંડુ ભદ્રજી વગેરે વેદોએ જમશાહી બોલી પાઘડી સ્વીકારેલી પણ બીજા પ્રશ્નોરાઓમાં હજી એનો જ પ્રચાર હતો. મુંબઈના સદ્ગત વિ. પ્ર. વેદ એ જાતની પાઘડી છેવટ સુધી બાંધતા. આ પ્રશ્નોરા પાઘડી કાશ્મીરના પંડિતોની પાઘડીને મળતી છે એમ સાંભળ્યું છે.

પોશાક તેઓ પહેરતા. જ્યકૃષ્ણભાઈ લખે છે કે યુનિવર્સિટીના કોન્વે-
કેશનમાં કે તેવે બીજે મોટે પ્રસંગે સ્ટોકિંગ પહેરવાં પડતાં ત્યારે તેઓ
જરા કંટાળતા અને ઘણીવાર કહેતા કે આ પરાણે કોથળિયો પહેરવી
પડે છે.

ભોજનાદિના આચારમાં પણ ભગવાનલાલ પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ હતા.
પ્રશ્નોરા સિવાય કોઈની રસોઈ પહેલાં તો ખાતા નહિ. જ્યકૃષ્ણભાઈ પાસેથી
સાંભળ્યું હતું કે સુસાદરીમાં જોઈએ ત્યારે દૂધનું બાતું તૈયાર કરી લેતા.
મતલબ કે ભગવાનલાલભાઈ અને જ્યકૃષ્ણભાઈ એક બીજાનું ખાતા નહિ.
૧૮૬૨માં પહેલી વાર અજન્તા ગયા ત્યારે પોતે જાને જ રસોઈ કરી લેતા.^{૮૦}
પછી અમુક વખત સુધી ઘણું કરી ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ૮૦-૮૨ સુધી
ઉમિયાશંકર જે એમનાં પત્નીના કાકાના દીકરા ભાઈના પુત્ર થાય તે
રસોયા તરીકે રહ્યા હતા એમ જ્યકૃષ્ણભાઈના કહેવાથી જણાય છે. પછી
પ્રભાશંકર જે પત્નીના બીજા કાકાના દીકરા ભાઈ થાય તે રસોયા તરીકે
હતા. પણ એ પ્રભાશંકરનો રસોયા તરીકે ત્રાસ ઘણો હતો. જિ. શા.
ઉપરના તા. ૪-૧૨-૧૮૮૪ના પત્રમાં ભગવાનલાલ લખે છે કે “ મારી
પાસે પ્રભાશંકર નથી. પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણથી નોકરી થાય નહિ. તેમાં એ ઠીક
હતો પણ તેનાં નસીબ નખળાં તેથી ટક્યો નહિ. હું તો હવે કાઈ ગયો
હતો. મેં રાખ્યો કે ઉપરી અથવા વડીયોનો પણ મિળજ સાચવ્યો નથી
અને એક રસોયા જેવા હલકા માણસનો મિળજ ઉપાડવો એ મારાથી
ખતી શકે તેમ નથી. તેમ મારાથી રસોઈ થઈ શકે નહિ ને તેની શરીર
રહે ત્યાંસુધી જરૂર પણ ખરી. તેમ હું તો કપડાં પહેરેલો સંન્યાસી છું.
એથી મને મારાં સમાં અને આખું જગત સરખું પ્રિય છે. એથી સિદ્ધ-
પુરસ્થ ઔદીચ્ય પાકૃત્યમાં રાખેલો છે. ને હું માનું છું કે જે એટલા દી

૮૦. જુઓ અજન્તાની ફા. ગુ. સભા પાસે જળવાઈ રહેલી નોંધપોથી.
અને ભગવાનલાલ નંબર પત્ર ૯.

૮૧. જુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જ્યકૃષ્ણભાઈ પૃ. ૧૬.

કંટાળો હતો, તે મારો હવે નિવૃત્ત થયો. મારા મિત્રો જે મારે ઘેર આવતા તેને ભેંસનું ખાણું ખરાવવું પડતું હતું તેઓ હવે પ્રસન્ન થયા છે.”

ભગવાનલાલના સ્વભાવનાં અમુક લક્ષણોનો સ્પષ્ટ સૂચક હોવાથી ઉપરોક્ત પત્ર આપેલો ઉતાર્યો છે. એથી દેખાય છે તેમ છ. સ. ૧૮૮૪ થી એમણે પ્રશ્નોરા સિવાયના ખીખ (ઓદીચ્ય) બ્રાહ્મણની રસોઈ ખાવાનું શરૂ કર્યું. અને તે પણ પોતે હવે સંન્યાસી છે એમ મનથી માનીને. આ કામળમાં પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણના સ્વભાવમાં રહેલા અમુક દોષ ઉપર જેમ કટાક્ષ છે તેમ ખીખ એક કામળમાં પ્રશ્નોરા ઉપર જીવી જાતનો પણ કટાક્ષ છે. ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીની ૩૭ના મિ. શા. ઉપરના કામળમાં લખે છે કે “મેં તમોને આગળ શિક્ષા આપત કામળ લખ્યો છે તેનો અર્થ તમે પ્રશ્નોરાશાઈ સમજ્યા છો એ દીલગીરીની વાત છે. પાછો તે કામળ જીવ ઠેકાણે હોય ત્યારે વાંચજો. તેમાં માત્ર આપણે મહેનત કરીએ છીએ અને પૈસા ખર્ચીએ છીએ તો પણ કાંઈ નવું નીકળતું નથી. એ આપત ઉપર કંટાળાની વાત લખી છે એ તમને ને મને ખતેને સામાન્ય છે.” ૯૩

પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના અમુક દોષો ઉપર રોષ, પ્રશ્નોરા સિવાય ખીખ બ્રાહ્મણનું જન્મવાનો સુધારો, મરણ વખતે રોવાકૂટવાનો નિષેધ અને મરણ પછી પહેલાં કરેલી હોવાથી ઉત્તરક્રિયાનો નિષેધ વગેરે કારણોથી ભગવાનલાલનો સ્વભાવ પ્રશ્નોરાઓમાં તીખો ગણાતો હશે. ૯૪ આફ્રા કવિ નર્મદા-શંકર અને કરસનદાસના જમાનામાં આવેલ સુધારો કરનાર ભગવાનલાલ સમાજસુધારાના ખાસ આગ્રહી ન ગણાય; છતાં એ વિષયમાં ભગવાનલાલની દૃષ્ટિ કેવી હતી એ એમના વિવ્ર ઉપરથી દેખાય છે. વળી જે

૯૨. ભગવાનલાલ નંબર પત્ર ૧૧.

૯૩. આ ગિરિનંદશંકર શામળજીએ સાવનગરની નોકરી છોડી અમરેલીમાં સ્વંત્ર વૈદ્યની દુકાન કરવાનો વિચાર કર્યો તે બૂલ કરી છે એમ ઉપરોક્ત પત્રમાં ભગવાનલાલે આગળ ચાક્ષતાં લખ્યું છે. પણ સુસાગ્યે આજે પણ એ ગિ. શા.ના પુત્રો અમરેલીમાં વૈદ્યકનો ધંધો સફળતાથી કરે છે.

૯૪. સદ્ગત વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય પાસેથી પ્રશ્નોરાઓમાં ભગવાનલાલ તીખા મિનજના ગણાતા એમ સાંભળ્યું હતું.

તબિયત સારી હોત તો ૧૮૮૭ની વિયેનાની ઓરિન્યેટલ કોંગ્રેસમાં રા. ગો. ભાંડારકર ગયા તેમ એ પણ ગયા હોત.

બાલ્ય આચારને છોડીને આખ્યન્તર ધાર્મિક વૃત્તિનો વિચાર કરીએ તો ભગવાનલાલ જાંડી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા એમ કહેવું પડશે. જ. ઈ. લખે છે કે આર મહિનામાં નૃસિંહજયન્તી (વૈશાખ સુદ ૧૪)નો દિવસ તેઓ પ્રત તરીકે પાળતા. પોતાનો શાલિગ્રામજીનો બંદો એક ઓરડામાં રાખી તેની પૂજા કરતા અને તે ઓરડી બંધ કરી અંદર એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનમાં બેસતા. ૬૫ પેન્સિલ્લ ને કાગળ તે ઓરડીમાં રાખવામાં આવતાં. પોતાને કાંઈ જરૂર હોય તો ચિટ્ટી લખી દરવાજા બહાર રાખી દેતા. કોઈની સાથે બોલતા નહિ. રાત્રિનું જાગરણ કરતા. તે દિવસ થોડાં તકમરિયાં દૂધમાં પલાળીને માત્ર પીતા. વળતે દહાડે સવારમાં ચાર વાગ્યે ટાઢે પાણીએ સ્નાન કરી પૂજા પૂર્ણ કરી પછી બહાર આવતા અને તે દિવસ ઉત્સવ તરીકે પાળતા.

એ આખો દિવસ મનને ઈશ્વરમાં જોડી રાખવાનો ભગવાનલાલ પ્રયત્ન કરતા હશે. એમની સચવાઈ રહેલી એક નોંધપોથીમાં વિ. સં. ૧૯૪૧ તથા ૧૯૪૨ ના વૈશાખ શુકલ ૧૪ની તારીખે વાલકેશ્વરમાં ઈશ્વર-સ્તુતિના પોતે રચેલા શ્લોકો લખેલા મળે છે. ભગવાનલાલની સંસ્કૃત ભાષાની કોઈ રચના હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી એટલે આ સ્તુતિશ્લોકો એમની ઈશ્વર તરફની વૃત્તિના નિદર્શક તરીકે નીચે ઉતાર્યા છે:

किं याचनं भगवतो भवतस्त्रिलोकी-

नाथान्न मेस्ति परमेश विशेषबुद्धिः ।

दत्तं त्वया बहुतरं मनसाप्यवाप्यं

जिह्वेमि मार्गयितुमज्ञमिव प्रकामम् ॥

अमिता तव संसृष्टिर्मितज्ञानं मनो मम ।

किं याचनं दयासिन्धो यद्युक्तं तद्विधेहि मे ॥

૬૫. એ વખતે ઘણા પ્રશ્નોરાઓ શાલિગ્રામજીનો બંદો (મોટી ડાબલી પૂજા માટે) રાખતાં એમ જોયું હતું. ભગવાનલાલ શાલિગ્રામની પૂજા તો સામાન્ય ઘોરણ પ્રમાણે હમેશાં કરતા હશે.

મા મૃયાદૂ ધૈર્યહાનિર્મે ત્વત્તો દૂરં ચ માનસમ્ ।
 સુખં વા યદિ વા દુઃખં યદ્યુક્તં તદ્વિધેહિ મે ॥
 દયાસાગરં દીનબન્ધું સમર્થં
 પ્રપન્નોઽસ્મ્યહં શૈશવાત્વાં શરણ્યમ્ ।
 મમેતિ પ્રપાલ્યઃ કિમત્ર બ્રુવે હં
 દ્વિતં ચાહિતં મે કુતસ્તન્ન જાને ॥
 સ્વલ્પમપ્યધિકં ભાતિ ભીરોર્મે હૃદયે ભયમ્ ।
 દર્શનીયો દયાસિન્ધો પૂર્વે પન્થા વ્યતીતભીઃ ॥
 જાનાસિ સર્વં સર્વજ્ઞ દુઃખં યન્મે દૃદિ સ્થિતનમ્ ।
 વિવૃતૌ કિં ફલં દેવ યદ્યુક્તં તદ્વિધેહિ મે ॥

સંવત ૧૯૩૭માં નીચેના શ્લોકો રચ્યા છે:

અધિતૃપ્તાન્તઃ શરણં તેઽહં કૃપાનિધે પ્રાપ્તઃ ।
 શામય તૃષ્ણાતાર્પ કરુણાવન ઘનપ્રવર્ષણતઃ ॥
 બહુવિધતાપૈસ્તતઃ તૃષ્ણાશોષૈર્ગલગ્રસ્તઃ ।
 કરુણામ્બુનિધિ યાતઃ કુરુ પ્રભો ત્વં યથાયુક્તમ્ ॥
 ક્રોડનકાનાં બહુતાં દૃષ્ટ્વા કિમતો લભેયમિતિ ચ શિશુઃ ।
 મુદ્ધતિ, તદ્વદહમપિ જાતઃ સર્વસ્વદં પ્રાપ્ત્ય ॥
 ત્તસ્માત્પ્રણમ્ય શિરસા યાચે કિમહં કૃપૈકનિધેઃ ।
 યદ્યુક્તં તદર્પય કસ્માદ્વિતમિતિ ન મે મતિઃ ॥

ત્રણેય સ્તુતિમાં મુખ્ય ભાવ એક જ છે. ઇશ્વર બધું જાણે છે. પોતાને શું
 દુઃખ છે એ ઇશ્વર જાણે છે તેમ જ શેમાં દિત છે એની પોતાને ખબર નથી
 અને પ્રભુને છે માટે ઇશ્વરને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરે.

ભગવાનલાલ ઇશ્વરભક્તિમાં નિષ્ઠાવાળા હતા પણ મતાંધ નહોતા.
 ખીજના ધાર્મિક મતો વિશે વિચાર કરવામાં ઉદાર અને કોઈ પણ જાતના
 ધાર્મિક આગ્રહ રહિત તટસ્થ વિચાર કરતા. જૈન ધર્મના ઇતિહાસનું

સત્ય એમને તરત ખેસી ગયું^{૯૬} એનું કારણ આ તટસ્થ વૃત્તિ જ. બુદ્ધર પેઠે કોર્ડિંગ્ટન પણ ભગવાનલાલની આ વૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહે છે કે “અમારે ધર્મ સંબંધી ઘણી વાતો થઈ હતી. અને પોતાની માન્યતાઓ માટે તેઓ સંપૂર્ણ ખુલ્લા દિલથી વાત કરતા.” એમના વિલમાં પોતાના મરણ વિશે એમણે જે સૂચનાઓ કરી છે તેમાંથી પણ એ જ વસ્તુ દેખાય છે. મનલય કે ભગવાનલાલ પરધર્મોની આત્મતામાં જ નહિ પણ સ્વધર્મની આત્મતામાં તટસ્થ સંશોધકની રીતે વિચાર કરી શકતા. બુદ્ધર કહે છે તેમ વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મ ઉપર તેઓ ટીકાઓ કરતા. અને આભડછેટ વિશે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ અને બુદ્ધિને અગમ્ય રૂઢિઓ પ્રચલિત છે તેની એમણે માર્મિક દાખલાઓવાળી નોંધ કરી હતી.^{૯૭}

આ રીતે બુદ્ધિથી તટસ્થ વિચારક હોવા છતાં હૃદયથી ઈશ્વરાભિમુખ હતા એ ઉપલા શ્લોકમાં દેખાય છે અને પીટર્સનને મરણથી બે દિવસ પહેલાં તેમણે કહેલું^{૯૮}: “હું ઈશ્વર પાસે જવામાં તૈન ખુશી છું.”

નિર્લોભતા—ભગવાનલાલની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી એ ઉપર જોયું છે. પણ એવી સ્થિતિમાં ય એમણે ધનને કદી પણ ‘પોતાનું’ લક્ષ્ય બનાવ્યું નહોતું. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી લખે છે કે “લખનાર જ્યારે પંડિતજી પાસે ઝાડપાનના નમુના લાવી દેખાડતો ત્યારે મુંઝવણા રતનજી મુળજી જે. પી. આદિ શેઠીઆઓ વિનોદમાં કહેતા કે ‘ભા, ઝાડપાન ચુંથે મેં કુરો વરંધો? ખીસેમેં હાથ વીંઝોતા ત પટમેં વીંજપયતો.’ આ સાંભળી ભગવાનલાલભાઈ લખનાર સામું જોઈ હસીને કહેતા કે ‘જે

૯૬. જુઓ ઉપર પૃ. ૮૨, ૮૩

૯૭. મને આ નોંધ વાંચ્યાનું સ્મરણ છે પણ અત્યારે હું એનો પત્તો લગાડી શક્યો નથી. બાકી એ જ વિચારસરણિ માટે જુઓ પૃ. ૫૧, ૫૨

૯૮. પીટર્સનનાં સ્મરણો.

અભ્યાસ કરવો તેની પાછળ મંડયા જ રહેવું, પૈસાની દરકાર રાખવી નહિ, પૈસા તો નહિ મળે પણ ભાઈ ભાઈ તો કહેવાશો. '૯૯

ભગવાનલાલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં, વર્ષો સુધી એમની ખૂબ નિકટમાં રહેનાર જ્યકૃષ્ણને કહેલા ઉપલા શબ્દો ઘણા સૂચક છે. જ્યકૃષ્ણ પોતાની પેઠે વિદ્યાના ઉપાસક થાય એવું ભગવાનલાલ ઇચ્છતા. પોતાની પાછળ પોતાની વિદ્યાની પરંપરા ચલાવે એવું કોઈ ગુજરાતમાં નથી એ એમના ધ્યાનમાં આવી ગયેલું. જ્યકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીને પ્રાચીન મૂળાક્ષરોનો પરિચય, પ્રતિકૃતિ લેવાની કળા વગેરે તો શીખવી દીધેલું. અને પુરાતત્ત્વમાં પ્રગતિ કરવા માટે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન જરૂરનું છે એવું જાણીને “કુમારસંભવ”થી સંસ્કૃત શીખવવાની પણ શરૂઆત કરેલી. “તમે વનસ્પતિશાસ્ત્ર સાથે બેગુંબેગું આ બધું [પુરાતત્ત્વ] પણ શીખતા જાવ. મારા પછી આ વિશે તમને બધા પૂછશે.” એમ ભગવાનલાલ જ્યકૃષ્ણને વારંવાર કહેતા.^{૧૦૦} જ્યકૃષ્ણ વિદ્યાઉપાસક થશે પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રના, પુરાવિદ્યાના નહિ અને પોતાની આ વિદ્યા-શાખા પણ પોતાની સાથે પૂરી થશે^{૧૦૧} એ વસ્તુ એમને જીવતાં જ સમજાઈ ગઈ લાગે છે.^{૧૦૨}

મુશ્કેલીઓ વેદીને જ્ઞાન માટે જ જ્ઞાન મેળવવાનો ભગવાનલાલનો પ્રયાસ હતો. એમાંથી અન્તે કંઈ લાભ થશે કે નહિ એ તેઓ નહોતા જોતા એમ ઝવેરીલાલ કહે છે અને કોલિંગ્ટન સ્પષ્ટ કરે છે કે “એને

૯૯. ઝાડપાન ચૂંથવામાં શું વળે ? ખીસામાં હાથ નાખો તો જમીને પડે છે. મતલબ કે ખીસાં ખાલી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ભ. ઈ.નું ચરિત્ર.

૧૦૦. વનસ્પતિશાસ્ત્રી જ્યકૃષ્ણભાઈ પૃ. ૩૦

૧૦૧. ઝવેરીલાલનાં સ્મરણો.

૧૦૨. ભગવાનલાલ પછી ગુજરાતમાં એનો સંપ્રદાય કેમ ન આપ્યો એની થોડી ચર્ચા શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં કરી છે. (જુઓ ઇતિહાસ દિગ્દર્શન પૃ. ૫-૬.)

પૈસાની કે મોજશોખની કરી તૃષ્ણા નહોતી. હું જાણું છું કે સારો પૈસો જેમાંથી મળ્યો હોત એવી જગા મળતી હતી પણ તેણે લીધી નહિ. ૧૦૩ અને જ્યારે જે ઘરમાં હમણાં તેઓ રહે છે એ ઘર એમને આપવામાં આવ્યું. મેં જ્યારે મુંઝઈ છોડ્યું એ અરસામાં તેઓ એ ઘરમાં સ્થિર થતા હતા,—ત્યારે એમને પોતાના શરીરનાં સુખસમવડ માટે ઇચ્છવા જેવું કશું રહ્યું નહોતું એમ તેઓ કહેતા હતા. પછી એમને જે એક જ મોજની તૃષ્ણા રહી હતી તે યુરોપના વિદ્વાનો પોતાના કામની કદર કરે તેનો આનંદ માણવાની હતી.” અને કદર છેવટ થઈ હતી તે આપણે જોયું.

ભગવાનલાલનો સ્વભાવ નિર્દોષ હોવા ઉપરાંત ઉદાર અને દયાવાળો પણ હતો. કેમપણે છેલ્લા મંદવાડમાં ભગવાનલાલને લખેલા પત્રમાં ૧૦૪ મરીખ દરદીઓને સાજાં કરવામાં પૈસાના તથા સમયના એમણે કરેલા વ્યયની વાત લખી છે તેમાંથી દરદીઓને મફત દવાઓ આપવાની ઉદારતા ઉપરાંત દયાળુતા પણ વિવક્ષિત છે. અને કેવી દયાળુતા એમનામાં હતી એ જ્યકૃણુભાઈએ નોંધેલા નીચેના બે દાખલાઓથી દેખાય છે.

“એક વખત મુંઝઈમાં માંડવી બંદર પર કોલેરા ફાટી નીકળતાં સ્વ. પં. જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજીના કુટુંબનાં એક બે માણસો ગુજરી ગયાં અને ખીજાં ચાર પાંચ કોલેરાના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં, તેઓ ગભરાઇને એકદમ ભગવાનલાલભાઈને ઘેર આવતાં રહ્યાં. તેઓની સઘળી સારવાર ભગવાનલાલભાઈએ પોતાને હાથે કરી હતી અને આખી રાત અજમા

૧૦૩. બુહલર પણ ભગવાનલાલની સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા સરકારી નોકરી મળવામાં એમને નડેલી હોવાનું કહે છે. (જુઓ ઉપર પૃ. ૯૪) ખરી વાત એ કે તેઓ નિર્દોષ હોવાથી સ્વતંત્ર રહીને, એક પત્રમાં કહે છે તેમ કોઈનો મિબજ સાચવ્યા વગર, પોતાનો નિર્વાહ કરી શકતા હતા. છેલ્લા મહિનાઓમાં પહેલાં નોંધ્યું છે તેમ બુહલરને પેન્શન માટે લખ્યું પડ્યું એ મંદવાડે આલેલી લાચાર સ્થિતિનું પરિણામ છે.

૧૦૪. જુઓ ઉપર પૃ. ૯૬.

અને નીમકની પોટલીનો પેડુ ઉપર શેક વગેરે બીજી દવાદાર કરીને તેઓને સારાં કર્યાં હતાં.

ખીજો દાખલો—ભગવાનલાલભાઈ પોતે આગરી હોતાં કચ્છ મુંદરા તરફ હવાફેર કરવા વાસ્તે ગયા હતા. ત્યાં લખનારના એક મિત્રે પંડિતજી પાસે એક ઘણી ગરીબ સ્થિતિની નિરાધાર ડોસીના ગુડામાં અત્યંત દરદ થવાની હકીકત જાહેર કરી, અને જો બની શકે તો તે ડોશીને જોઈ તેને દવા આપવાનું કહ્યું. હકીકત ઉપરથી ભગવાનલાલભાઈ સમજી ગયા અને એક દવાની પેટી લઈ તેઓ વેત્રમાં બેસી, ગામમાં જઈ, તે ડોશીને પગે પટ્ટી લગાડી ત્યાં અર્ધો કલાક બેઠા અને ડોશીને જ્યારે થોડો આરામ જણાયો ત્યારે ત્યાંથી ગયા. પણ ઉતારે જઈને તેડી જનાર લખનારના મિત્રને કહ્યું કે “જોકે મારી આવી માંદગીમાં ગાડે બેસી ગામમાં આવવા-જવામાં મને ઘણી હરકત થઈ અને મારી કમરમાં બહુ પીડા થાય છે. તોપણ પેટી ડોશીને દવાની પટ્ટીથી જે દુઃખ ઓછું થયું એ વિચારથી હું મારું દુઃખ ભૂલી જાઉં છું.” ૧૦૫

ઝવેરીલાલ કહે છે કે આ સાદા દેખાતા માણસમાં કોઈ ભાગ્યે જ ધારે એવા બુદ્ધિના અને હૃદયના ઊંચા ગુણો હતા. અખંડ ઉદ્યોગ, અસાધારણ ઉત્સાહ, સાહસ, ખંત, સૂક્ષ્મ ગ્રહણશક્તિ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, એકાગ્રતા વગેરે ભગવાનલાલના સ્વભાવમાં હોવા સાથે તટસ્થતા અને જેને પ્રતિભા કહી શકાય એવી કલ્પનાશક્તિ ૧૦૬ પણ મોટા પ્રમાણમાં હતાં એમ એમની પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ દેખાશે. પણ જે ગુણ તરફ મેકસમૂલર જેવા વિદ્વાને ખાસ આંગળી ચીંધી છે તે એમનું આત્મભાન છે.

નાસીકની ગુફાઓના લેખો ઉપરનું છૂટું છપાવેલું લખાણ ભગવાન-

૧૦૫. આ દાખલાઓ નોંધનાર જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી પોતે ભગવાનલાલભાઈની દવાથી જ સાજ થયા હતા. (જુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ પ્ર. ૫ મું)

૧૦૬. “ઇતિહાસકારને મોટામાં મોટી કોઈ બક્ષિસ હોય તો તે કલ્પનાની છે.” એ અર્નેસ્ટ રકોટનું વચન શ્રી. હમાશંકર જોષીએ ઉતારી કલ્પના શક્તિની કીમત સચોટ રીતે દર્શાવી છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૭ પૃ. ૨૫)

લાલે મેક્સમૂલરને મોકલેલું તેની ઇ. સ. ૧૮૮૩ના નવેમ્બરની ૩૦મીના પત્રથી પહોંચી સ્વીકારતાં એ પ્રાચ્યવિદ્યાપંડિત લખે છે કે “તમે જે ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યા છો તે માટે હું તમને અભિનંદન આપું છું અને આશા રાખું છું કે તમે એ ચાલુ રાખશો. ડૉ. બાઉદાજીના અવસાનથી મોટી ખોટ ગઈ છે પણ તમે એનું સ્થાન પૂરવાને તથા એનું કાર્ય ચાલુ રાખવાને સમર્થ છો. તમે તમારી જાતને સચેત^{૧૦૭} વિદ્વાન તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે અને મારી નજરમાં મને તેટલી વિદ્યા કરતાં એ ગુણ વિશેષ મહત્ત્વનો છે.”

આ ગુણને પરિણામે ભગવાનલાલ પોતાના કાર્યમાં ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન કહે છે તેમ ચોક્કસાઈવાળા અને ધીમા હતા. અભિલેખ કે સિદ્ધાંતા વાંચનમાં તેઓ કદી પણ એકદમ કૂદી ન પડતા. વળી પોતાને ખાતરી ન થાય તો લાંબા વખત સુધી અપ્રુક એક જ મુદ્દા ઉપર મહેનત કર્યા કરે પણ કશું બહાર ન પાડે એવો એમનો સ્વભાવ હતો. ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન કહે છે: “મને યાદ છે કે એક અભિલેખમાં એમને એક નામ મળેલું એ આકિત્રયન રાજનું નામ છે એમ તેઓ માનતા હતા એ ઉપર તેઓએ વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો કર્યો એમ એ સંબંધી ઉદ્દેશોવાળાં પુસ્તકો હું આપતો એટલે હું બાણું છું. પણ પોતાના એ વિચારને ટેકો ન મેળવી શક્યા, એટલે પોતાનાં લખાણોમાં ક્યાંય એ વાત નોંધી નથી એમ હું ધારું છું.”

આવી જાગૃતિ રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહરહિત શુદ્ધચિત્તમાં જ હોઈ શકે. કોર્ડિંગ્ટન કહે છે કે ભગવાનલાલ સાચા વિદ્યામક્ત અને સત્યના ઉગ્ર પ્રેમી હતા બુદ્ધિર વીજતમાં જિતરે છે કે^{૧૦૮} માણસો અને વસ્તુઓ ઉપર ટીકા કરવામાં ભગવાનલાલ નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયી હતા. ખીજાઓના ગુણોની કાંપિ પણ અદેખાઈ નહોતા કરતા. ખીજાઓના કાર્યમાં તથા સ્વભાવમાં જે કાંઈ પ્રશસ્ય હોય તેનો નિઃસંકેચ સ્વીકાર કરતા. તેઓ

૧૦૭. મેક્સમૂલરે (Conscientious) શબ્દ વાપર્યો છે, શ્રી. હમાશંકર જોષીએ ‘પ્રામાણિક હૃદય બુદ્ધિના’ એવો એનો ગુજરાતી પર્યાય આપ્યો છે.

૧૦૮. બુદ્ધલરનાં સ્મરણો.

ખોટા દેશાભિમાનથી પોતાની વિવેકબુદ્ધિને ઢંકાવા દેતા નહિ. સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે ભાષા સંબંધી વિચારોમાં મતભેદ ઝડપતાં એમની ચર્ચાઓ હમેશાં સંયમી અને સૌજન્યયુક્ત રહેતી છતાં એક વિચારે એમના ચિત્તમાં જડ ધાલી પછી એ વિચારને છોડી દેવા એમને સમજાવી શકાય એ સુશ્કેલ, છતાં પોતાની હાર ખુદ્દલી રીતે સ્વીકારતા. યવનો (ગ્રીકો) તથા ખીમ જે પરદેશીઓના સંસર્ગમાં પોતાના પૂર્વજો આવ્યા તેઓના કેટલીક ખાખતમાં આર્યો ઝણી હતા એ કબૂલ કરવામાં જરા ય સંકોચ અનુભવતા નહોતા.”

ભગવાનલાલનો સ્વભાવ કવિ નર્મદાશંકર પેટે મોજાં નહોતો પણ ગંભીર હતો, છતાં બુદ્ધિ અને કોડિંગ્ટન કહે છે તેમ તેઓ ખુદ્દલા દિલના અને પ્રેમાળ હતા. ૧૦૯

વળી ભગવાનલાલ શુદ્ધ નિષ્કલંક હૃદયવાળા પુરુષ હતા. પીટર્સન કહે છે: “ભગવાનલાલમાં કોઈ જાતનું કપટ નહોતું” અને એમનું જીવન શુદ્ધ હતું એમ તો કોડિંગ્ટન, પીટર્સન, બુદ્ધર બધા કહે છે.

પણ ભગવાનલાલની માનવતા જોવા માટે તો એની મૈત્રી તરફ નજર કરવી જોઈએ. પોતે આપેલી હાથપ્રતોના કબાટ ઉપર “ડૉ. ભાઉદાજીના શિષ્ય ભગવાનલાલની ભેટ” એવું લખાવનારમાં ઉમ્ર ગુરુભક્તિ હતી એ ચોક્કસ છે. જોકે બુદ્ધર કહે છે તેમ ગુરુમાં રહેલી નમ્રતાઈનું પોતાને પૂરું જાન હતું. ભગવાનલાલની મિત્રપ્રીતિ પણ ગુરુભક્તિ જેવી જ ઉજ્જવલ હતી.

પુરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર ભગવાનલાલના સમકાલીનોમાં ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકર, જસ્ટિસ કા. ટ્યં. તેલંગ, રા. સા. વિ. ના. મંડલિક, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક વગેરે દેશી ગૃહસ્થોમાંથી ૧૧૦ એક ઝવેરી-

૧૦૯. કોડિંગ્ટનનો પત્ર ઝવેરીલાલનાં સ્મરણ સાથે.

૧૧૦. ભાંડારકર અને જસ્ટિસ તેલંગને ભગવાનલાલની પહેલેથી—ધણ કરી ડૉ. ભાઉદાજીના સંબંધથી ઓળખાણ હતી. (જુઓ જ. બો. એ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૨ સોસાયટીના કામકાજનો હેવાલ પૃ. ૨૩) જસ્ટિસ તેલંગે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં એક નિબંધ પણ ભગવાનલાલની વતી વાંચ્યો હતો. એજન ગ્રં. ૧૩

લાલને ભગવાનલાલ સાથે ઊંડો સ્નિગ્ધ સંબંધ હોય એમ એનાં સ્મરણો ઉપરથી દેખાય છે. બાકીના મિત્રો યુરોપીય છે. ડૉ. બુહલર, ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન, પ્રો. પીટર્સન, ડૉ. દ. કુન્હા વગેરે સમવયસ્ક, સમાનશીલ અને વિચારસિક્ક સજ્જનો સાથે ભગવાનલાલને મૈત્રીનો મીઠો સંબંધ હતો. ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન એ સંબંધ વિશે લખે છે કે “ભગવાનલાલને હું ઘરમાં અને ઘર બહાર ઘણી સારી રીતે ઓળખતો હતો. કાઠી પણ હિંદી ગૃહસ્થ કરતાં એને હું વધારે નિકટતાથી ઓળખતો હતો અને સમાનતાના અને પોતાપણના ભાવથી એમની સાથે વર્તી શકતો. એમનામાં સાદાઈ અને પ્રામાણિકતા એવાં હતાં કે એની હિંદી તરીકેની લાગણીઓને કે ટેવોને ખૂંચે એવું યુરોપીય હોઈને હું કાંઈક કરી કે કહી બેસીશ એવી મને કદી ખીક નહોતી લાગતી. તેમજ તેઓને મારે માટે એવી અસ્વસ્થતા નહોતી રહેતી. હું એમની પાસેથી હિંદુસ્તાનની સર્વ બાબતો—ઇતિહાસ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન શ્લોકો તથા રીતભાત, કારીગરી અને ઉદ્યોગો, દેશી વૈદ્યક, ધર્મ, જ્ઞાનિઓ અને એ ઉપરાંત જે માટે તેઓ પ્રખ્યાત હતા તે પુરાવિદ્યા એ સર્વ વિશે કાંઈક કાંઈક શીખ્યો છું.” ૧૧૧

કામકાજ પૃ. ૪; છતાં ભગવાનલાલે ડૉ. કોર્ડિંગ્ટન અને બુહલરની મદદ લેવાનું વિશેષ પસંદ કર્યું એ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. રા. સા. મંડલિક વિશે તો ભગવાનલાલ એક નોંધપોથીમાં નોંધે છે કે, “આ જરૂરનું તાત્ત્વપત્ર છે. આની બે નકલ છાપેલ ડા. ભાઉનો સંગ્રહ મંડલીક પાસે છે તેમાં છે, પણ મુને આપતા નથી.” વળી રા. ગા. ભાંડારકરને વિચેનામાં જ્યારે પ્રાચ્યવિદ્યાની સલા પ્રાચીન ઋષિસભા જેવી લાગી ત્યારે મંદવાડથી ન આવી શકેલા પણ જેણે નિબંધ મોકલ્યો હતો તે પોતાના દેશી ભાઈ ભગવાનલાલનું સ્મરણ ન થયું એનું ભાઈ ઉમાશંકર જોષી પેટે મને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. (નુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૭ અ. ૧, પૃ. ૨૩) આ ઉપરાંત ભાવનગરના વજેશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા, નૂતા-ગઢના વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને ભગવાનલાલના સાળા અમરેલીના ગિરિભ-શંકર સામળજી પુરાવિદ્યામાં રસ લેતા, તેઓ સાથે ભગવાનલાલ મિત્રતાભર્યા પત્રવ્યવહાર પણ રાખતા. છતાં તેઓ ભગવાનલાલથી દૂર હતા. ભગવાનલાલ તેઓને આ પુરાવિદ્યાને રસતે દોરતા હતા.

૧૧૧. કોર્ડિંગ્ટનનો પત્ર.

બુદ્ધલર પણ કહે છે કે “ મેં આ પહેલાં ખાસ પ્રસંગોએ કયું છે તેમ ખુશીથી કબૂલ કરું છું કે એની પાસેથી હું ઘણું શીખ્યો છું. ” ૧૧૨

ઝવેરીલાલ ઉમેરે છે કે ડૉ. ફલીટ અને બર્નેસ ગુફાલેખો કે તાત્ર-પત્રોના ગૂંથવતા અક્ષરોને ઉદ્દેશવાની બાબતમાં એમને વારંવાર પૂછતા. ખરી રીતે બુદ્ધલર કહે છે તેમ યુરોપીય સંસ્કૃતરો વાલકેશ્વરમાં એને ઘેર જતા અને તેઓને પોતપોતાની શોધખોળમાં સંપૂર્ણ તત્પરતાથી સલાહ અને સહાય આપવામાં આવતાં.

સેસિલ બેન્ડોલ ૧૮૮૪ના ઓક્ટોબરની ૨૨મી એ મુંબઈ જિતયા અને તરત પં. ડૉ. ભગવાનલાલને મળવા અને અને તો નેપાળ સાથે તેડી જવા નહિ તો ત્યાં થું જોવું, થું કરવું, હાથપ્રતાદિ થું લઈ આવવા જેવું કયાં છે વગેરે સલાહ લેવા વાલકેશ્વર ગયા હતા. તેઓ લખે છે કે “ દૂર ખૂણામાં પડેલા એ નેપાળ દેશના, યુરોપીયોને નડતા પ્રતિબંધો જેને નથી નડ્યા એવા આજ સુધીના એકલા વૈજ્ઞાનિક પ્રવાસી તરીકે આ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને પોતે મેળવેલો અસાધારણ અનુભવ જે માયાળુતા અને મિત્રતાની રીતે મારી સેવામાં રજૂ કર્યો એની પ્રશંસા કરવા માટે મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી. મુંબઈના મારા ટૂંકા નિવાસ દરમિયાન એમની સાથેના અનેક વાર્તાલાપોથી મને જે લાભ મળ્યો તે ઉપરાંત મુંબઈ છોડ્યા પછી અનેક વસ્તુઓ વિશેની કીમતી સૂચનાઓ તથા માહિતીવાળા પત્રોથી મને ઘણો લાભ મળ્યો છે. ” ૧૧૩

બુદ્ધલર અને ભગવાનલાલ તો, બુદ્ધલર મુંબઈમાં હોય ત્યારે, વારંવાર મળતા, અને ઝવેરીલાલ કહે છે તેમ “ પ્રવાસોમાંથી ભગવાનલાલ અનેક-વિધ માહિતીને બંડાર અને માનવસ્વભાવનું અવલોકન દર્શાવતા હાસ્યરસ-પૂર્ણ ટુચકાઓ લઈ આવતા હતા. ” ૧૧૪ મિત્રો મળે ત્યારે ભગવાન-

૧૧૨. બુદ્ધલરનાં સ્મરણો.

૧૧૩. નેપાલ એન્ડ નોર્થર્ન ઇન્ડિયા પૃ. ૨

૧૧૪. ઝવેરીલાલનાં સ્મરણો.

લાલ છૂટથી આ સામગ્રીની લઢાણી કરતા હશે. બુદ્ધર કહે છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૬ના ઓગસ્ટ-ઓક્ટોબરમાં અને ૧૮૭૬ના જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં અમે સવારના ૬ થી ૮ સુધી સાથે કામ કરતા. (અલખત બ.ના લેખો તૈયાર કરવાનું) એ દિવસોને યાદ કરીને બુદ્ધર કહે છે કે “જે દિવસોમાં પંડિત આવ્યા છે એમ માણુસ આવીને કહે એની હું આતુરતાથી વાટ જોઈ રહેતો. એ આનંદી દિવસોને હું કદી ભૂલીશ નહિ. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, નિષ્કપટ માયાળુ સ્વભાવ અને વિશાળ જ્ઞાનથી તેઓ મને બહુ પ્રિય લાગતા.”

પીટર્સન પણ વારંવાર ભગવાનલાલને મળતા. ખાસ કરીને છેલ્લા મંદવાડમાં વારંવાર તેઓ વાલકેશ્વર જતા. એ વિદ્વાને છેલ્લા મેળાપનું નીચે પ્રમાણે કરુણ વર્ણન કર્યું છે: ૧૧૫ “એમના મરણ પહેલાં એ દિવસે એમ. સેનાટ સાથે ભગવાનલાલની મુલાકાત લેવાનું કરુણ સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું. એમ. સેનાટ ભગવાનલાલને ઓળખતા હતા અને તેને પિછાણનાર ખીમ્મો પેટે સેનાટ પણ એના તરફ માન અને સ્નેહની લાગણીથી જોતા હતા. અમારું આવવું અનુકૂળ છે કે નહિ એની અમે પહેલેથી તજવીજ કરી હતી. અને રસ્તામાં જ અમને પંડિતજીએ લખાવેલી આવવા માટે આમ્રહ કરતી ચિઠ્ઠી મળી હતી. તેણે કહ્યું હતું કે ‘મારું શરીર વધારે ને વધારે બગડતું જાય છે માટે તરત આવી જવું.’ પાછળથી મને કહેવામાં આવેલું કે દાદરા ઉપરથી આવતા પમચિયાના દરેક અવાજ સાથે અશોકના અભિલેખની તાજ શોધ કરનાર પ્રખ્યાત વિદ્વાનના ભણકાર એમને વાગતા હતા. તખિયતની આવી ખરાબ સ્થિતિ હોય એ વખતે જવું અયોગ્ય ગણાય એ જાતની ખીક અમને હતી, છતાં અમે એ ખીકને ન મણીને ગયા તેથી હું ધારું છું, એમ. સેનાટ ખુશી થયા હશે. પોતાના મિત્રને આવકાર આપવા જે રીતે ભગવાનલાલે ચેતનને જામત કર્યું તે ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંથી કોઈ ભૂલી શકશે નહિ. છેલ્લી પળને હવે કલાકો જ છે એવું દુઃખદ જ્ઞાન બધાને થયું. પણ એમ. સેનાટને જે બધી વાત

૧૧૫. ૧૮૮૮ના માર્ચની ૨૮ મીએ એકેડેમીમાં પીટર્સને આપેલાં સ્મરણો જે જ. બા. એ. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૭ બા. ૨ પૃ. ૪૩માં પણ ઉતારેલ છે.

કરવાની હતી તે સાંભળતાં એની આંખમાં તેજ આવી ગયું. તેઓ મૂંગા મૂંગા સાંભળતા હતા. પણ જ્યારે પોતાના મિત્ર (સેનાર્ટ) જૂનાગઢ જઈ આવ્યા^{૧૧૬} એમ સાંભળ્યું ત્યારે પોતે સાથે ન જઈ શક્યા, એ વિચારથી એના હોઠ ફફડી ઊઠ્યા. ‘મારો જન્મભૂમિ. હું ધણો દિલગીર છું, ધણો દિલગીર.’

અમે રજા લીધી ત્યારે ભગવાનલાલે મારો હાથ રનેહથી દાખ્યો. અમે એક ક્ષણ માટે પણ એમને આનંદ આપી શક્યા એ વિચારથી મને સંતોષ થયો. ”

એને પોતાને તો મૃત્યુમાં મુક્તિ લાગતી હતી. પણ પીટર્સન કહે છે તેમ એવા સાદા, સાચા અને શુદ્ધ આત્માના જવાથી જગત દરિદ્ર થયું. છતાં એમણે જુદા પડતી વખતે પીટર્સનને કહેલું કે પુનર્દર્શનાય. તે પુનર્દર્શન એનો આત્મા આ દેશનાં બાળકોમાં ઊતરીને થાયો.

૧૧૬. સેનાર્ટ અશોકના અભિલેખો જોવા માટે શાહજગદી, મન્સેરા અને છેવટ જૂનાગઢ જઈ આવેલા. એમ. સેનાર્ટ ૧૮૮૮ના ૧૪મી માર્ચે ભગવાનલાલને મળવા ગયા હતા અને ૧૫મીએ “અશોકના નવા લેખ” ઉપર જ. બો. બ્રે. રો. સોસાયટી આગળ તેણે નિબંધ વાંચ્યો હતો.

પરિશિષ્ટ

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના મરણ પછી એમની યાદગીરી જાળવી રાખવા માટે કાંઈક કરવું એવી સૂચના શ્રી. રતિરામ દુર્ગારામે “ગુજરાતી” પત્રના તા. ૨૫ માર્ચ ૧૮૮૮ ના અંકમાં કરેલી^૧ અને એ ૪ વર્ષના ૧૮ મી ઓગસ્ટના દિવસે રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મકાનમાં જસ્ટિસ સ્ટોટના પ્રમુખપણા નીચે મેસર્સ જે. મેક્લીઓડ કેમ્પબેલ, જે. ગ્રિફિથ્સ, વિજયુખણદાસ આત્મારામ, રઘુનાથ નારણદાસ ખોટે, પિટર પીટર્સન, કરસનદાસ વલ્લભદાસ, પ્રભુરામ જીવણરામ, ત્રિભોવનદાસ મંજ-ગદાસ નથુભાઈ, રતિરામ દુર્ગારામ, વગેરે ગૃહસ્થોની જાહેર સભા મળી હતી,^૨ જેમાં સદ્ગત પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની યોગ્યતા વિશે ભાષણો સાથે એમની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે જાહેર ફંડ એકઠું કરી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તેઓ કરતા તે પ્રકારનું કામ ચાલુ રહે માટે એક સ્ટોલર-શિપ અથવા ઈનામ સ્થાપવાની દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી હતી તથા એ માટે ફંડ એકઠું કરવા સારુ એક રાજમહારાજાઓ અને શ્રીમન્ત ગૃહસ્થોની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. યુરોપથી જીહ્વર અને સેનાર્ટ જેવા પંડિતજીના મિત્રોએ આવું જો ફંડ થાય તો તેમાં પોતાનો ફાળો મોકલવા ઇચ્છા દર્શાવેલી.

આ દિલચાલને પરિણામે બહુ મોટું નહિ પણ કાંઈક ફંડ થયું ખરું અને એમાંથી ‘ભગવાનલાલ પ્રાઈઝ’ની મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં યોજના થઈ. આ ઈનામ પહેલવહેલું ભગવાનલાલના શિષ્ય રતિરામ દુર્ગારામ દ્વિવેદી-એ મેળવ્યું હતું.^૩

૧. આ સભાનો પૂરો અહેવાલ ડૉ. યુ. સ. ત્રિમાસિકના પુ. ૫, અ. ૨માં છે.

૨. જુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ભગવાનલાલ ઇ.નું ચરિત્ર

પ્રેસમાં છપાવેલી ચોપડીઓ હજુર ડાયરક્ટરી કલેક્ટર સાહેબની ઓફીસમાં ભરવાતું ફોર્મ (હિંદુસ્તાની સરકાર ૧૮૯૭ માં પાસ કરેલા એકસન નંબર ૧૮ મુજબ.)

[illegible]

